

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ**  
**Рівненський державний гуманітарний університет**  
**Кафедра загальної психології, психодіагностики та психотерапії**

**МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ДО ПІДГОТОВКИ**  
**ЗДОБУВАЧІВ ОСВІТИ ДО ПРАКТИЧНИХ ЗАНЯТЬ З**  
**ОК 04 МЕТОДОЛОГІЯ ТА ТЕХНОЛОГІЯ**  
**НАУКОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ З ПСИХОЛОГІЇ**

(шифр і назва навчальної дисципліни)

освітньо-наукова програма «Психологія»

освітній ступінь доктор філософії (PhD) з психології

спеціальність С4 Психологія

галузь знань С Соціальні науки, журналістика, інформація та міжнародні відносини

відділ аспірантури та докторантури

(назва відділу, інституту, факультету)

**Рівне – 2025**

Методичні рекомендації до підготовки здобувачів освіти до практичних занять з ОК04 Методологія та технологія наукового дослідження з психології. Освітньо-наукова програма «Психологія». Освітній ступінь доктор філософії (PhD) з психології. Спеціальність С4 Психологія. Галузь знань С Соціальні науки, журналістика, інформація та міжнародні відносини. Рівне: РДГУ, 2025. 142 с.

**Розробники:** Наталія МИХАЛЬЧУК, доктор психологічних наук, професор

**Рецензенти:**

Ліана ОНУФРІЄВА, доктор психологічних наук, професор, професор кафедри загальної та практичної психології Кам'янець-Подільського національного університету  
Вадим ЯМНИЦЬКИЙ, доктор психологічних наук, професор, професор кафедри психології Міжнародного економіко-гуманітарного університету імені академіка Степана Дем'янчука

Методичні рекомендації затверджені на засіданні кафедри загальної психології, психодіагностики та психотерапії  
Протокол від “02” вересня 2025 року № 10

Методичні рекомендації схвалено науково-технічною радою Рівненського державного гуманітарного університету  
Протокол від “16” вересня 2025 року № 7

Методичні рекомендації до підготовки здобувачів освіти до практичних занять з ОК04 Методологія та технологія наукового дослідження з психології розроблено відповідно до Освітньо-наукової програми «Психологія» освітнього ступеню доктор філософії (PhD) з психології, спеціальності С4 Психологія, галузі знань С Соціальні науки, журналістика, інформація та міжнародні відносини та навчальних планів підготовки психологів ступеня вищої освіти «Доктор філософії (PhD)». Методичні рекомендації містять загальну інформацію щодо підготовки здобувачів освіти до практичних занять, основні завдання до кожного заняття, форми презентації матеріалів із виконання практичних завдань. Інформацію щодо особливостей даного курсу представлено в робочій програмі ОК04 Методологія та технологія наукового дослідження з психології.

Наталія МИХАЛЬЧУК, 2025  
© РДГУ, 2025

## ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА

Основною метою курсу “Методологія та технологія наукового дослідження з психології” є вирішення конкретних питань з підготовки теоретичного та практичного матеріалу щодо загальних питань наукової методології та використання технологій наукового дослідження з психології. Так, здобувач вищої освіти, вивчаючи даний ОК, спрямовує попередню теоретичну підготовку з психологічних дисциплін на здійснення власних, авторських наукових досліджень з психології, формулювання теоретико-методологічних основ психологічного дослідження, моделювання теоретичних концепцій з психології, планування та проведення наукових досліджень, формулювання емпіричних гіпотез, здійснення емпіричної перевірки певного психологічного явища, кількісної та якісної обробки результатів даного дослідження, формулювання висновків та методичних рекомендацій з урахуванням отриманих у науковому дослідженні результатів.

### 2.2. Завдання курсу:

- опанування здобувачами освіти предмету та задач методології науки та технологія здійснення наукового дослідження з психології;
- набуття здобувачами освіти знань методології психології як самостійної галузі психологічного знання;
- набуття здобувачами освіти вмінь проводити наукові дослідження, знання його принципів, типів та структури;
- набуття здобувачами освіти знань методів та етапів здійснення наукового дослідження;
- набуття здобувачами освіти знань, вмінь і навичок, необхідних для організації та проведення наукових досліджень, обробки, узагальнення та тлумачення його емпіричних результатів.

Згідно вимог освітньо-професійної програми здобувачі вищої освіти повинні набути таких компетентностей:

#### *Інтегральна компетентність*

Здатність продукувати нові ідеї, розв'язувати значущі комплексні проблеми професійної та/або дослідницько-інноваційної, діяльності у сфері психології, застосовувати методологію наукової та педагогічної діяльності, а також проводити власне наукове дослідження, результати якого мають наукову новизну, теоретичне та практичне значення.

#### *Загальні компетентності (ЗК)*

ЗК1. Здатність до абстрактного мислення, аналізу та синтезу.

ЗК3. Здатність генерувати нові ідеї (креативність).

ЗК4. Здатність розв'язувати комплексні проблеми психології на основі системного наукового світогляду та загального культурного світогляду із дотриманням принципів професійної етики та академічної доброчесності.

#### *Спеціальні (фахові, предметні) компетентності (СК)*

СК1. Здатність виокремлювати, систематизувати та прогнозувати актуальні психологічні проблеми, чинники та тенденції функціонування й розвитку особистості, груп і організацій на різних рівнях психологічного дослідження.

СК2. Здатність планувати та виконувати оригінальні дослідження, досягати наукових результатів, які створюють нові знання у психології та дотичних до неї міждисциплінарних напрямках, та забезпечувати якість виконуваних досліджень.

СК3. Здатність ініціювати, розробляти і реалізовувати комплексні інноваційні проєкти в сфері психології та дотичні до неї міждисциплінарні проєкти, лідерство та відповідальність під час їх реалізації; забезпечувати дотримання прав інтелектуальної власності.

СК4. Здатність здійснювати науково-педагогічну діяльність у вищій освіті.

СК6. Здатність застосовувати нові технології та інструменти, сучасні цифрові технології, бази даних та інші ресурси, спеціалізоване програмне забезпечення у науковій та викладацькій діяльності.

СК7. Уміння толерувати невизначеність і доводити унікальність власного наукового пошуку в умовах інформаційного/цифрового суспільства.

### **Очікувані результати навчання**

Освітньо-науковою програмою передбачено досягнення наступних *програмних результатів навчання (РН)*:

РН1. Мати передові концептуальні та методологічні знання щодо обраної для дослідження проблеми у сфері психології / на межі предметних галузей, а також дослідницькі уміння, достатні для проведення наукових і прикладних досліджень на рівні світових досягнень з психології.

РН2. Розуміти загальні принципи та методи психології, а також методологію наукових досліджень, застосовувати їх у власних дослідженнях у сфері психології та у викладацькій практиці.

РН3. Виокремлювати, систематизувати, розв'язувати, критично осмислювати та прогнозувати значущі психологічні проблеми, формулювати і перевіряти гіпотези, визначати чинники та тенденції функціонування й розвитку особистості, груп і організацій на різних рівнях психологічного дослідження.

РН4. Планувати і виконувати експериментальні та/або теоретичні дослідження з психології та дотичних міждисциплінарних напрямів із дотриманням норм професійної та академічної етики.

РН5. Застосовувати сучасні інструменти і технології пошуку, оброблення та аналізу інформації, статистичні методи аналізу даних, спеціалізовані бази даних та інформаційні системи, розробляти інноваційні дослідницькі методи у сфері психології, перевіряти їх ефективність.

РН6. Критично і системно оцінювати результати власної науково-дослідної роботи і результати інших дослідників у контексті усього комплексу сучасних знань щодо досліджуваної проблеми, визначати перспективи подальших наукових розвідок.

РН7. Розробляти та реалізовувати наукові та/або інноваційні проєкти у сфері психології, які дають можливість переосмислити наявне та створити нове цілісне знання та/або професійну практику і розв'язувати значущі наукові та прикладні проблеми психології з урахуванням соціальних, економічних, етичних і правових аспектів.

РН9. Вільно презентувати та обговорювати з фахівцями і нефахівцями результати досліджень, наукові та прикладні проблеми психології державною та іноземною мовами, готувати результати досліджень у вигляді наукових публікацій.

РН10. Організувати і здійснювати освітній процес у сфері психології, його наукове, навчально-методичне та нормативне забезпечення, застосовувати ефективні методики викладання навчальних дисциплін.

У результаті вивчення дисципліни здобувачі вищої освіти повинні:

**знати:**

– зміст основних понять курсу (наука; наукова діяльність; методологія; парадигма; теорія; категорія; принцип; концепція; гіпотеза; модель; метод; технологія; наукове дослідження);

– вимоги, принципи та типи наукових досліджень з психології та основні вимоги щодо їх здійснення;

– зміст основних принципів, категорій та напрямків психології як науки;

– методи психологічного дослідження (не експериментальні та експериментальні).

**вміти:**

застосовувати набуті знання у:

– формулюванні проблеми;

– виборі типу науково-психологічного дослідження;

– визначенні парадигми, формулюванні концепції та гіпотези дослідження;

– обґрунтуванні методів та психодіагностичних методик здійснення емпіричного дослідження;

– організації та проведенні емпіричного дослідження (визначення його етапів, способів обробки даних та узагальнення емпіричних даних);

– інтерпретації результатів наукового дослідження.

Наукові статті, які розміщені в різних профільних журналах України або за кордоном – те, без чого не зможе побудувати кар'єру жоден учений сьогодні. Без них у принципі не вдасться долучитися до наукових кіл, адже необхідність оприлюднення результатів своїх наукових досліджень визначена на законодавчому рівні. Без певної кількості статей, опублікованих у журналах категорії “Б” і не лише (залежно від спеціальності кількість може змінюватись), аспірант (ад'юнкт) не буде навіть допущений до захисту дисертаційного дослідження.

Ну, а без наукового ступеню говорити про кар'єру складно, адже це та база, яка просто необхідна кожному, хто прийняв для себе рішення стати викладачем університету або ж розвиватися, працюючи в науковій лабораторії, дослідному центрі. Та й потім, щоби залишатися конкурентоспроможним на ринку праці, треба буде періодично публікувати свої роботи. Наприклад, щоб відповідати Ліцензійним вимогам до провадження викладацької діяльності, треба публікувати хоча б 1 статтю на рік.

Також наукові статті підвищують шанси вченого у боротьбі за гранти. Тут, щоправда, одними профільними статтями в журналах категорії “Б” вже не обійтися, треба буде неабияк постаратися та опублікувати статті Скопус чи WOS. Публікації такого рівня в скарбниці вченого вже напевно відчинять перед ним багато дверей і допоможуть досягти успіхів. Саме тому навички підготовки робіт такого плану слід освоїти обов'язково, за роки роботи вони стануть у нагоді не раз. У цій статті розглянемо етапи підготовки наукової статті та важливість правильного вибору журналу для публікації матеріалу.

Правильно обрана тема наукового дослідження – один із перших чинників успіху наукової роботи. Актуальна тема забезпечить популярність опублікованої роботи в науковому співтоваристві та зможе послужити імпульсом для подальшого дослідження. Щоб вибрати відповідну тему для статті, вчений повинен добре розуміти, що відбувається в його науковій галузі: які проблеми вимагають вирішення, що вже відомо в тій чи іншій проблематиці, і що слід дослідити для того, щоб робота принесла користь науці та практиці.

Для того, щоб знайти актуальну тематичну область, доведеться вивчити чимало журналів і збірок статей, щоб подивитися, що публікували колеги останнім часом. Аспірантам та студентам у цьому питанні дещо легше – вони можуть порадитися з науковим керівником. Однак, тут важливо пам'ятати, що для того, щоб роботи

враховувалися при вирішенні питання допуску до захисту, вони мають бути “дотичними” до теми дисертації. Інакше вони зарахуються до скарбнички молодого вченого, але не будуть враховані у вищезгаданій справі.

Варто зазначити, що, виходячи з того, на якій стадії знаходиться дослідження, наукові статті можуть бути: теоретичні, практичні, змішані. Розглянемо кожен із типів більш детально:

- теоретичні статті (у яких висвітлюється історія питання, методи дослідження, глобальні процеси та їх вплив на об’єкт вашого дослідження);
- практичні (у таких статтях розглядаються моделі для прогнозування процесів і не лише);
- змішані (у таких статтях описується історія дослідження, проводиться аналіз даних тощо).

При виборі наукової теми слід орієнтуватися також на такі критерії як: новизна (тема може бути актуальною, але якщо вона не є актуальною і в ній вже вивчено все вздовж і впоперек, то сенсу писати статтю не буде), реалізованість (необхідно об’єктивно оцінити можливість реалізації запропонованих рішень проблеми), широта охоплення (надто велика тема не дозволить вивчити питання і буде поверхово викладена на сторінках роботи) тощо.

## **ПЕРЕЛІК ТЕМ ДО ОПАНУВАННЯ ОСВІТНЬОГО КОМПОНЕНТА**

ТЕМА 1: Методи психології та соціології як теоретичний базис методології науки (2 год.)

ТЕМА 2: Теоретико-методологічні основи психології та соціології (4 год.)

ТЕМА 3: Теоретичні та емпіричні проблеми психології та соціології (2 год.)

ТЕМА 4: Методологія наукового дослідження (2 год.)

ТЕМА 5: Методологія наукового дослідження у практичній психології та соціології: принципи і методи (2 год.)

ТЕМА 6: Методологічні та теоретичні проблеми в історії та сучасній практиці психологічної та соціологічної науки (2 год.)

ТЕМА 7: Основні етапи підготовки наукової публікації. Написання наукової рецензії на статтю (2 год.)

ТЕМА 8: Особливості написання вступу до наукового дослідження. Правила написання і видання монографій, розділів до колективних монографій, підручників та навчальних посібників (2 год.)

## **МЕТОДИЧНІ ВКАЗІВКИ ЗА ТЕМАМИ ОСВІТНЬОГО КОМПОНЕНТА «МЕТОДОЛОГІЯ ТА ТЕХНОЛОГІЯ НАУКОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ З ПСИХОЛОГІЇ»**

### **ТЕМА 1: Методи психології та соціології як теоретичний базис методології науки (2 год.)**

**1. Актуальність теми:** Науково-дослідницька діяльність (НДД) – це своєрідна ланка, яка пов’язує теорію і практику психології. Наукові дослідження є невід’ємною складовою формування теоретичних знань і передбачають удосконалення форм, методів і технологій соціальної роботи. Дослідження проводяться для вивчення проблем, які ускладнюють соціальне функціонування людини чи групи осіб, вивчення потреб населення в окремих послугах, об’єктивної оцінки діяльності соціальних працівників, ефективності певних соціальних проектів і програм та ін. При цьому фахівці соціальної роботи роблять певний внесок у розвиток її теорії. В арсеналі соціальних працівників є багатий фактичний матеріал, який передбачає узагальнення і поширення у науковій і професійній сферах. Означене зумовлює високі вимоги до фахової підготовки майбутніх соціальних працівників, які повинні мати не тільки глибокі знання в сфері соціальних проблем та шляхів їхнього вирішення, а й володіти методологією і технікою досліджень і обробки даних. Для соціального працівника необхідно проникнутися ідеєю цінності застосування наукових методів у професійній діяльності, оскільки вирішення проблем, з якими він стикається у своїй практиці, значною мірою залежить від рівня готовності до НДД.

#### **2. Навчальні цілі:**

**Мати уявлення:** визначити статус методів психології та соціології як теоретичного базису методології науки.

1. **Знати:** що таке наукова діяльність як пізнання, визначення рівнів пізнавальної діяльності: чуттєве пізнання, мислення, емпіричне і теоретичне пізнання, окреслення науки як форми духовної діяльності людей, основна функція якої – набуття нових знань про світ, їх систематизація і побудова на цій основі образу світу і способів взаємодії з ним; опис наукової діяльності як процесу цілеспрямованого, організованого отримання нового знання у сфері дослідницької діяльності учених в наукових установах; характеристика науки та фаз її розвитку.

2. **Уміти:** аналізувати статус статус методів психології та соціології як теоретичного базису методології науки, визначати власну етичну позицію дослідника.

#### **Здобувач освіти:**

1. опрацює відповідний лекційний теоретичний матеріал
2. оформляє у вигляді текстового файлу та надсилає на перевірку викладачеві через систему MOODL або на електронну адресу викладача відповіді на контрольні запитання до теми

Структура виконаного практичного завдання має включати:

- № практичної роботи, тема, П.І.Б. виконавця;
- Завдання: умова, виконане завдання.

### **Загальні вимоги до оформлення:**

1. Матеріали оформляються у редакторі MS Word
2. Весь текст повинен мати 14 розмір шрифту;
3. Тип шрифту Arial;
4. Поля сторінки – всі по 2,5 см;
5. Інтервал – одинарний;
6. Абзацний відступ – 1см;
7. Структурні елементи мають бути виділені жирним текстом.
8. Основний текст вирівнюється по ширині сторінки, назви структурних елементів – по центру.

Максимальна кількість балів, що отримує здобувач освіти за виконання практичного завдання – 4 бали.

### **3. Рекомендовані інформаційні ресурси:**

1. Данильян, О. Г. & Дзьобань, О.П. (2023). *Методологія наукових досліджень* : підручник. Київ: КНУ імені Тараса Шавченка. 488 с.
2. Психологія і технологія наукової творчості та апробація результатів наукових досліджень (2025). [https://elib.tsatu.edu.ua/dep/mtf/ophv\\_16/page9.html](https://elib.tsatu.edu.ua/dep/mtf/ophv_16/page9.html)
3. Кирилюк, Ф.М., Конверський, А.Є. & Білик, В.Ф. (2025). Підготовка наукової статті. <http://politics.ellib.org.ua/pages-2303.html>
4. Ключові етапи підготовки наукової статті: від вибору теми до публікації (2023). <https://soer-publ.com.ua/uk/blog/klyuchovi-etapi-pidgotovki-naukovoyi-statti-vid-viboru-temi-do-publikatsiyi/>
5. Деякі правила написання і видання монографій та наукових посібників (2023). <https://www.inter-nauka.com/ua/magazine/monograph-submit/rules/>
6. Підготовка наукових презентацій (2024). <https://ppt-online.org/224471>

**4. Понятійний апарат:** метод; методологія; організаційні методи; емпіричні методи; методи аналізу (обробки) даних; інтерпретаційні методи; теоретичні методи; описові методи; кореляційні методи; каузальні методи; спостереження; метод аналізу продуктів діяльності; циклографія; бесіда; інтерв'ю; анкетування; тестування; експеримент.

### **5. Перелік теоретичних питань за темою:**

1. Предмет, об'єкт, цілі та завдання ОК «Методологія та технологія наукового дослідження з психології».
2. Сутність наукової методології: принципи, історичні етапи розвитку.
3. Наука як сфера людської діяльності і система знань.
4. Психологія та соціологія як об'єкти теоретико-методологічного аналізу.

### **6. Практичні завдання до теми**

1. Визначте процедуру методологічного аналізу у психології.
2. Назвіть структурні елементи наукового пізнання.
3. Охарактеризуйте критерії науковості, структуру наукового пізнання (теоретичного та емпіричного), його рівні форми.
4. Визначте особливості фундаментальної, загальнонаукової і конкретно-наукової методології.
5. Опишіть історичні аспекти і фактори, що актуалізують науково-дослідницьку діяльність науковців і вчених у психології.
6. Охарактеризуйте наукову діяльність як пізнання. Назвіть рівні пізнавальної діяльності: чуттєве пізнання, мислення, емпіричне і теоретичне пізнання.

7. Опишіть науку як форму духовної діяльності людей, основна функція якої – набуття нових знань про світ, їх систематизація і побудова на цій основі образу світу і способів взаємодії з ним.

8. Опишіть наукову діяльність як процес цілеспрямованого, організованого отримання нового знання у сфері дослідницької діяльності учених в наукових установах.

9. Опишіть науки з точки зору фаз її розвитку.

10. Наведіть класифікацію наук (науки природничі та гуманітарні; науки про пізнання та мислення – логіка, гносеологія, діалектика; технічні науки та математика); використання цих наук в психології. Опишіть первинну і вторинну науку. Наведіть поняття про методологію науки та її принципи (принцип верифікованості О. Конта та принцип фальсифікованості К. Попера).

11. Підготуйтеся до проведення евристичної бесіди на тему: «Наукове та ненаукове психологічне знання. Види наукових досліджень (фундаментальні та прикладні; монодисциплінарні та міждисциплінарні; однофакторні та комплексні)».

12. Підготуйте презентації з тем: «Загальні наукові підходи до виконання досліджень у психологічній та психолого-соціаліній практиці». «Теоретико-методологічні основи для ініціювання, розробки і реалізації комплексних інноваційних проєктів в сфері психології та дотичних до неї міждисциплінарних проєктів; забезпечення дотримання прав інтелектуальної власності». «Дотримання принципів академічної доброчесності у процесі здійснення наукового дослідження з психології».

## **ТЕМА 2: Теоретико-методологічні основи психології та соціології (4 год.)**

**1. Актуальність теми:** Формою існування і розвитку науки є наукове дослідження як діяльність, спрямована на всебічне вивчення об'єкта, процесу або явища, їхньої структури і зв'язків, а також отримання і впровадження в практику корисних для людини результатів. Його об'єктом є матеріальна або ідеальна системи, а предметом – структура системи, взаємодія її елементів, різні властивості, закономірності розвитку та ін.

Дослідження як метод пізнання соціальної дійсності використовується різними науками (соціальна робота, соціологія, філософія, психологія, педагогіка та ін.) Відповідно існують різні визначення цього поняття.

### **2. Навчальні цілі:**

**Мати уявлення:** визначити теоретико-методологічні основи психології та соціології. Описати соціологічні методи дослідження в психології

**Знати:** методологію психології та соціології: принципи, основні підходи; Теоретико-методологічні підходи у психології та соціології; Теоретико-методологічні проблеми розуміння, пояснення та інтерпретації у психології та соціології; Основні парадигми психології та соціології й принципи, у яких вони конкретизуються.

**Уміти:** аналізувати методологію психології та соціології: принципи, основні підходи, визначати власні орієнтири власного психологічного та/або соціологічного дослідження.

### **Здобувач освіти:**

опрацьовує відповідний лекційний теоретичний матеріал  
оформляє у вигляді текстового файлу та надсилає на перевірку викладачеві через систему MOODL або на електронну адресу викладача відповіді на контрольні запитання до теми

Структура виконаного практичного завдання має включати:

- № практичної роботи, тема, П.І.Б. виконавця;
- Завдання: умова, виконане завдання.

### **Загальні вимоги до оформлення:**

Матеріали оформляються у редакторі MS Word

Весь текст повинен мати 14 розмір шрифту;

Тип шрифту Arial;

Поля сторінки – всі по 2,5 см;

Інтервал – одинарний;

Абзацний відступ – 1 см;

Структурні елементи мають бути виділені жирним текстом.

Основний текст вирівнюється по ширині сторінки, назви структурних елементів – по центру.

Максимальна кількість балів, що отримує здобувач освіти за виконання практичного завдання – 4 бали.

### **3. Рекомендовані інформаційні ресурси:**

1. Данильян, О. Г. & Дзьобань, О.П. (2023). *Методологія наукових досліджень* : підручник. Київ: КНУ імені Тараса Шавченка. 488 с.
2. Психологія і технологія наукової творчості та апробація результатів наукових досліджень (2025). [https://elib.tsatu.edu.ua/dep/mtf/ophv\\_16/page9.html](https://elib.tsatu.edu.ua/dep/mtf/ophv_16/page9.html)
3. Кирилюк, Ф.М., Конверський, А.Є. & Білик, В.Ф. (2025). Підготовка наукової статті. <http://politics.ellib.org.ua/pages-2303.html>
4. Ключові етапи підготовки наукової статті: від вибору теми до публікації (2023). <https://soer-publ.com.ua/uk/blog/klyuchovi-etapi-pidgotovki-naukovoyi-statti-vid-viboru-temi-do-publikatsiyi/>
5. Деякі правила написання і видання монографій та наукових посібників (2023). <https://www.inter-nauka.com.ua/magazine/monograph-submit/rules/>
6. Підготовка наукових презентацій (2024). <https://ppt-online.org/224471>
7. Mykhalchuk Nataliia, Kharchenko Yevhen, Ivashkevych Eduard, Ivashkevych Ernest & Nabochuk Alexander (2023). Types of military stress of combatants in the situation of war in Ukraine. *Actual problems of education and science in the conditions of war: collective monograph / Compiled by V. Shpak; Chairman of the Editorial Board S. Tabachnikov. Sherman Oaks California: GS Publishing Services, 2023. 236 p. Pp.104–121.*
8. Mykhalchuk Nataliia, Kharchenko Yevhen, Ivashkevych Eduard, Ivashkevych Ernest & Nabochuk Alexander (2023). On-line teaching in the process of studying at secondary schools according to contemporary realities and war situation in Ukraine. *Education and science in the period of global crises and conflicts in the 21st century: collective monograph. Compiled by V. Shpak; Chairman of the Editorial Board S. Tabachnikov. Sherman Oaks, California: GS Publishing Services. C. 174–195. 331 p. Available at: DOI: 10.51587/9798-9895-14601-2023-016. [https://drive.google.com/file/d/1Ok5IRXIrsO4INGOO6\\_WKlXr7SRLnpVte/view](https://drive.google.com/file/d/1Ok5IRXIrsO4INGOO6_WKlXr7SRLnpVte/view)*
9. Михальчук Наталія, Івашкевич Ернест, Бігунова Світозара, Бігунов Дмитро, Білоус Тамара, Ніколайчук Галина & Яцюрик Алла (2023). Особливості відтворення розмовної та побутової лексики в перекладах роману Джерома Девіда Селінджера «Над прірвою у житті». *Колективна монографія*. За загальною ред. Михальчук Н.О. Рівне: Рівненський державний гуманітарний університет. 302 с.

**4. Понятійний апарат:** принцип; лібералізм; нігілізм; матеріалізм; ідеалізм; монізм; плюралізм; конструктивізм; вітакультурна парадигма; синергетика; класична, некласична і посткласична раціональність.

**5. Перелік теоретичних питань за темою:**

1. Дайте визначення й охарактеризуйте зміст поняття «методологія».
2. Дайте визначення й охарактеризуйте зміст поняття «парадигма».
3. Визначте основні парадигмальні орієнтації в сучасній психології та соціології.
4. З'ясуйте провідні методологічні орієнтації типів раціональності у психології: класичної, некласичної, постнекласичної (постмодерної).

**6. Практичні завдання до теми**

1. Опишіть методологію як особливу форму рефлексії (самоусвідомлення) науки (система принципів і способів організації і побудови теоретичної і практичної діяльності, вчення про методи пізнання істини та критичну оцінку отриманих результатів, пояснювальні принципи науки та зв'язки даної науки з іншими, способи оцінки рівню і перспектив розвитку наукового знання). Напишіть есе на цю тему.

2. Визначте рівні методології: філософський рівень; рівень загальнонаукових принципів дослідження; рівень конкретно-наукової методології; рівень методики та техніки дослідження. Побудуйте біфуркаційну модель таких рівнів.

3. Охарактеризуйте методологію дескриптивного та нормативного типу. Опишіть співвідношення знання методологічного та предметного. Підготуйтеся до евристичної бесіди.

4. Опишіть історичні типи методології як науки (природничий, гуманітарний, «масовидний», релігійний, персоналістський, парадигмальний, соціально-тоталітарний, синергетичний типи). Підготуйтеся до проведення диспуту.

5. Охарактеризуйте методологію психології: її об'єкт (наукове психологічне знання) та предмет (закономірності, тенденції і динамічні процеси отримання наукових результатів) методології психології. Підготуйте презентацію з цієї теми.

6. Опишіть методологію психології як систему знань щодо предмету психології, психіки та її сутності, принципів, категорій, методів. Окресліть роль методології в організації та проведенні дослідницької діяльності. Охарактеризуйте напрямки або підходи до вивчення психічних явищ (описовий; біхевіористський; когнітивний; психоаналітичний; гуманістичний). Визначте фуркаційні чинники теоретико-методологічних основ психології.

7. Опишіть етапи здійснення науково-психологічного дослідження. Наведіть основні поняття та власну класифікацію методів досліджень у психології. Підготуйте презентацію на цю тему.

8. Опишіть етапи підготовки наукового дослідження у психології: охарактеризуйте основи розробки програми і робочого плану, наведіть етапи його реалізації. Охарактеризуйте цінності та етичні аспекти в процесі здійснення емпіричного дослідження у психології. Обґрунтуйте поняття конфлікту інтересів у процесі здійснення психологічних досліджень. Наведіть приклад етапів підготовки наукового дослідження у психології з певної, змодельованої Вами проблеми. Опишіть це у своєму наративі.

9. Охарактеризуйте особливості планування і виконання експериментальних та/або теоретичних досліджень з психології та дотичних до психології міждисциплінарних напрямів (зокрема, соціології) із дотриманням норм професійної та академічної етики, норм академічної доброчесності тощо. Підготуйте презентацію на цю тему.

**ТЕМА 3: Теоретичні та емпіричні проблеми психології та соціології (2 год.)**

**1. Актуальність теми:** Шляхи, способи пізнання і перетворення об'єктивної дійсності називають методами. За допомогою методів кожна наука дістає інформацію про досліджуваний предмет, аналізує і обробляє виявлені дані, включається в систему наявних знань. Здобуті достовірні знання використовуються для побудови наукових теорій і вироблення практичних рекомендацій. Розвиток науки багато в чому залежить від досконалості методів дослідження, від того, наскільки вони валідні й надійні. У пізнанні соціальних процесів, різних аспектів функціонування і розвитку суспільства методам належить визначальна роль. Володіючи різними методами, людина набуває здатності продуктивно опановувати наукові досягнення.

## **2. Навчальні цілі:**

**Мати уявлення:** визначити теоретичні та емпіричні проблеми психології та соціології, зробити їхнє порівняння; окреслити роль та місце теоретичних та емпіричних проблем психології у соціологічній парадигмі.

**Знати:** що таке теорія та її основні компоненти; особливості формулювання наукових проблем: наукові категорії (терміни і поняття); психологічні проблеми головних напрямків сучасної психології; психологічні проблеми в історії психології: основні етапи виникнення і розвитку.

**Уміти:** операціоналізувати теоретичні проблеми у психології: відрізнити типи наукових проблем (реальні, псевдо, риторичні).

## **Здобувач освіти:**

опрацює відповідний лекційний теоретичний матеріал  
оформляє у вигляді текстового файлу та надсилає на перевірку викладачеві через систему MOODL або на електронну адресу викладача відповіді на контрольні запитання до теми

Структура виконаного практичного завдання має включати:

- № практичної роботи, тема, П.І.Б. виконавця;
- Завдання: умова, виконане завдання.

## **Загальні вимоги до оформлення:**

Матеріали оформляються у редакторі MS Word

Весь текст повинен мати 14 розмір шрифту;

Тип шрифту Arial;

Поля сторінки – всі по 2,5 см;

Інтервал – одинарний;

Абзацний відступ – 1 см;

Структурні елементи мають бути виділені жирним текстом.

Основний текст вирівнюється по ширині сторінки, назви структурних елементів – по центру.

Максимальна кількість балів, що отримує здобувач освіти за виконання практичного завдання – 4 бали.

## **3. Рекомендовані інформаційні ресурси:**

1. Данильян, О. Г. & Дзьобань, О.П. (2023). Методологія наукових досліджень : підручник. Київ: КНУ імені Тараса Шавченка. 488 с.

2. Психологія і технологія наукової творчості та апробація результатів наукових досліджень (2025). [https://elib.tsatu.edu.ua/dep/mtf/ophv\\_16/page9.html](https://elib.tsatu.edu.ua/dep/mtf/ophv_16/page9.html)
3. Кирилюк, Ф.М., Конверський, А.Є. & Білик, В.Ф. (2025). Підготовка наукової статті. <http://politics.ellib.org.ua/pages-2303.html>
4. Ключові етапи підготовки наукової статті: від вибору теми до публікації (2023). <https://soer-publ.com.ua/uk/blog/klyuchovi-etapi-pidgotovki-naukovoyi-statti-vid-viboru-temi-do-publikatsiyi/>
5. Деякі правила написання і видання монографій та наукових посібників (2023). <https://www.inter-nauka.com.ua/magazine/monograph-submit/rules/>
6. Підготовка наукових презентацій (2024). <https://ppt-online.org/224471>
7. Mykhalchuk, N. & Bihunova, S. (2019). The verbalization of the concept of “fear” in English and Ukrainian phraseological units. *Cognitive Studies | Études cognitives*, 19, 20–43. Warsaw. <https://doi.org/10.11649/cs.2043>. <https://doi.org/10.11649/cs.2043> (ISSN: 2392-2397, SCOPUS)
8. Mykhalchuk, H.O. & Kryshevych, O. (2019). The peculiarities of the perception and understanding of Sonnets written by W.Shakespeare by the students of the Faculty of Foreign Languages. *Psycholinguistics. Психолінгвістика. Психолінгвістика: зб. наук. праць. Серія: Психологія*, 26(1), 265–285. Переяслав-Хмельницький: ФОП Домбровська Я.М. 402 с. DOI: 10.31470/2309-1797-2019-26-1-265-285 (ISSN 2415-3397, Web of Science, SCOPUS)
9. Dubovyk, Svitlana H., Mytnyk, Alexander Ya., Mykhalchuk, Nataliia O., Ivashkevych, Ernest, E. & Hupavtseva, Nataliia O. (2020). Preparing Future Teachers for the Development of Students' Emotional Intelligence. *Journal of Intellectual Disability – Diagnosis and Treatment*, 8(3), 430–436. URL : <https://www.lifescienceglobal.com/journals/journal-of-intellectual-disability-diagnosis-and-treatment/volume-8-number-3/82-abstract/jiddt/4038-abstract-preparing-future-teachers-for-the-development-of-students-emotional-intelligence>. DOI: <https://doi.org/10.6000/2292-2598.2020.08.03.20>. Published: 14 September 2020. SCOPUS

**4. Понятійний апарат:** теорія; проблема; наукова категорія; реальні, псевдо і риторичні проблеми; психічне життя; психіка, діяльність; спілкування; особистість; криза; методологічна криза; психофізична, психофізіологічні та психодіагностичні проблеми.

#### **5. Перелік теоретичних питань за темою:**

1. Визначте емпіричну основу наукових проблем у психології.
2. Дайте визначення й охарактеризуйте зміст поняття «теорія».
3. Назвіть основні методологічні проблеми сучасної психології.
4. З'ясуйте провідні проблеми психології у контексті класичної, некласичної, постнекласичної (постмодерної) раціональності.

#### **6. Практичні завдання до теми**

1. Визначте принципи науково-психологічного дослідження (системності; активності; детермінізму; розвитку) в психології, опишіть їхню сутність та окресліть їх значення. Напишіть реферат з цієї теми.
2. Назвіть типи науково-психологічних досліджень (експлоративні та конфірмативні; пошукові, критичні, уточнюючі, відтворюючі; дослідження ідіографічні та номотетичні). Підготуйте презентацію з цієї теми.
3. Опишіть вимоги щодо наукових гіпотез та їх види: гіпотеза нульова та альтернативна. Сформулюйте робочу гіпотезу щодо власного наукового дослідження.
4. Охарактеризуйте виокремлення, систематизація, розв'язання, критичне осмислення та прогнозування значущих психологічних проблем, шляхи формулювання і верифікації гіпотез, визначення на їхній основі чинників та тенденцій функціонування й розвитку особистості, груп і організацій на різних рівнях психологічного дослідження. Підготуйтеся до дискусії з цих проблем.

5. Наведіть класифікацію методів дослідження та їхня характеристика: теоретичні, емпіричні (спостереження, експеримент, вимірювання), метод моделювання та інтерпретаційні методи (методи представлення та обробки даних). Опишіть, як Ви будете застосовувати ці методи у власному емпіричному дослідженні. Наведіть конкретні приклади. Підберіть психодіагностичні методики до кожного етапу емпіричного дослідження, узгодьте ці методики та принципи їх використання з методами дослідження. Чітко розмежуйте поняття «метод» і «методика», окресліть ці поняття у теоретичній методології власного наукового дослідження. Оформіть опис цих питань у власній науковій роботі.

6. Охарактеризуйте загальнонаукові методи досліджень в психології. Опишіть емпіричні методи досліджень у сучасній психології. Підготуйте презентацію з даних питань.

#### **ТЕМА 4: Методологія наукового дослідження (2 год.)**

**1. Актуальність теми:** класифікація методів – важлива складова наукової організації соціальної роботи. Однак варто відзначити, що опис і аналіз методів, їхнє ранжування в спеціальній літературі перебуває лише в стадії становлення. Сучасна система наукових методів настільки ж різноманітна, як і сама система знань про навколишній світ. У зв'язку з цим існують різні класифікації методів дослідження залежно від ознак, покладених у їх основу.

Класифікація методів за рівнем наукового пізнання: 1) методи теоретичного дослідження (аналіз і синтез, індукція і дедукція, моделювання, системний аналіз та ін.); 2) методи емпіричного дослідження (спостереження, експеримент та ін.). Класифікація методів за послідовністю виконуваних дослідницьких дій: 1) вивчення об'єкта дослідження (всі перераховані теоретичні та емпіричні методи); 2) обробка здобутих даних (якісна і кількісна, де виокремлюються методи кореляційного, факторного, кластерного аналізу та ін.), різні рівні математико-статистичної обробки даних.

Класифікація методів за характером дій дослідника: 1) організаційні методи (порівняльний, комплексний); 2) емпіричні методи: а) обсерваційні (спостереження і самоспостереження; б) експериментальні (лабораторний, польовий, природний, психолого-педагогічний експерименти); в) психо-діагностичні методи (стандартизовані і проєктивні тести, соціометрія, інтерв'ю, бесіда); г) проксиметричні методи – прийоми аналізу процесів і продуктів діяльності (хронометрія, циклографія, професіографічний опис, оцінка продуктів діяльності); д) метод моделювання (математичне, кібернетичне та ін.); е) біографічні методи (аналіз фактів, дат, подій, свідчень життя людини); 3) обробка даних, тобто методи кількісного (математико-статистичні) і якісного аналізу; 4) інтерпретаційні методи, що включають генетичний і структурний методи.

#### **2. Навчальні цілі:**

**Мати уявлення:** щодо методології наукового дослідження, класифікації методів у психології, соціологічних методів досліджень у психології.

**Знати:** цілі, принципи, методи і рівні наукового дослідження; структуру наукового дослідження та основні етапи такого дослідження; загальну методологію розробки програми наукового дослідження.

**Уміти:** операціоналізувати цілі, принципи, методи і рівні наукового дослідження у психології; структуру наукового дослідження та основні етапи такого дослідження.

#### **Здобувач освіти:**

опрацьовує відповідний лекційний теоретичний матеріал оформляє у вигляді текстового файлу та надсилає на перевірку викладачеві через систему MOODL або на електронну адресу викладача відповіді на контрольні запитання до теми

Структура виконаного практичного завдання має включати:

- № практичної роботи, тема, П.І.Б. виконавця;
- Завдання: умова, виконане завдання.

### **Загальні вимоги до оформлення:**

Матеріали оформляються у редакторі MS Word

Весь текст повинен мати 14 розмір шрифту;

Тип шрифту Arial;

Поля сторінки – всі по 2,5 см;

Інтервал – одинарний;

Абзацний відступ – 1см;

Структурні елементи мають бути виділені жирним текстом.

Основний текст вирівнюється по ширині сторінки, назви структурних елементів – по центру.

Максимальна кількість балів, що отримує здобувач освіти за виконання практичного завдання – 4 бали.

### **3. Рекомендовані інформаційні ресурси:**

1. Данильян, О. Г. & Дзьобань, О.П. (2023). *Методологія наукових досліджень* : підручник. Київ: КНУ імені Тараса Шевченка. 488 с.
2. Психологія і технологія наукової творчості та апробація результатів наукових досліджень (2025). [https://elib.tsatu.edu.ua/dep/mtf/ophv\\_16/page9.html](https://elib.tsatu.edu.ua/dep/mtf/ophv_16/page9.html)
3. Кирилюк, Ф.М., Конверський, А.Є. & Білик, В.Ф. (2025). Підготовка наукової статті. <http://politics.elib.org.ua/pages-2303.html>
4. Ключові етапи підготовки наукової статті: від вибору теми до публікації (2023). <https://soer-publ.com.ua/uk/blog/klyuchovi-etapi-pidgotovki-naukovoyi-statti-vid-viboru-temi-do-publikatsiyi/>
5. Деякі правила написання і видання монографій та наукових посібників (2023). <https://www.inter-nauka.com/ua/magazine/monograph-submit/rules/>
6. Підготовка наукових презентацій (2024). <https://ppt-online.org/224471>
7. Mykhalchuk, Nataliia, Pelekh, Yurii, Kharchenko, Yevhen, Ivashkevych, Eduard, Ivashkevych, Ernest, Prymachok, Lyudmyla, Hupavtseva, Nataliia & Zukow, Walery (2020). The empirical research of the professional reliability of 550 doctors during the COVID-19 pandemic in Ukraine (March-June, 2020). *Balneo Research Journal*.2020.368, 11(3), September 2020, 393–404. DOI: <http://dx.doi.org/10.12680/balne>. (Web of Science).
8. Мутник, Alexandr, Matvienko, Olena, Guraliuk, Andrii, Mykhalchuk, Nataliia & Ivashkevych, Ernest (2021). The development of constructive interaction skill as a component of social success of junior pupil. *Rēzeknes Tehnoloģiju akadēmija. Proceedings of the International Scientific Conference, II*, 387–401. Vilnius (Lithuania). <https://doi.org/10.17770/sie2021vol2.6406>. (Web of Science).
9. Mykhalchuk Nataliia, Plakhtii Anastasiia, Panchenko Olena, Ivashkevych Eduard, Hupavtseva Nataliia & Chebykin Oleksiy (2023). Concept «ENGLAND» and its Subconcepts in the Consciousness of Ukrainian Students. *PSYCHOLINGUISTICS*, 34(2), 6–47. DOI: <https://doi.org/10.31470/2309-1797-2023-34-2-6-47>. (Web of Science, SCOPUS). Q2

10. Mykhalchuk, N., Kharchenko, N., Kalmykov, H., Ivashkevych, Er., Ivashkevych, Ed., Hupavtseva, N. & Mysan, I. (2024). Concept «EDUCATION» and its Subconcepts in the Consciousness of Ukrainian managers. *PSYCHOLINGUISTICS*, 36(1), 154–188. DOI: <https://doi.org/10.31470/2309-1797-2024-36-1-154-188>. (Web of Science, SCOPUS, Q2).
11. Drozd, O., Onufriieva, L., Mykhalchuk, N., Ivashkevych, Ed., Kharchenko, Ye. & Ivanova, T. (2025). The Role of Supervision for Psychologists and Psychotherapists in Wartime: Social and Clinical Challenges. *BRAIN. Broad Research in Artificial Intelligence and Neuroscience*, 16(3(2025)). <http://dx.doi.org/10.70594/brain/16.3/27>  
<https://brain.edusoft.ro/index.php/brain/article/view/1885> (Web of Science). Q2
12. Mykhalchuk Nataliia, Zlyvko Valeriy, Lukomska Svitlana, Ivashkevych Ernest, Kotukh Olena, Kotsur Vitalii, Onufriieva Liana, Ivashkevych Eduard, Dmeterko Natalia, Dudar Olena, Halushko Lyubov, Kharchenko Yevhen (2025). Psycholinguistic Model of Transformation of Military Identity Under the Influence of the Peculiarities of the Use of the Concept “WAR” in Ukrainian and English Languages. *PSYCHOLINGUISTICS*, 38(1), 99–131. DOI: <https://doi.org/10.31470/2309-1797-2025-38-1-99-131>. (Web of Science, SCOPUS, Q2).

**4. Понятійний апарат:** наукове дослідження; методологічні принципи; наукова проблема; гіпотеза; статистична та якісна обробка матеріалу; деонтологія.

#### **5. Перелік теоретичних питань за темою:**

1. Визначте, у чому полягають основні методологічні завдання наукового дослідження.
2. Назвіть й охарактеризуйте рівні наукового дослідження.
3. Охарактеризуйте типи наукових проблем.
4. Поясніть, у чому полягає специфіка теоретичних та емпіричних гіпотез наукового дослідження.
5. Назвіть й охарактеризуйте методи та технічні процедури наукового дослідження.

#### **6. Практичні завдання до теми**

1. Опишіть метод анкетування та особливості його використання в психології. Охарактеризуйте опитування як метод психологічного дослідження та наведіть його різновиди. Підготуйте презентацію з цієї теми.

2. Охарактеризуйте аналіз документів: поняття, види і методика проведення. Опишіть метод дослідження одного випадку (ДОВ). Наведіть приклади використання таких методів, відомі Вам із вивчення наукової літератури. Напишіть реферат з цієї теми.

3. Опишіть основні методи здійснення емпіричного соціологічного дослідження: аналіз документів, спостереження, опитування, соціальний експеримент, що розділяються залежно від становлення фактів свідомості, а також способу їхньої фіксації. Наведіть приклади використання таких методів, відомі Вам із вивчення наукової літератури, або із проведених Вами власних емпіричних досліджень. Підготуйте до дискусії з цих проблем.

4. Охарактеризуйте шляхи та технології використання методів здійснення емпіричного соціологічного дослідження. Особливості здійснення емпіричного соціологічного дослідження. Принципи використання специфічних методів збирання інформації, що дозволяє вести якісний аналіз соціальних проблем, включаючи складні з них. Особливості вивчення суспільної думки. Наведіть приклади, як методи здійснення емпіричного соціологічного дослідження використовуються в психологічних дослідженнях. Підготуйте до диспути з цих проблем.

5. Охарактеризуйте особливості вивчення суспільної, групової свідомості людей. Напишіть есе з цієї теми.

6. Прочитайте наукову роботу з теми «Шляхи попередження професійного вигорання психологів». Проаналізуйте доцільність використання теоретичних та

емпіричних методів наукового дослідження в даній науковій роботі. Охарактеризуйте переваги та недоліки даної наукової роботи.

## **ШЛЯХИ ПОПЕРЕДЖЕННЯ ПРОФЕСІЙНОГО ВИГОРАННЯ ПСИХОЛОГІВ УДК 159.923.313'056-98**

### **ШЛЯХИ ПОПЕРЕДЖЕННЯ ПРОФЕСІЙНОГО ВИГОРАННЯ ПСИХОЛОГІВ**

Вперше наведено симптоми, які, як ми вважаємо, виходячи з теоретичних наробок, характеризують ту чи іншу стадію або етап професійного вигорання. Вперше виявлено три домінуючих психологічні чинники, які викликають професійне вигорання психологів в сучасній професійній діяльності в Україні: немолодий вік респондентів; емоційна нестійкість; психотравмувальна ситуація війни в Україні. Вперше надано психолого-педагогічні рекомендації щодо профілактики та корекції синдрому професійного вигорання психологів, які вже мають набутий цей синдром. Вперше сформульовано практичні рекомендації для психологів різних закладів освіти, установ та організацій, які допомагають психологу уникнути синдрому професійного вигорання.

**Ключові слова:** професійне вигорання, професійна діяльність, емоційна нестійкість, психотравмувальна ситуація війни в Україні, корекція синдрому професійного вигорання.

### **THE WAYS TO PREVENT PROFESSIONAL BURNOUT OF PSYCHOLOGISTS**

For the first time, the symptoms are presented that, as we believe, based on the theoretical developments, which characterize a particular stage or a phase of professional burnout. For the first time, three dominant psychological factors that cause professional burnout of psychologists in modern professional activity in Ukraine are identified: the elderly age of the respondents; emotional instability; the traumatic situation of the war in Ukraine. For the first time, psychological and pedagogical recommendations are provided for the prevention and correction of the professional burnout syndrome of psychologists who have already acquired this syndrome. For the first time, practical recommendations have been formulated for psychologists of various educational institutions, institutions and organizations that help psychologists to avoid professional burnout syndrome.

**Keywords:** professional burnout, professional activity, emotional instability, the traumatic situation of the war in Ukraine, correction of the professional burnout syndrome.

#### **ЗМІСТ**

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ФЕНОМЕНУ ПРОФЕСІЙНОГО ВИГОРАННЯ ПСИХОЛОГА І ПСИХОЛОГІЧНОГО МЕХАНІЗМУ КОПІНГ-ПОВЕДІНКИ У ПРОФЕСІЙНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ	12
1.1. Основні теоретичні підходи до обґрунтування феномену «професійного вигорання» як психологічного феномену	12
1.2. Структура синдрому професійного вигорання психолога та його експлікація у професійній діяльності	28

Висновки до першого розділу	33
РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ПРОФЕСІЙНОГО ВИГОРАННЯ ПСИХОЛОГІВ	37
2.1. Організація експериментального дослідження	37
2.2. Оцінка і аналіз отриманих нами результатів на етапі констатувального дослідження	40
2.3. Авторська концептуальна модель професійного вигорання психолога	51
Висновки до другого розділу	57
РОЗДІЛ 3. ПРОФІЛАКТИКА ШЛЯХІВ ПОПЕРЕДЖЕННЯ ПРОФЕСІЙНОГО ВИГОРАННЯ ПСИХОЛОГІВ	61
3.1. Психолого-педагогічні рекомендації щодо профілактики та корекції синдрому професійного вигорання психологів	61
3.2. Розробка та проведення тренінгу профілактики та корекції професійного вигорання психологів з набутим синдромом професійного вигорання	66
3.3. Аналіз результатів формувального експерименту щодо шляхів корекції та попередження професійного вигорання психологів	71
Висновки до третього розділу	83
ВИСНОВКИ	89
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	97

## ВСТУП

**Актуальність теми і проблеми магістерського дослідження.** В теперішніх умовах існування України, а саме в умовах війни з Росією-агресоркою, проблема вивчення шляхів попередження професійного вигорання психологів є вельми актуальною. Адже психологи мають досить багато роботи як на фронті, так і в тилу у ворога, що, звісно, позначається на їхньому психоемоційному стані, а також на їхній професійній діяльності. Адже проблема вивчення особливостей формування стресостійкості психолога, що передбачено формуванням найбільш доцільних шляхів попередження професійного вигорання психологів, на нашу думку, є пріоритетною темою в сучасній науці та практиці.

Також під час написання нашої магістерської роботи ми будемо вивчати проблеми організації адекватної поведінки педагогів під час здійснення ними професійної діяльності. Ця проблема також стає надзвичайно актуалізованою, позначається особливо гостро в умовах воєнного стану в Україні, й зумовлена зростаючими вимогами з боку українського суспільства до особистості самого психолога, його ролі в організації психологічної служби в Україні в цілому. На думку багатьох вчених (Vovk M., Emishyants O., Zelenko O., Drobot O., Onufriieva L.), професійна діяльність психолога в умовах війни в Україні є однією з найбільш напружених у психологічному плані видів професійно-соціальної діяльності. В цьому зв'язку роботу психолога під час війни в Україні можна віднести до тих професійних сфер діяльності, до тих професій, які більшою мірою знаходяться під впливом, великою мірою схильні до впливу парадигми професійного вигорання особистості (Tabachnikov S., Mishyiev V., Drevitskaya O., Kharchenko Ye., Osukhovskaya E., Mykhalchuk N., Salden V., Aymedov C.).

До основних психологічних чинників, які зумовлюють професійне вигорання психолога, вчені відносять, передусім, воєнний стан в Україні, ракети і дрони, які летять над головами населення України кожного дня і вельми заважають психологу адекватно здійснювати його професійну діяльність. Також на продуктивність роботи психолога негативно впливають щоденні умови праці, наприклад робота в укриттях, під звуки повітряної тривоги, занадто сильні емоційні перенавантаження, високий динамізм професійної діяльності, нестерпний брак часу, складність, нестандартність психолого-педагогічних ситуацій, які виникають під час війни, рольова невизначеність, соціальна оцінка професійної діяльності психолога з боку колег (адже колеги, як правило, ставлять надзвичайно завищені вимоги до професійної діяльності саме психолога, вважають, що він має вирішити всі військові проблеми, навіть завершити війну або повпливати на її завершення), необхідність організації інтенсивних тренінгових груп в колективі. До негативних психологічних чинників, які заважають психологу продуктивно виконувати його професійну діяльність, ми також відносимо наявність щоденних стресових ситуацій, які виникають у освітньому процесі закладів сучасної середньої освіти (Tabachnikov S., Mishyiev V., Kharchenko Ye., Osukhovskaya E., Mykhalchuk N., Zdoryk I., Komplienko I., Salden V.).

Синдром професійного вигорання завдає великої, суттєвої шкоди здоров'ю самих психологів, викликає появу почуття безпорадності та безглуздості людського існування, фасилітує виникнення у психолога досить низької самооцінки своєї професійної компетентності, призводить до вельми суттєвих проблем у сфері міжособистісної взаємодії та кроскультурних комунікацій. Наявність у професійній діяльності психолога великої кількості стресових факторів висуває надзвичайно завищені вимоги до такої професійно значущої інтегральної характеристики психолога, як стресостійкість, що є домінуючим у проблемі знаходження шляхів попередження професійного вигорання психологів.

Збереження або підвищення шляхів попередження професійного вигорання психологів через їхню стресостійкість має бути пов'язане з пошуком, збереженням та адекватним використанням особистісних ресурсів, які будуть допомагати психологу долати негативні наслідки стресів, стресових ситуацій, і будуть, таким чином, запобігати професійному вигоранню психологів (Mykhalchuk N., Onufriieva L.). Особливу категорію особистісних ресурсів шляхів попередження професійного вигорання психологів через стресостійкість психологів представляють характер та способи подолання стресових ситуацій, стратегії та моделі копінг-стратегій та поведінкових паттернів.

Вивчення шляхів попередження професійного вигорання психологів і становлення у психологів механізмів копінг-поведінки набуває особливої актуальності для нашого дослідження у зв'язку з відсутністю єдиної теорії, концепції, моделі, що досить-таки адекватно пояснює особливості і специфіку поведінки психологів у професійній діяльності.

Також слід наголосити, що і поняття «копінг» (поведінка, що долає стереотипи) та «професійне вигорання» є відносно новими поняттями в психологічній царині, які створюють окремий напрямок сучасних наукових досліджень у психології, що ми бачимо на прикладі як зарубіжних, так і вітчизняних праць. У зв'язку з цим, на даний момент часу, особливо якщо врахувати, що сучасний психолог працює у умовах війни на Україні, нараховується досить обмежена кількість науково-практичних робіт, які присвячені вивченню шляхів попередження професійного вигорання психологів, способів додання ними власне емоційних стресів, використання моделей та технологій збереження особистісних моральних, когнітивних та поведінкових ресурсів для успішного попередження професійного вигорання психологів.

Актуальність теми нашої роботи, а саме «Шляхи попередження професійного вигорання психологів», передбачає знання психологами особливостей механізмів копінг-стратегій та копінг-поведінки, що покладені в основу формування шляхів попередження

професійного вигорання психологів, що нам допоможе вибудувати більш цілеспрямовані, інтегровані та технологічно вдосконалені програми для профілактики професійного вигорання. Останнє дозволить психологам самим виробляти продуктивні копінг-стратегії, спрямовані на підвищення адаптаційного особистісного потенціалу та суттєвого збереження копінг-ресурсів особистості та формування її стресостійкості.

Тому, зважаючи на неабияку актуальність нашого дослідження, темою роботи є: **«Шляхи попередження професійного вигорання психологів».**

**Мета дослідження** – вивчення шляхів попередження професійного вигорання психологів.

Відповідно до мети дослідження були сформульовані такі **завдання**:

1. Розглянути основні теоретичні підходи до проблеми професійного вигорання психологів.

2. Виявити ступінь ампліфікації та структуру синдрому професійного вигорання психологів.

3. Порівняти стратегії, що найбільшою мірою актуалізують шляхів попередження професійного вигорання психологів.

4. Вивчити ступінь сформованості копінг-поведінки психологів з різним ступенем експлікації професійного вигорання.

5. Розробити практичні рекомендації щодо використання отриманих у процесі емпіричного дослідження результатів з ціллю актуалізації шляхів попередження професійного вигорання психологів.

**Об'єкт дослідження** – особистісний адаптаційний потенціал психолога із різним рівнем професійного вигорання з метою актуалізації шляхів попередження професійного вигорання психологів.

**Предмет дослідження** – копінг-ресурси психологів як компонент особистісного адаптаційного потенціалу як шляхи попередження професійного вигорання психологів.

**Теоретичною та методологічною основою дослідження** постають: концепція цілісного розвитку особистості (Балл Г.О., Папуча М.В.); концепції про закономірності професійного розвитку психолога як суб'єкта професіоналізації (Засекіна Л.В., Засекін С.В.); теоретичні підходи щодо формування у психолога професійних деструкцій (Mykhalchuk N., Khupavsheva N.); сучасні підходи до вивчення синдрому професійного вигорання (Власова О.І., Ващенко І.В., Данилюк І.В., Щербина В.Л.); теоретичні концепції, які описують механізм дії копінг-стратегій психолога та їхнє значення для актуалізації шляхів попередження професійного вигорання психологів (Максименко С., Ткач Б., Литвинчук Л., Онуфрієва Л.); теорія збереження особистісних ресурсів С. Хобфолла (COR-теорія).

Для розв'язання поставлених завдань дослідження було використано такі **методи дослідження**:

- *теоретичні методи*: аналіз наукової літератури щодо наукової проблеми дослідження;

- *емпіричні методи*: анкетування; психодіагностичні, що здійснювалася за допомогою наступних методик:

«Методика діагностики професійного вигорання» В. Бойка;

«Опитувальник стратегій і моделей подолання стресових ситуацій» С.Хобфолла (SACS) (<https://scribd.com/document/779249216/SACS>);

«Опитувальник подолання важких життєвих ситуацій» (ПТЖС) В. Янке і Г. Ердманн;

«Багатомірна шкала сприйняття соціальної підтримки» («MSPSS»); Кроуна-Марлоу Соціальної Бажаності Шкала (Crowne-Marlowe Social Desirability Scale, CM SDS) (в адаптації Ю. Борисович-Мельник, А.В. Стаднік).

*Методи математико-статистичного аналізу* (критерій кутового перетворення Фішера, розрахунок коефіцієнта кореляції Пірсона), факторний аналіз, метод

семантичного диференціалу (використано 26-шкальний семантичний диференціал), змістова інтерпретація результатів.

#### **Наукова новизна та теоретична значимість дослідження.**

*Вперше* наведено симптоми, які, як ми вважаємо, виходячи з теоретичних наробок, характеризують ту чи іншу стадію або етап професійного вигорання.

*На етапові резистенції (або супротиву, опору)* психолог виявляє себе як особистість, яка має поєднану систему наступних симптомів у структурі професійного вигорання: неадекватне вибіркоче емоційне реагування на певну стресову ситуацію, емоційна та моральна дезорієнтація, розширення сфери експлікації емоцій, редукція власне своїх професійних обов'язків.

*На етапові психологічного та емоційного виснаження* виявляється присутність наступних симптомів: емоційний (або професійний) дефіцит, емоційна (або професійна) відстороненість, професійна пригніченість, професійна виснаженість, професійне незадоволення, особистісна відстороненість, значущість особистісного нівелювання, психосоматичні розлади, психовегетативні розлади.

*Вперше* виявлено три домінуючих психологічні чинники, які викликають професійне вигорання психологів в сучасній професійній діяльності в Україні:

- немолодий вік респондентів;
- емоційна нестійкість;
- психотравмувальна ситуація війни в Україні.

*Вперше* надано психолого-педагогічні рекомендації щодо профілактики та корекції синдрому професійного вигорання психологів, які вже мають набутий цей синдром.

*Вперше* сформульовано практичні рекомендації для психологів різних закладів освіти, установ та організацій, які допомагають психологу уникнути синдрому професійного вигорання.

*Вперше* з урахуванням результатів формувального експерименту виявлено симптом «адекватного вибіркового професійного реагування», психологічні чинники для уникнення симптому емоційно-моральної дезорієнтації; симптом розширення сфери економії психологом власних емоцій; психологічні чинники для усунення симптому редукції професійних обов'язків завдяки актуалізації професійної компетентності, розкрито їхній зміст для усунення синдрому професійного вигорання психологів.

В роботі:

*уточнено* поняття синдрому професійного вигорання психолога; об'єктивні зовнішні психологічні чинники професійного вигорання психолога; суб'єктивні фактори професійного вигорання психологів; поняття професійної стійкості, яка забезпечує психологу в умовах негативного впливу різних стресогенних чинників збереження оптимального психічного та емоційного стану та високу ефективність професійної діяльності; базові ознаки професійного вигорання психолога;

*виявлено* три базових типи реакцій психолога на синдром професійного вигорання згідно з його темпоральними характеристиками; в структурі професійного вигорання ми визначили стадії стресу як процесуальні характеристики; основні характеристики стрес-факторів, що викликають у психолога синдром професійного вигорання; три етапи виникнення та розвитку стрес-факторів;

*розроблено та проведено* тренінг профілактики та корекції професійного вигорання психологів з набутим синдромом професійного вигорання.

**Практична значущість роботи** визначається тим, що отримані в ході дослідження дані можуть бути використані у різних галузях психолого-педагогічної теорії і практики. Результати дослідження доцільно враховувати під час розв'язання доволі складних питань, пов'язаних із підготовкою психолога до виконання, реалізації і здійснення професійної діяльності, у практиці психотерапії і психологічного консультування, під час розв'язання особистісних, педагогічних і соціально-психологічних проблем, які стоять перед психологом і дозволять будувати психотерапевтичну і психокорекційну роботу,

спрямовану в розвитку стресостійкості і толерантності психологів по відношенню до своїх клієнтів. Отримані нами емпіричні дані можуть бути використані у психотерапевтичній, психокорекційній, тренінговій роботі, у профорієнтаційній роботі, під час розв'язання питань і проблем управління клієнтами, надання їх психотерапевтичної допомоги та під час розстановки педагогічних кадрів.

**Структура роботи.** Кваліфікаційне дослідження складається зі вступу, трьох розділів, висновків до кожного розділу, загального висновку, списку використаних джерел.

## РОЗДІЛ I.

### ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ФЕНОМЕНУ ПРОФЕСІЙНОГО ВИГОРАННЯ ПСИХОЛОГА І ПСИХОЛОГІЧНОГО МЕХАНІЗМУ КОПІНГ-ПОВЕДІНКИ У ПРОФЕСІЙНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ

#### 1.1. Основні теоретичні підходи до обґрунтування феномену «професійного вигорання» як психологічного феномену

Для всіх добре відомим є той факт, що у XVII столітті лікар Ван Туль-Псі із Нідерландів [53] запропонував досить символічну емблему певної професії, що відноситься до парадигми соціально спрямованих або соціально зорієнтованих професій. Це була свічка, що горіла. «Якщо я свічу іншим, то, як результат, згоряю сам» – цей вислів або приказка передбачає аксіологічне, безкоштовне, благородне служіння, беззавітну моральну віддачу всього себе, своєї особистості, своїх результатів професії іншим людям, що також передбачало вкладення в цю професію, в цю професійну парадигму всіх своїх фізичних, душевних моральних та професійних сил. Слід також нагадати, що у XVII столітті йшлося щодо професії медичного працівника, лікаря, медика. Проте, як правило, результатом такого самовідданого служіння людям стає їхнє «професійне вигорання», що й взяло початок цього терміну саме з XVII століття.

Синдром професійного вигорання вперше був описаний у 1974 році минулого століття американським психоаналітиком, провідним представником психіатричного клінічного напрямку Герберт Дж. Фреденбергом [55], який працював в альтернативній службі медичної допомоги Сполучених Штатів Америки. Вчений спостерігав його прояви у себе самого та у своїх колег. Він вивчав домінуючі характеристики, зокрема, психологічного стану здорових людей, що перебувають у інтенсивному та безпосередньому спілкуванні зі своїми клієнтами, пацієнтами в емоційно напруженій атмосфері під час надання своїм клієнтам психотерапевтичної та психокорекційної професійної допомоги.

Сучасні зарубіжні дослідники називають цей феномен терміном «burnout», що позначає вигорання, мається на увазі професійне вигорання, що добре і детально запам'ятовується, вживається також і в розмовній мові для позначення ефекту хронічної залежності від алкоголю, токсичних речовин і наркотиків. Слід зазначити, що у англійській психологічній літературі вчені розмежовують термінологічні значення «burnout» та психотерапевтичний та психіатричний значеннєвий зміст терміну «burn out». Останні значення суцільно пов'язані з залишковими явищами шизофренії, симптоматика яких виявляється дещо інакше, ніж, скажімо, хронічна залежність від алкоголю, токсичних речовин і наркотиків. Тобто, в англійській мові для всіх цих феноменів, включаючи професійне вигорання, використовується термін «burnout». Тоді як в українській мові вчені розмежовують терміни «залежність» і «професійне вигорання». Ці терміни є абсолютно різними за своїми значеннями та смислами, використовуються в різних контекстах і різних смислових навантаженнях.

Ми вважаємо, що перший етап вивчення проблеми професійного вигорання фахівця, в тому числі й психолога, було розпочато з фази пошуків наукової термінології

(починаючи з 70-х рр. ХХ століття, в США). Мета, що стояла в ті роки перед вченими, полягала в тому, щоб досліджувати природу, структуру, функції та операціоналізувати поняття «професійне вигоряння особистості». Об'єктом емпіричних досліджень в 70-х рр. ХХ століття, в США були фахівці так званих «обслуговуючих професій» (лікарі, психологи, медсестри, психіатри). На цій фазі організації емпіричних досліджень в 70-х рр. ХХ століття, в США феномен професійного вигоряння вивчався у двох аспектах – на психіатричному та на соціально-психологічному.

Згодом термін професійного вигорання став застосовуватися практично щодо всіх професій з огляду на їхню спрямованість «Людина – Людина», коли суб'єктами професійної діяльності фахівця є інші особи з усім різноманіттям їхніх задач, проблем та труднощів. Згодом синдром професійного вигорання почав вивчатися у широкій парадигмі соціально-психологічних професій, а також і у різних офісних працівників, військовослужбовців, керівників-управлінців різного складу та рівню. Також суб'єктами психодіагностики (починаючи з 80-х років ХХ століття) стали розглядатися представники певних професій із «несоціальної сфери» (наприклад, програмісти, військовослужбовці, льотчики, водії, інженери тощо).

Спочатку під поняттям професійного вигорання мався на увазі стан гальмування особистісних ресурсів фахівця, з формуванням у нього відчуттів власної марності, непотрібності та нікчемності. Цікавим є те, що в сучасних працях у вітчизняній науці використовуються різні варіанти перекладу англійського терміну «burnout», який описує цей складний за структурою феномен: «професійне згоряння», «професійне вигоряння», «професійне перегорання» або ще «професійне згорання», «професійне вигорання» тощо. Також використовуються дещо синонімічними терміни «професійне вигоряння» та «психічне вигоряння». Хоча у загальнонауковому розумінні ці уявлення про вигорання не є ідентичними, але оскільки в їхній основі покладені подібні механізми, то тоді вони й сприймаються як дещо синонімічні.

Вже з моменту появи терміну професійного вигорання вивчення цього складного феномену було суттєво ускладнено з точки зору його багатокomпонентності, змістової неоднозначності та багадозначності. В емпіричних дослідженнях, присвячених описові феномену професійного вигорання, можна виділити **три основні теоретичних фундаментальних підходи**:

а) *індивідуальний підхід до професійного вигорання*, коли сприймаються основні особистісні характеристики однієї окремої особистості, що характеризують цей феномен професійного вигорання [11];

б) *міжособистісний підхід до професійного вигорання*, коли беруться до уваги міжособистісні зв'язки між суб'єктами соціальної взаємодії, тобто зв'язки між психологом та його клієнтом (клієнтами) [17];

в) *організаційний підхід до професійного вигорання*, коли на першому плані сприймаються не просто взаємостосунки між психологом і клієнтами, а організаційний простір цих взаємостосунків, тобто організація самої професійної діяльності психолога зі своїми клієнтами [28].

Кожен із зазначених та описаних нами підходів описує виникнення явища професійного вигорання на окремих рівнях існування цього вигорання, існуючих ніби автономно і незалежно один від одного. Це сприяє, передусім, тому, що нерідко з'являється оригінальна тенденція щодо деякого перебільшення значущості тих чи інших психологічних чинників, зокрема гіперболізації значущості або персоніфікованих великою мірою особистісних чинників, або окремих різрознених чинників, пов'язаних з так званими виробничими, професійно-організаційними стресами.

Серед окремих індивідуальних підходів щодо синдрому професійного вигорання найбільш відомим є *екзистенційний підхід*, головним представником якого є А. Пайнс. На думку вченої, професійне вигоряння з найбільшою долею ймовірністю виникає, передусім, у працівників соціальної сфери, хто має занадто високий рівень особистісних і

професійних домагань. Коли великою мірою високо вмотивовані фахівці, які завжди ототожнюють себе зі своєю професійною діяльністю і вважають її великою мірою надзвичайно важливою і особливою мірою суспільно корисною, в результаті зазнають великих неприємностей і невдач у досягненні своїх професійно значущих цілей. Тому психологи починають відчувати, що вони зовсім не здатні зробити вагомий внесок до добре організованої професійної діяльності, і вони, як правило, в результаті цієї негативно окресленої професійної діяльності професійно вигоряють. Професійна діяльність, яка була сенсом існування для даного психолога, ініціює саме у нього велике розчарування, що з часом призводить до професійного вигорання [56].

Представники інтерперсональних професійно значущих психологічно центрованих підходів вбачають причину професійного вигорання, значущого для дисгармонії взаємостосунків між психологами та клієнтами, що наголошує на важливості професійно значущих міжособистісних взаємодій у виникненні синдрому професійного вигорання. Зокрема, вчені вважають, що основною причиною професійного вигорання є доволі напруженими в плані взаємостосунків між психологами та клієнтами як суб'єктами їхньої професійної діяльності. Психологічна небезпека таких взаємостосунків між психологами та клієнтами полягає, передусім, у тому, що професіонали-психологи мають справу з особистісними персоніфікованими та соціально значущими проблемами, які вміщують у своєму змістові часом негативний професійно значущий актуалізатор, який у будь-якому разі існує в професійній діяльності психолога [53].

На відміну від індивідуального та міжособистісного підходів, організаційний підхід фокусує нашу увагу, передусім, на **психологічних чинниках професійно значущого соціального середовища як домінуючих психологічних чинників професійного вигорання**. До таких психологічних чинників також відносяться неабияка парадигма професійної діяльності і актуалізація, насамперед, її глибинного компонента, звужена, недеталізована галузь особистісно та професійно значущих контактів, відсутність у психолога абсолютної самостійності та суверенності в їхній професійній діяльності.

На даний період часу також ведеться активна дискусія щодо проблеми співвідношення таких понять, як «професійний стрес» та «професійне вигорання». Так, професійне вигорання часто розглядають через актуалізацію феноменів «абсолютна професійна деформація», «психологічний та професійно значущий захист», «психологічний стрес», «психологічний стан» тощо. Тим не менш, професійне вигорання є абсолютно самостійним, незалежним суверенним феноменом, що не зводиться до інших професійно значущих станів особистості, що зустрічаються, зокрема, у професійній діяльності педагога (стрес, втома, невроз, депресія, психоз, психастенія). Хоча окремі дослідники, теоретики схильні розглядати психічний процес професійного вигорання як достатньою мірою тривалий професійно значущий стрес, що визначає переживання впливу актуалізованих стресових чинників. Проте, більшість дослідників погоджуються, що стрес і професійне вигорання – це хоча й великою мірою споріднені, але дещо й самостійні феномени, які визначають свій значущий вплив на особистість, її професійно та особистісно значущий досвід тощо.

Співвідношення між професійним вигоранням та стресом психолога може розглядатися нами з позицій психологічно значущого, тимчасового чинника, що в першу чергу впливає на успішну адаптацію психолога до власне своєї професійної діяльності, з метою актуалізації шляхів попередження професійного вигорання психологів. На нашу думку, основна відмінність між стресом та професійним вигоранням полягає, перш за все, у тривалості консультативного, психокорекційного процесу, який організовує психолог у професійній роботі з клієнтами. Професійне вигорання, на нашу думку, є модифікацією тривалого, «розтягнутого» у часі професійного стресу, нездатності психолога ефективно здійснювати професійну діяльність та проводити комунікацію зі своїми клієнтами. З точки зору вчених, стрес є доволі адаптивним синдромом, який певним чином здатен мобілізувати всі сторони психіки людини. Професійне вигорання є завжди зривом в

адаптації, зривом у всіх адаптативних можливостях. Іншою відмінністю між стресом і професійним вигорянням є ступінь їхньої розгалуженості. Разом з тим, як стрес може відчувати кожна людина, так і професійне вигоряння є так званою прерогативою людей, які мають досить високий рівень особистісних домагань та професійних досягнень [46].

На відміну від простого стресу психолога, який виникає в парадигмі безлічі ситуацій (наприклад, війна, яка є зараз в Україні, стихійні лиха, як, зокрема, в штаті Каліфорнія США, певна смертельна хвороба, наприклад COVID-19, безробіття, різні складні, також несправедливі ситуації на роботі), професійне вигоряння, разом з тим, частіше виявляється саме у професійній діяльності з людьми, якою є робота психолога з клієнтами. Стрес зовсім не обов'язково може бути причиною професійного вигоряння. Психологи нерідко здатні чудово, комфортно і адаптивно працювати в стресових ситуаціях, стресових умовах, якщо вони дійсно вважають, що їхня професійна діяльність є великою мірою важливою і значущою. Таким чином, хоча й існує деяка подібність стресу на професійне вигоряння, останнє слід вважати повноцінно автономним феноменом.

З іншого боку, численні психологічні дослідження вказують на досить-таки щільний концептуальний зв'язок між стресом та професійним вигорянням. Психологи, які зазнали професійного вигоряння, відзначають більш високий рівень актуалізованого психологічного стресу і меншу щодо останнього психічну і психологічну стійкість. Сучасні вчені визначають синдром професійного вигоряння як абсолютно несприятливу психічну реакцію психолога на професійні стреси, які включають психофізіологічні, психосоматичні, психологічні, когнітивні та поведінкові складові [40].

Вчені визначають професійне вигоряння як психодинамічний процес, що виникає і здійснюється поетапно згідно зі структурними механізмами формування особистісного феномену стресу як деякого психологічного захисту, що у відповідь на окремі травмувальні засобивпливу постає у формі часткового або абсолютного нівелювання та виключення емоцій [8].

**Професійне вигоряння** вважається нами як набутий згодом стереотипний паттерн або скрипт професійно окресленої, значущої поведінки психолога в професійній діяльності. Цей стереотипний паттерн або скрипт, дозволяючи психологу економно, дозовано витратити власні особистісні енергетичні ресурси, і тим, разом з тим, щонайменшою мірою негативно позначається на взаємостосунках із клієнтами, також суб'єктами професійної діяльності та досягання позитивного результату у цілому. Ми, таким чином, відносимо синдром професійного вигоряння психолога до синдрому абсолютної професійної деформації, що виникає під впливом як зовнішніх, так і внутрішніх особистісних та професійно значущих причин.

В сучасній науці психології налічується кілька базових моделей професійного вигоряння, які досить фундаментально окреслюють це явище, обґрунтовують його зміст і функціональність. Згідно з **Емоційною Теорією**, як ми її назвали, професійне вигоряння тлумачиться як стан професійно-емоційного, професійно-когнітивного та професійно-соматичного виснаження, що актуалізується досить-таки тривалим перебуванням психолога в нервових, стресових, емоційно складних та перевантажених ситуаціях. Основною причиною професійного вигоряння в цій моделі постає емоційне виснаження, тоді як інші аспекти прояву стресу, дисгармонії та психозу, неадекватної поведінки й емоційних переживань є лише наслідком професійного вигоряння, яке вже відбулося, сталося, мало місце. Також в структурі Емоційної Моделі її авторами вказується, що професійному вигорянню піддаються люди, які в своїх професіях надають перевагу професійно-соціальній спрямованості [53].

Іншу модель ми назвали **Моделлю Деперсоналізації**. Автори, які її розробили, все своє життя займалися вивченням професійного вигоряння серед психологів, а також лікарів і медичних сестер, які працювали в лікарнях. У Моделі Деперсоналізації базовими є дві основні складові, а саме: деперсоналізація та професійно-емоційне виснаження. Професійно-емоційне виснаження в моделі вирізняється афективними характеристиками,

коли клієнт або пацієнт висловлює неабиякі скарги на самопочуття, афективну напругу та афективне незадоволення собою, професійно-емоційне виснаження та професійно-емоційний нервовий розпач, психосоматичне роздратування тощо. Деперсоналізація у цьому разі є ніби зміненним, викривленим ставленням або психологом самого себе, або свого клієнта чи пацієнта. Цей останній психологічний компонент в структурі Моделі Деперсоналізації отримав назву Цілевстановлюваного певним особистісним настановленням, що й забезпечує деперсоналізацію [42].

Найбільшою мірою популярною в сучасному світі є *Ситуативна Теорія*. Автори цієї моделі в парадигмі соціальної психології досить довго займалися вивченням соціально спрямованої ситуативної взаємодії певних людей у ситуативному контексті здійснення професійної діяльності. До ситуативних факторів професійного вигорання авторами віднесено:

а) велика кількість клієнтів або пацієнтів, що суттєво ускладнює роботу психолога з ними;

б) перевага негативного або навіть агресивного зворотного зв'язку зі сторони клієнта (порівняно з позитивним і неагресивним, прийнятним тощо);

в) брак ситуативно значущих особистісних ресурсів для подолання стресових чинників, що призводять до професійного вигорання [8].

Наступною психологічною моделлю є *Психокорекційна Модель*, спрямована на коректування індивідуальних або особистісних досягнень людини. Основним аспектом професійного вигорання, в даному випадку, є емоційне виснаження. Проте, дана модель відрізняється від першої, Емоційної Моделі, тим, що відбувається не просто суттєве зниження психоемоційного фону особистості (як за умов функціонування першої моделі), а й виникнення байдужості, емоційної пересиченості, що, в свою чергу, призводить до емоційних коливань настрою, емоційного пригнічення та емоційної тупості. Психокорекційна Модель є доцільною щодо її використання у тому разі, якщо йдеться стосовно досить високого рівню негативізму психолога до клієнтів, з якими психолог працює у даному разі.

Слід зазначити, що всі моделі, зокрема Емоційна Теорія, Модель Деперсоналізації, Психокорекційна Модель наголошують на редукції особистісних та професійних досягнень, що, як правило, виявляються у нівелюванні професійних значущих досягнень, у негативному ставленні до власної професійної діяльності, негативне сприйняття власних посадових обов'язків.

Останні зарубіжні дослідження у професійно зорієнтованій сфері психології підтверджують обґрунтованість використання феномену професійного вигорання у суттєво розширеній, розгалуженій парадигмі його вживання, дозволяючи визначати його емпіричне дослідження як суто соціально зорієнтовані. Це, на нашу думку, призводить до певної трансформації та видозміни початкового розуміння феномена професійного вигорання, а також вносить суттєві зміни до його структури. Професійне вигорання вчені пов'язують не лише з міжособистісними взаємостосунками психолога зі своїми клієнтами, а і зі ставленням до своєї роботи в цілому, і при цьому розглядають цей феномен виключно як професійну кризу. У цій парадигмі та у цьому сенсі професійне вигорання вже починає розглядатися дещо ширше, включаючи скрипти, що позначають як посилення суттєвого негативізму щодо оточуючих людей, так й до професії психолога загалом [17].

У 1981 р. психолог та психотерапевт К. Маслач опублікував психодіагностичний тест МВІ для вимірювання професійного вигорання у своїх пацієнтів. У дослідженнях вченого професійне вигорання розглядається як основна форма професійного стресу, що не має позитивних значущих кореляцій з поняттями задоволеності власною професійною діяльністю, ніяк не пов'язане з організаційною культурою психолога та кадровою політикою в даній організації [8]. Адаже в психології були натяки на винайдення так званого Індустріально-організаційного підходу до визначення феномену професійного

вигорання, але він не знайшов ніякої підтримки в широкому соціумі, не мав схвальних відгуків в науковій царині, серед вчених і науковців, тому даний підхід ми не будемо брати до уваги у власному експериментальному дослідженні.

Багато вчених намагалися створити чотирикомпонентну модель професійного вигорання, яка вміщує чотири основні компоненти (виснаження, редуція, досягнення, деперсоналізація). В різних психологічних експериментах, проведеними зарубіжними вченими, ці компоненти не один раз піддавалися емпіричній перевірці. Проте, вони не пройшли своє експериментальне підтвердження. В науковому плані не було доведено, що ці компоненти є структурними компонентами саме професійного вигорання. Зокрема, наголошувалося, що синдром деперсоналізації відноситься до відомого особистісного розладу, і його ніяк не можна «вписати» до структури професійного вигорання. Також, наприклад, психологи зазначали, що при дослідженні професійного вигорання має враховуватися генезис та спрямованість деперсоналізації, які, на жаль, не будуть мати кореляційних зв'язків із ставленням людини до своєї професійної діяльності, ставлення до клієнтів як до суб'єктів професійної діяльності [12].

З точки зору існуючих *процесуальних моделей професійного вигорання*, то вони розглядають саме професійне вигорання як доволі динамічний, змінний у часі і просторі процес, який завжди буде розвиватися у часі та мати певні стадії удосконалення власної структури. У даній моделі розглядається саме деякий динамічний розвиток професійного вигорання як такий важливий процес актуалізації, збільшення в обсязі і поглиблення емоційного виснаження, у результаті чого можуть виникати негативні настановлення психолога щодо роботи зі своїми клієнтами. Також професійне вигорання нерідко призводить до розривання контрактних форм відносин між фахівцем і клієнтом у їхній професійній діяльності. Як правило, це призводить до спроб створення неабиякої емоційної дистанції по відношенню до клієнтів (як один із способів запобігання психологом професійного виснаження) з одночасним розвитком негативних настановлень психолога на особистісно значущі професійні власні досягнення.

Деякі зарубіжні вчені, які відносять себе до так званої динамічної моделі професійного вигорання, розглядають професійне вигорання як рівневий багатоплановий процес, який має тенденцію щодо розвитку в часі та просторі, і компоненти професійного вигорання набувають свого поступового розвитку, тому ця модель й отримала назву «динамічної» [14]. Так, вчені вказують на наявність п'яти стадій розвитку синдрому професійного вигорання:

1. *Стадія безмежного захоплення своєю професійною діяльністю*. Ця стадія характеризується тим, що для психолога вона ніби, з першого погляду, не відзначена будь-якими негативними змінами. Психолог в даному випадку є в ейфорії, він ніби закоханий у свою роботу, психолог із задоволенням та ентузіазмом виконує всі професійно зорієнтовані завдання. Але з часом, коли робота психолога визначатиметься збільшенням кількості стресових ситуацій, то психолог починає відчувати все менше і менше задоволення від тих дій, що він виконує, і внаслідок цього фахівець стає меншою мірою активним, ініціативним та захопленим у свою роботу.

2. *Стадія втоми від власної професійної діяльності та відсторонення від неї*. Дана стадія позначається втому, появою великої дистанції до виконання своїх професійних обов'язків. За відсутності матеріального стимулювання психолога зі сторони керівництва у психолога поступово втрачається інтерес до своєї професійної діяльності. З часом у таких психологів можуть виникати суттєві порушення трудової дисципліни. За умов неабиякої високої мотивації та великого ступіня захопленості психолог може продовжувати намагатися добре працювати, при цьому у нього це не виходить, він буде використовувати свої внутрішні особистісні ресурси з метою подолання труднощів, хоча у психолога нічого не виходить в цьому плані. З часом така діяльність буде приносити шкоду здоров'ю психолога.

3. *Стадія переходу професійного вигорання до ресурсу хронічних симптомів.* На цій стадії у психолога з'являється неабияка дратівливість, агресія, невротичність, загострене почуття злості, пригніченість. У даному разі всі ці симптоми призводять до виникнення відчуття гострої нестачі часу. Нерідко у психологів можуть виникати проблеми зі сном, з'являється підвищений рівень захворюваності на невротичні стани, що ми розцінюємо як виключно наслідок негативних психологічних переживань.

4. Четвертою є стадія кризи особистості, яка з часом загострення може призводити до розвитку хронічних захворювань різного генезу. В гіршому випадку психолог може навіть частково втратити працездатності. Негативні переживання на цій стадії суттєво посилюються, з'являється незадоволеність своїм життям та власною професійною ефективністю.

5. Стадія непогодження з професійним кодексом психолога. Ця стадія характеризується переходом психологічних та фізіологічних проблем особистості у гостру форму, провокуючи розвиток небезпечних хронічних хвороб, які можуть загрожувати життю та ставить під загрозу кар'єрні постулати та працездатність психолога в цілому. Ця стадія професійного вигорання може навіть призвести до виникнення психічних хвороб, таких як психастенія або навіть шизофренія.

Остання стадія сприяла виникненню *Психоаналітичної теорії* щодо професійного вигорання. Дана теорія викликає, як правило, гострий професійний стрес у психолога. Також у цьому плані є найбільшою мірою значущою проблема професійної деформації особистості. Вона зумовлена проблемами недосконалого перенесення та контрперенесення професійної діяльності психолога на інші, суміжні, дотичні сфери до професійної діяльності психолога. Відповідно до даного Психоаналітичного підходу певні складні професійні ситуації активізують окремі характеристики особистості фахівця, які здійснюють функції як адаптивного, так і суто захисного характеру у відповідь на перенесення та контрперенесення професійної діяльності психолога, викликаючи тим самим професійне вдосконалення та уникнення психологам професійного вигорання.

Проаналізувавши наукову літературу, ми виявили три базових типи реакцій психолога на *синдром професійного вигорання згідно з його темпоральними характеристиками*, якими є:

1) гострі та короткочасні темпоральні характеристики синдрому професійного вигорання;

2) тривалі темпоральні характеристики синдрому професійного вигорання, які становляються та розвиваються ніби непомітно, поступово, що дещо спотворюють та викривлюють ставлення психолога до своїх клієнтів;

3) хронічні темпоральні характеристики синдрому професійного вигорання, суттєво розтягнуті у часі та такі, що здійснюють постійний контртрансфер, що призводить до незмінної деформації особистості психолога, патології його характеру.

Є також маловідома *Теорія Несвідомого*, яка також наголошує на певних слабо виражених характеристиках професійного вигорання. Ця теорія завжди підкреслює, що несвідомо психолог починає асоціювати себе як авторитарну, значущу особу (за аналогією значущих батька і матері), мимоволі виявляючи реакції регресу та перенесення своїх проблем на інших людей. При цьому чим більшою мірою є виражений симптом перенесення, тим більш глибоко, більшою мірою глобально і актуалізовано буде експлікуватися реакція контрпереносу психолога на інші сфери професійного розвитку і становлення.

З позицій гештальт-терапії професійне вигорання чітко пов'язане з втратою сприйняття психологом себе як сильної, гармонійної особистості. У таких контекстах ми спостерігаємо за втратою меж між «Я-Реальним» та «Я-Ідеальним», і тоді виникає доволі стійка тенденція до вибудовування системи психосоціального захисту психологом своєї особистості від зовнішніх деструктивних впливів. Світогляд психолога і захисні механізми його психіки як вже травмованого професіонала не роблять професійне

вигорання більш глобальним, хоча й відбувається психоемоційне виснаження психолога, і здійснюється переживання психологом неефективності власної професійної діяльності. Крім того, у цьому випадку психолога великою мірою травмують переживання та негаразди його клієнтів, а психологічні механізми захисту та професійний світогляд психолога перестають формуватися. У цьому разі психологи переживають повторну або вторинну травму (її ще називають «вторинною травматизацією»): це, передусім, актуалізація симптоматики посттравматичного стресового розладу, що великою мірою негативно впливає на феномен професійного вигорання.

Одним із шляхів попередження професійного вигорання психологів може бути ідентифікація себе зі своєю професійною роллю. Хоча механізм ідентифікації теж є небезпечним, що може створити ілюзію безпеки та всемогутності психолога порівняно з іншими людьми. У психолога механізм ідентифікації може занадто сильно актуалізувати нарцистичні характеристики у фахівця з високим рівнем професійного вигорання. Такий стан описаний в психологічній літературі як переживання власної унікальності, винятковості, з занадто сформованою можливістю контролювати психологічний стан своїх клієнтів. Це великою мірою актуалізує потребу психолога у суто зовнішньому підтвердженні своєї виняткової значущості. Іноді такий психолог під час виконання професійної діяльності і особливо під час обговорення її з колегами справляє враження винятково нарцистичної особистості (часом на межі характерологічної патології), тоді в інших взаємостосунках з іншими людьми він відчуває себе абсолютно здоровим.

Нарцистична особистість психолога, яка сформувалась в результаті професійного вигорання, аналітики та послідовники К. Юнга називають *Персоною*. Персона є посередником між акцентуєваними рисами своєї особистості та з навколишнім соціумом. В даному разі актуалізується певна соціальна роль, з якою ідентифікує себе особистість психолога. Безумовно, Персона зумовлена особистісними характеристиками, частково навіть соціальними очікуваннями. Персона виконує велику кількість соціальних ролей, і чим психолог є більшою мірою гнучкішим і багатограннішим, тим це краще для адаптації психолога в суспільстві. Дуже часто психологи занадто щільно ідентифікують себе зі своєю професійною роллю, хоча особливо це не стосується психотерапевтів, лікарів та вчителів, проте відноситься до психологів.

Як правило, Персона, яка знаходиться в соціумі як така, що є розщепленою, яка характеризується професійним вигоранням, вважає себе могутнім професіоналом екстра-класу. Такий психолог вважає, що він є найкласнішим фахівцем, повноцінним, безпосереднім, і він зовсім не подібний на глибоко травмовану особистість професіонала. Психолог, безумовно, вважає себе професіоналом психічно здоровим, а набуте ним відчуття всемогутності нерідко проєктується ним на свою професію – знання психології, уміння психолога, навички психотерапевта, методики психодіагностичні. Переживання безпорадності та власного безсилля, які є у психолога із високим рівнем професійного вигорання, нерідко породжують у нього абсолютну відсутність соціальної ідентичності, ініціативи, та змушує очікувати підтримки від «влади» чи суспільства. При цьому ці позитивні очікування нерідко фруструються. Тому уникнення психологом спілкування з колегами не дозволяє їм бачити в своїй особистості ідентичні ресурси для відновлення, особистісного зростання та становлення.

В екзистенційній психології професійне вигорання тлумачиться психологами тим, що фахівцеві з емоційним вигоранням не вистачає справжнього (екзистенційного) сенсу для виконання дій, діяльності, що не дозволяє йому пережити особисту досконалість. Тому емоційне вигорання можна назвати психотичним розладом актуального психічного стану, що виникає з дефіциту виконання психологом власної професійної діяльності.

Психолог буде відчувати себе реалізованим в результаті втілення в життя власних особистісно значущих цінностей, які психолог відчуває як власні, особистісні, персоніфіковані або персональні цінності як орієнтири на протилежні загальноприйняті і прагматичні цінності. Присвячуючи всього себе аксіологічним цінностям, психолог у

будь-якому разі буде витрачати час і сили власного життя, але при цьому буде виснажуватися, оскільки отримує натомість дещо вельми важливе, що переживається психологом як особистісно значущу втрату. Нерідко психолог хоче діяти та вчиняти таким чином, щоб перевершити самого себе, для того, щоб відчутти почуття досконалості, унікальності та завершеності.

Професійне вигоряння виникає через формальну, а не змістову мотивацію професійної діяльності, коли зміст або предмет цієї діяльності є лише засобом для задоволення особистістю своїх потреб, як правило, які є неусвідомлюваними егоцентричними потребами або мотивами психолога. В даному разі уникнути синдрому професійного вигоряння психологу не вдасться.

## 1.2. Структура синдрому професійного вигоряння психолога та його експлікація у професійній діяльності

Якщо розглядати питання різноманітних психологічних підходів і розуміння явища професійного вигоряння в психології, то ми дійшли до висновку, що багато дослідників говорять про те, що професійне вигоряння є синдромом або симптомокомплексом, що складається з комплексу таких симптомів, як *редукція професійних досягнень, професійне втомлення, емоційне виснаження, децентралізацію, деперсоналізацію*. Психологи відзначають при цьому, що професійне вигоряння отримує свій розвиток у кожного конкретного фахівця окремо. В психології є техніка психологічного аналізу випадка, коли вивчались умови професійного вигоряння кожного окремого фахівця. Як правило, якщо професійне вигоряння виникає один раз у певного психолога, то у такому разі професійне вигоряння має поступову тенденцію до поступового та постійного, плинного розвитку. І досить сумнівною є твердження про те, що можна лише певним чином загальмувати розвиток професійного вигоряння. Вже проведені психодіагностичні дослідження в цій галузі професіосфери також вказують на те, що за умов тимчасового припинення професійної діяльності у психолога може тимчасово нівелюватися синдром професійного вигоряння, зникає його яскравість, експресивність, виразність, але після відновлення професійних обов'язків він відновлюється до низького рівню розвитку професійного вигоряння [10; 13; 16].

Вчені нерідко пропонують розглядати розвиток синдрому професійного вигоряння відповідно до механізмів становлення стресу. У цьому підході рівень професійного вигоряння оцінюється за дванадцяти-тридцятьма показниками сформованості низки симптомів, які у свою чергу групуються за трьома етапами: тривожність, напруженість, резистенція, виснаження, агресія, невротичність, психоз, психастенія [18]. Етапи «тривожність» і «напруженість» зумовлені розвитком декількох домінуючих симптомів: переживання ситуації війни, переживання психотравмуючих обставин, незадоволеність своєю зовнішністю, собою, недостатній матеріальний рівень в сім'ї, тривога, депресія.

Наведемо симптоми, які, як ми вважаємо, виходячи з теоретичних наробок, характеризують ту чи іншу стадію або етап професійного вигоряння.

**На етапові резистенції (або супротиву, опору)** психолог виявляє себе як особистість, яка має поєднану систему наступних симптомів у структурі професійного вигоряння: неадекватне вибіркоче емоційне реагування на певну стресову ситуацію, емоційна та моральна дезорієнтація, розширення сфери експлікації емоцій, редукція власне своїх професійних обов'язків. **На етапові психологічного та емоційного виснаження** виявляється присутність наступних симптомів: емоційний (або професійний) дефіцит, емоційна (або професійна) відстороненість, професійна пригніченість, професійна виснаженість, професійне незадоволення, особистісна відстороненість, значущість особистісного нівелювання, психосоматичні розлади, психовегетативні розлади.

Симптом деперсоналізації є найбільшою мірою важким, глобальним та значущим. Він, на нашу думку, в найбільшій мірі складному сприйняттю відображує психологію

явища професійного вигорання. Представниками клінічного або медичного напрямку у медико зорієнтованій психології цей стан деперсоналізації сприймається як прикордонний щодо патології, і має свій порядковий номер у класифікаціях МКБ-10 та МКБ-11. Поняття деперсоналізації вміщує у своїй структурі певні компоненти як окремі характеристики, прояви дереалізації, маючи на увазі під розладом особистості розлади в усвідомленні «свого Я», що великою мірою сприймається нами як усвідомлення всієї реальності світу зовнішнього, об'єктивного, міжкультурного тощо.

Сучасні вчені стверджують, що стани деперсоналізації та дереалізації часто зумовлені надзвичайною мисленнєвою роботою за умов надзвичайно різких афективних та агресивних переживаннях. Більшість людей, схильних до актуалізованих станів деперсоналізації та дереалізації, висловлюють великі скарги щодо втрати почуття задоволення в когнітивній активності, і сприйняття психологом власної професійної діяльності, її відрефлексування тощо свідчить про зниження рівню естетичних почуттів і почуття аксіологічної прихильності до своїх рідних. Проте намагання досягти такої прихильності нерідки призводить до виникнення почуттів занепокоєння, агресії і тривоги, які позначають професійне вигорання [28].

Також вчені зазначають, що в результаті частого спілкування психолога з клієнтами, якщо мова йде про школу – з колегами, учнями, вимушеності такої комунікації тощо, то у психологів виникає так звана *агресивна самотність*. Під цим терміном ми вважаємо надлишок спілкування загальнолюдського, формального, реального, буттєвого, квазімеханічного. При цьому психологи нерідко самі говорять, що у психологів спостерігається нестача спілкування нормального, адекватного, щирого, толерантного, співчутливого. Можна сказати, надлишок у психолога квазімеханічного спілкування з клієнтами та нестача спілкування нормального, адекватного, щирого, толерантного, співчутливого також фасилітують виникнення у психологів синдрому професійного вигорання. Винен у цьому всьому деякий дефіцит так званої соціальної захопленості та спільності, однорідності, що призводить до нестачі адекватних, спільних емоцій, підкріплених емпатією. До того ж, кожен психолог під час війни робить свій особистісно значущий внесок до культивованої у воєнному суспільстві та соціумі заборони на природний, адекватний, реальний, щирий, живий і безпосередній публічний вияв позитивних емоцій. З одного боку, це все можна пояснити. Ми навіть не можемо цього заперечувати, нівелювати і не погоджуватися з цим. Проте, всі ці негативні чинники викликають появу професійного вигорання. За інерцією професійне вигорання нерідко переноситься і на взаємостосунки з достатньо близькими людьми, з дітьми та батьками психолога [22].

На нашу думку, на стійкість до професійного вигорання психологів впливають деякі *соціальні чинники*, що супроводжують діяльність психолога, такі як рівень урбанізації оточуючого середовища, чисельність психологів в одній, окремо взятій школі, міграційні чинники. Нами на теоретичному рівневі виділено значущі психосоціальні детермінанти, що сприяють виникненню та динаміці стану професійного вигорання, якими є несформованість умінь та навичок здійснення професійної продуктивної діяльності, нездатність до саморегуляції, незадовільний соціально-психологічний клімат в колективі школи, недоліки в організації психолого-педагогічної діяльності, низький рівень суверенності особистості, низький рівень автономності психолога, нерівномірний розподіл психологічного та професійного навантаження між працівниками в школі, недостатнє стимулювання отримання ефективної оцінки праці психолога, відсутність особистісного зростання та включення до процесів управління в педагогічному колективі [9].

Отже, до *об'єктивних зовнішніх психологічних чинників професійного вигорання психолога* ми відносимо:

1) несприятливий соціально-психологічний клімат учнівського та педагогічного колективу як доволі специфічне психологічне явище, що формується у колективі під

впливом досить складної системи суб'єкт-суб'єктних або суб'єкт-об'єктних взаємостосунків, у якій перебувають члени даного колективу. На суб'єкт-суб'єктні або суб'єкт-об'єктні характеристики взаємостосунків впливають відносини між членами колективу і за вертикаллю, і за горинталлю. у процесі професійної діяльності та спілкування, і виявляється у певному емоційному стані або емоційному настрої колективу закладу середньої освіти. Несприятливий соціально-психологічний клімат в педагогічних колективах (постійні конфлікти між вчителями та між вчителями та дітьми, підвищена напруженість у взаємостосунках з колегами школи та керівництвом, відсутність підтримки та згуртованості у колективі) досить-таки негативно позначається на індивідуальних психічних станах його членів, створює негативні переживання у психолога в результаті цього, що може призвести до професійного вигорання психолога;

2) всі можливі недоліки у створенні професійної діяльності – починаючи з її регламентації, врахування ступіню автономності психолога, характер розподілу педагогічних та психологічних обов'язків, включаючи розподіл навчальної навантаження, характер матеріального стимулювання професійної діяльності психолога, перспективи професійного зростання психолога з метою запобігання його професійного вигорання, характер включення психолога до управління закладом середньої освіти.

Ми також виділили *суб'єктивні фактори професійного вигорання психологів*:

1) високий рівень нейротизму як показник професійної та емоційної нестійкості психолога, особливо в умовах війни в Україні;

2) виражена професійна та емоційна лабільність, неврівноваженість нервово-психічних процесів, що передбачає підвищений рівень збудливості;

3) часті прояви професійної реактивності і високий ступінь психофізичної реакції психологів на соціальні конфлікти, негативні ситуації;

4) низький поріг переживання дистресу та перевага негативно окреслених емоційних станів.

*Професійна стійкість* забезпечує психологу в умовах негативного впливу різних стресогенних чинників збереження оптимального психічного та емоційного стану та високу ефективність професійної діяльності. Таким чином, професійна нестійкість є чинником, що сприяє виникненню професійного вигорання. Також ми вважаємо, що наявність неузгодженостей у аксіологічній сфері особистості виявляється у неможливості реалізації психологом значущих сенсоутворювальних життєвих цілей, і навіть пріоритетних типів життєвої поведінки, кращого способу дій та/або значущих властивостей особистості психолога для своєї професійної діяльності.

Неузгодженість між високою позитивною значущістю тієї чи іншої цінності та неможливістю її прийняття та реалізації, зумовлює виникнення у психолога негативних професійно-соціальних та емоційних станів, що може бути домінуючою причиною виникнення професійного вигорання. Також ми вважаємо, що низький рівень сформованості у психолога індивідуальної системи усвідомленої регуляції професіосфери та адаптивного копіngu поведінки також є психологічним чинником попередження професійного вигорання психологів [4; 9; 13].

## Висновки до першого розділу

В емпіричних дослідженнях, присвячених описові феномену професійного вигорання, можна виділити **три основні теоретичних фундаментальних підходи**:

а) *індивідуальний підхід до професійного вигорання*, коли сприймаються основні особистісні характеристики однієї окремої особистості, що характеризують цей феномен професійного вигорання;

б) *міжособистісний підхід до професійного вигорання*, коли беруться до уваги міжособистісні зв'язки між суб'єктами соціальної взаємодії, тобто зв'язки між психологом та його клієнтом (клієнтами);

в) **організаційний підхід до професійного вигорання**, коли на першому плані сприймаються не просто взаємостосунки між психологом і клієнтами, а організаційний простір цих взаємостосунків, тобто організація самої професійної діяльності психолога зі своїми клієнтами.

**Професійне вигорання** вважається нами як набутий згодом стереотипний паттерн або скрипт професійно окресленої, значущої поведінки психолога в професійній діяльності. Цей стереотипний паттерн або скрипт, дозволяючи психологу економно, дозовано витрачати власні особистісні енергетичні ресурси, і тим, разом з тим, щонайменшою мірою негативно позначається на взаємостосунках із клієнтами, також суб'єктами професійної діяльності та досягання позитивного результату у цілому. Ми, таким чином, відносимо синдром професійного вигорання психолога до синдрому абсолютної професійної деформації, що виникає під впливом як зовнішніх, так і внутрішніх особистісних та професійно значущих причин.

Проаналізувавши наукову літературу, ми виявили три базових типи реакцій психолога на **синдром професійного вигорання згідно з його темпоральними характеристиками**, якими є:

1) гострі та короткочасні темпоральні характеристики синдрому професійного вигорання;

2) тривалі темпоральні характеристики синдрому професійного вигорання, які становляються та розвиваються ніби непомітно, поступово, що дещо спотворюють та викривлюють ставлення психолога до своїх клієнтів;

3) хронічні темпоральні характеристики синдрому професійного вигорання, суттєво розтягнуті у часі та такі, що здійснюють постійний контртрансфер, що призводить до незмінної деформації особистості психолога, патології його характеру.

Наведемо симптоми, які, як ми вважаємо, виходячи з теоретичних наробок, характеризують ту чи іншу стадію або етап професійного вигорання.

**На етапові резистенції (або супротиву, опору)** психолог виявляє себе як особистість, яка має поєднану систему наступних симптомів у структурі професійного вигорання: неадекватне вибіркоче емоційне реагування на певну стресову ситуацію, емоційна та моральна дезорієнтація, розширення сфери експлікації емоцій, редукція власне своїх професійних обов'язків. **На етапові психологічного та емоційного виснаження** виявляється присутність наступних симптомів: емоційний (або професійний) дефіцит, емоційна (або професійна) відстороненість, професійна пригніченість, професійна виснаженість, професійне незадоволення, особистісна відстороненість, значущість особистісного нівелювання, психосоматичні розлади, психовегетативні розлади.

Отже, до **об'єктивних зовнішніх психологічних чинників професійного вигорання психолога** ми відносимо:

1) несприятливий соціально-психологічний клімат учнівського та педагогічного колективу як доволі специфічне психологічне явище, що формується у колективі під впливом досить складної системи суб'єкт-суб'єктних або суб'єкт-об'єктних взаємостосунків, у якій перебувають члени даного колективу.

2) всі можливі недоліки у створенні професійної діяльності – починаючи з її регламентації, врахування ступіню автономності психолога, характер розподілу педагогічних та психологічних обов'язків, включаючи розподіл навчальної навантаження, характер матеріального стимулювання професійної діяльності психолога, перспективи професійного зростання психолога з метою запобігання його професійного вигорання, характер включення психолога до управління закладом середньої освіти.

Ми також виділили **суб'єктивні фактори професійного вигорання психологів**:

1) високий рівень нейротизму як показник професійної та емоційної нестійкості психолога, особливо в умовах війни в Україні;

- 2) виражена професійна та емоційна лабільність, невірноваженість нервово-психічних процесів, що передбачає підвищений рівень збудливості;
- 3) часті прояви професійної реактивності і високий ступінь психофізичної реакції психологів на соціальні конфлікти, негативні ситуації;
- 4) низький поріг переживання дистресу та перевага негативно окреслених емоційних станів.

**Професійна стійкість** забезпечує психологу в умовах негативного впливу різних стресогенних чинників збереження оптимального психічного та емоційного стану та високу ефективність професійної діяльності. Таким чином, професійна нестійкість є чинником, що сприяє виникненню професійного вигорання. Також ми вважаємо, що наявність неузгодженостей у аксіологічній сфері особистості виявляється у неможливості реалізації психологом значущих сенсоутворювальних життєвих цілей, і навіть пріоритетних типів життєвої поведінки, кращого способу дій та/або значущих властивостей особистості психолога для своєї професійної діяльності.

## **РОЗДІЛ II. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ПРОФЕСІЙНОГО ВИГОРАННЯ ПСИХОЛОГІВ**

### **2.1. Організація експериментального дослідження**

Наше констатувальне дослідження ми проводили протягом вересня-жовтня 2024 р. на базі Міжнародного економіко-гуманітарного університету імені академіка Степана Дем'янчука. В дослідженні брали участь 80 магістрів денної та заочної форми навчання, які певний період часу (не менше 1,5 роки) вже працюють психологами або в психологічних службах організацій, підприємств, або військовими психологами, або психологами в закладах дошкільної або середньої освіти. На даному, констатувальному етапі експерименту ми не розподіляли психологів на експериментальні та контрольні групи, адже нашою метою було просто констатувати рівень професійного вигорання психологів, у кого він є. Тому всю кількість психологів ми розподілили за чотирма групами, залежно від того, де працює той чи інший фахівець:

Група Е1 – 18 психологів, які працюють психологами в психологічних службах певних організацій, підприємств, установ.

Група Е2 – 20 психологів, які працюють психологами в закладах дошкільної освіти.

Група Е3 – 32 психолога, які працюють психологами в закладах середньої освіти.

Група Е4 – 10 психологів, які працюють військовими психологами у військових частинах, в тилу.

Такий розподіл респондентів лише за експериментальними групами був зумовлений тим, що ми не знали, хто із психологів вирізняється професійним вигоранням, тому розподілити їх одразу за експериментальними і контрольними групами не представлялося можливим.

На *першому етапі* емпіричного дослідження ми здійснили анкетування із метою аналізу соціально-демографічних показників респондентів і провели тестування з ціллю виявлення ступеню сформованості професійного вигорання психологів.

На наступному, *другому етапі*, за результатами попереднього тестування, було сформовано експериментальні і контрольні групи респондентів, що відрізняються ступенем вираження професійного вигорання і здійснювалася психодіагностика за допомогою психодіагностичних методик, що виявляють психологічні особливості професійного вигорання психологів.

Третій етап передбачав здійснення нами аналізу та інтерпретації результатів емпіричного дослідження та виявлення відмінностей у використанні психологами з різним рівнем професійного вигорання копінг- стратегій, а також виявлення певних достовірних значущих взаємозв'язків між емпіричними показниками.

Заключний етап емпіричного дослідження було присвячено формулюванню висновків за результатами проведеного нами дослідження та передбачав розробку практичних рекомендацій психологам, а також програми із описом шляхів попередження професійного вигорання психологів.

Для досягнення поставленої мети дослідження та вирішення поставлених завдань з вивчення феномену професійного вигорання психологічними були використані такі методики:

1. «Методика діагностики професійного вигорання» (англ. Maslach Burnout Inventory, MBI), варіант опитувальника «Професійного вигорання» для вчителів та викладачів, а також психологів. Дана методика була розроблена в 1986 р. К. Маслачем, С. Джексоном. Дана методика була адаптована під українську аудиторію в 2001 р. Н. Водоп'яною, О. С. Старченковою [32].

Даний опитувальник містить твердження, що відображають почуття та переживання психолога, які він відчуває під час виконання своїх професійних обов'язків. Оцінка відповідей респондентів здійснювалася нами за семибальною шкалою. Опитувальник включає три субшкали: емоційне виснаження, деперсоналізацію та оцінку персональних досягнень. На наявність високого рівня професійного вигорання вказували високі бали за шкалами емоційного виснаження та деперсоналізації та низькі оцінки за шкалою, що оцінює персональні досягнення.

2. «Методика діагностики емоційного вигорання» В. Бойка [33]. Дану методику ми використали на підставі того, що емоційне вигорання є компонентом професійного вигорання, тому ми вважали оцінку рівню експлікації емоційного вигорання обов'язковою в нашому дослідженні.

3. Опитувальник стратегій подолання стресових ситуацій (SACS: Strategic Approach to Coping Scale) [35].

Багатоосьова модель «Поведінка – Подолання Поведінки» та шкала SACS були запропоновані С. Хобфоллом у 1994 році. У цій моделі поведінка, яку людина долає, розглядається за двома основними осями: Просоціальної – Асоціальної, Активної – Пасивної, і однієї додаткової осі: Прямий – Непрямий. Існуючі осі представляють собою виміри загальних стратегій копінг-поведінки психолога.

Україномовну версію опитувальника Хобфолла перекладено і адаптовано Н.Є. Водоп'яною та О.С. Старченковою. Дана методика складається із тверджень щодо паттернів поведінки психолога у напружених та стресових ситуаціях, які розподілені за 9 субшкалами: асертивні дії, вступ до різного виду соціальних контактів, пошук соціальної підтримки, обережні дії, імпульсивні дії, уникнення, непрямі дії, асоціальні дії, агресивні дії.

Аналіз та інтерпретація отриманих результатів здійснювалася на підставі зіставлення емпіричних даних, отриманих за кожною шкалою для кожної окремо взятої конкретної людини, а також за всією досліджуваною експериментальною групою.

## **2.2. Оцінка і аналіз отриманих нами результатів на етапі констатувального дослідження**

Передусім на даному, *першому етапі констатувального дослідження* ми провели три окреслених нами в попередньому параграфі роботи методики з метою виявлення респондентів із зазначених груп, які мають високий, середній і низький рівні професійного вигорання. Отримані нами результати наведено в Таблицях 2.1 – 2.4. В Таблиці 2.1 представлені результати у респондентів Групи Е1 – 18 психологів, які працюють психологами в психологічних службах певних організацій, підприємств, установ.

Таблиця 2.1

**Результати респондентів Групи Е1 (18 психологів, які працюють психологами в психологічних службах певних організацій, підприємств, установ) на етапі констатувального дослідження за професійним вигоранням**

<b>Рівень професійного вигорання</b>	<b>Кількість респондентів (в одиницях)</b>	<b>Відсоток</b>
Високий	6	33,3
Середній	0	0
Низький	12	66,7

Отже, ми бачимо, що з Групи Е1 із кількості 18 психологів, які працюють психологами в психологічних службах певних організацій, підприємств, установ, 6 мають високий рівень професійного вигорання. Всі вони були в віці від 50 до 60 років. Серед цих респондентів не було осіб, які були релоковані на територію західної України протягом воєнного періоду часу. Всі вони проживали у відносно спокійних регіонах, не були свідками безпосередньо військових дій, не знаходилися під впливом бомбардування або руйнування житлового фонду. Всі 6 людей, виходячи із нашого спілкування з ними, не були хворими людьми, не страждали на хронічні психосоматичні захворювання. Тому попередньо ми можемо зробити висновок, що у даних респондентів *немолодий вік є основним психологічним чинником, який великою мірою визначає у них високий рівень професійного вигорання.*

В Таблиці 2.2 представлені результати у респондентів Групи Е2 – 20 психологів, які працюють психологами в закладах дошкільної освіти.

Таблиця 2.2

**Результати респондентів Групи Е2 (20 психологів, які працюють психологами в закладах дошкільної освіти) на етапі констатувального дослідження за професійним вигоранням**

<b>Рівень професійного вигорання</b>	<b>Кількість респондентів (в одиницях)</b>	<b>Відсоток</b>
Високий	0	0
Середній	0	0
Низький	20	100

Так, у респондентів групи Е2 – 20 психологів, які працюють психологами в закладах дошкільної освіти – не діагностовано психологів з високим та середнім рівнями професійного вигорання. Слід зазначити, що цю групу респондентів формували психологи молодого віку (всім їм було 20-28 років), всі вони проживали в безпечних, західних регіонах України, всі були жіночої статі, і 72% з них були незаміжніми, не мали власних дітей, тобто, не мали певних серйозних життєвих проблем. Із спілкування з цими респондентами ми також зрозуміли, що всі вони були задоволені своєю роботою, отримували від неї задоволення. Всі респонденти також говорили про те, що в реальному житті вони майже не мають нервових стресових ситуацій, а якщо навіть такі ситуації виникають, то вони намагаються їх не помічати, або не перейматися такими ситуаціями. Тобто, наступним психологічним чинником ми будемо вважати *емоційну стійкість, яка є чинником попередження професійного вигорання психологів.*

Наведемо отримані нами дані за емпіричними результати респондентів групи Е3 – 32 психолога, які працюють психологами в закладах середньої освіти. Емпіричні результати наведено в Таблиці 2.3.

Таблиця 2.3

**Результати респондентів Групи Е3 (32 психолога, які працюють психологами в закладах середньої освіти) на етапі констатувального дослідження за професійним вигоранням**

Рівень професійного вигорання	Кількість респондентів (в одиницях)	Відсоток
Високий	8	25
Середній	4	12,5
Низький	20	62,5

Проаналізуємо наведені нами в Таблиці 2.3 емпіричні результати. Так, 25% респондентів мають високий рівень професійного вигорання. Всі ці респонденти були віком 50-60 років, і 10% із них переїхали до Рівного із Луганська та Луганської області. Вони жалілися на постійний нервовий стрес, на постійні переживання, на те, що вони зовсім незадоволені життям, мають багато внутрішньосімейних проблем, не бачать перспективи в майбутньому житті. Ті респонденти, які увійшли до 12,5%, тобто 4 респонденти, також говорили про абсолютне незадоволення життям, втрату сенсу життя, втрату інтересу до оточуючих і бажання залишитися наодинці, поза оточуючого їх світу. Всі ці респонденти були середнього віку, від 35 до 50 років. Всі вони були також жіночої статі, наголошували на тому, що вони є незаміжніми, і взагалі не сприймають сучасних чоловіків як можливих кандидатів для їхнього майбутнього життя. Тобто, в даному разі психологічними чинниками, які викликають професійне вигорання, ми будемо вважати *немолодий вік респондентів, емоційну нестійкість, психотравмувальну ситуацію війни в Україні*.

Наведемо отримані нами дані за емпіричними результатами респондентів групи Е4 – 10 психологів, які працюють військовими психологами у військових частинах, в тилу. Емпіричні результати наведено в Таблиці 2.4.

Таблиця 2.4

**Результати респондентів Групи Е4 (10 психологів, які працюють військовими психологами у військових частинах, в тилу) на етапі констатувального дослідження за професійним вигоранням**

Рівень професійного вигорання	Кількість респондентів (в одиницях)	Відсоток
Високий	5	50
Середній	5	50
Низький	0	0

Отже, у психологів, які працюють військовими психологами у військових частинах, в тилу, діагностовано або 50% високого, або 50% середнього рівня професійного вигорання. Всі ці 10 психологів були молодого віку, від 23 до 35 років, 60% із яких були чоловічої статі і 40% – жіночої. Ці психологи також в комунікаціях з нами наголошували, що вони не задоволені ситуацією війни в Україні, вони постійно перебувають в стресових ситуаціях, які фасилітуються наближенням прифронтової зони до їхніх військових частин. Вони стомилися від постійних бойових дій, які наближаються, від роботи зі своїми клієнтами-військовими, і вони навіть заздрять своїм колегам, які працюють із дошкільнятами, або з учнями закладів середньої освіти, адже робота з військовими, на їхню думку, є надзвичайно складним завданням, є доволі стресовою і стресуючою, депресивною і нервозною. Тобто, в даному разі психологічними чинниками, які викликають професійне вигорання, ми будемо вважати *емоційну нестійкість і психотравмувальну ситуацію війни в Україні*.

В цілому, виходячи із отриманих нами емпіричних результатів, в констатувальному дослідженні ми виявили **три домінують психологічні чинники, які викликають професійне вигорання психологів в сучасній професійній діяльності в Україні:**

- немолодий вік респондентів;
- емоційна нестійкість;
- психотравмувальна ситуація війни в Україні.

На другому етапі констатувального дослідження ми розформували сформовані нами на першому етапі чотири експериментальні групи. Так, в даному разі ми сформували експериментальну і контрольну групу, до якої увійшли наші респонденти, які мали високий (19 респондентів) та середній (9 респондентів) рівні професійного вигорання, а саме:

Група Е1 – психологи з високим (10 респондентів) і середнім (4 психологи) рівнями професійного вигорання (всього 14 респондентів).

Група К1 – психологи з високим (9 респондентів) і з середнім (5 психологів) рівнями професійного вигорання (всього 14 респондентів).

Тобто, на даному, другому етапі експерименту групи були створені нами за технологією парного дизайну.

Другий етап експерименту був спрямований на змістову оцінку феномену професійного вигорання. В результаті того, що у респондентів експериментальних і контрольних груп результати були ідентичними, ми їх будемо описувати разом. Всі дані за всіма використаними нами методиками були оброблені методом факторного аналізу. Для аналізу та інтерпретації даних нами було використано метод 26-шкального семантичного диференціалу. В Таблиці 2.5 наведено оброблені за методом семантичного диференціалу дані за шкалою Емоційне виснаження «Методики діагностики професійного вигорання» (англ. Maslach Burnout Inventory, MBI) та оссю Просоціальний – Асоціальний Опитувальника стратегій подолання стресових ситуацій (SACS: Strategic Approach to Coping Scale).

Таблиця 2.5

**Факторизація даних респондентів експериментальної та контрольної групи з високим рівнем професійного вигорання за шкалою Емоційне виснаження «Методики діагностики професійного вигорання» (англ. Maslach Burnout Inventory, MBI) та оссю Просоціальний – Асоціальний Опитувальника стратегій подолання стресових ситуацій (SACS: Strategic Approach to Coping Scale) (в балах, за методами факторного аналізу та семантичного диференціалу)**

№	Назва факторної величини	Факторна вага величини	№	Назва факторної величини	Факторна вага величини
1	Тривожність	0,7890	14	Емоційна холодність	0,5891
2	Емоційне виснаження	0,7713	15	Байдужість	0,5783
3	Переживання психотравмувальних ситуацій	0,7689	16	Агресія	0,5677
4	Стрес	0,7601	17	Роздратування	0,5590
5	Втома	0,6988	18	Депресія	0,5546
6	Нездатність до економії емоцій	0,6802	19	Невроз	0,5431
7	Емоційна дезорієнтація	0,6798	20	Неврастенія	0,5403
8	Нівелювання цінностей	0,6713	21	Психотичні розлади	0,5310
9	Аксіологічна дезорієнтація	0,6693	22	Перекладення відповідальності	0,5211
10	Незадоволеність собою	0,6571	23	Звуження емоційної сфери	0,5044
11	Неприйняття інших людей	0,6317	24	Нівелювання емоцій інших	0,4980
12	Нівелювання значущих людей	0,6208	25	Редукція професійних обов'язків	0,4832
13	Неприятність	0,6092	26	Редукція професії	0,4781

				психолога в цілому	
--	--	--	--	--------------------	--

Факторизація даних респондентів експериментальної та контрольної групи з високим рівнем професійного вигорання за шкалою Емоційне виснаження «Методики діагностики професійного вигорання» (англ. *Maslach Burnout Inventory, MBI*) та оссю Просоціальної – Асоціальної Опитувальника стратегій подолання стресових ситуацій (SACS: Strategic Approach to Coping Scale), наведена в Таблиці 2.5, дозволяє стверджувати, що у респондентів з високим рівнем професійного вигорання в структурі даного феномена найбільшу факторну вагу мають такі характеристики: «Тривожність», «Емоційне виснаження», «Переживання психотравматичних ситуацій», «Стрес», «Втома», «Нездатність до економії емоцій», «Емоційна дезорієнтація», «Нівелювання цінностей», «Аксіологічна дезорієнтація». Тобто, професійне вигорання психолога призводить до нівелювання ним цінностей, ціннісних орієнтацій, до так званої аксіологічної дезорієнтації та втрати аксіологічної ідентичності.

Ці дані також підтверджуються досить високими значеннями за базовими на наш погляд характеристиками професійного вигорання, таким як «Депресія», «Невроз», «Неврастенія», «Психотичні розлади», «Перекладення відповідальності», «Звуження емоційної сфери», «Нівелювання емоцій інших», «Редукція професійних обов'язків», «Редукція професії психолога в цілому». Такого роду дані були вперше отримано в психологічній науці, і вони наголошують на необхідності доробки та доповненні концептуальної моделі професійного вигорання психолога, що буде зроблено нами в наступному підрозділі роботи.

В Таблиці 2.6 наведено оброблені за методом семантичного диференціалу дані за шкалою Деперсоналізація «Методики діагностики професійного вигорання» (англ. *Maslach Burnout Inventory, MBI*) та оссю Активний – Пасивний Опитувальника стратегій подолання стресових ситуацій (SACS: Strategic Approach to Coping Scale).

Таблиця 2.6

**Факторизація даних респондентів експериментальної та контрольної групи з високим рівнем професійного вигорання за шкалою Деперсоналізація «Методики діагностики професійного вигорання» (англ. *Maslach Burnout Inventory, MBI*) та оссю Активний – Пасивний Опитувальника стратегій подолання стресових ситуацій (SACS: Strategic Approach to Coping Scale) (в балах, за методами факторного аналізу та семантичного диференціалу)**

№	Назва факторної величини	Факторна вага величини	№	Назва факторної величини	Факторна вага величини
1	Втрата власної ідентичності	0,7609	14	Професійна холодність	0,5912
2	Емоційне вигорання	0,7537	15	Професійна байдужість	0,5814
3	Переживання психотравматичних ситуацій	0,7509	16	Професійна агресивність	0,5783
4	Втрата національної ідентичності	0,7424	17	Професійне відсторонення	0,5501
5	Деперсоналізація	0,7398	18	Емоційна депресивність	0,5450
6	Децентрація	0,7210	19	Професійний невроз	0,5436
7	Професійна дезорієнтація	0,6905	20	Професійна неврастенія	0,5339
8	Професійне нівелювання цінностей	0,6830	21	Особистісна відстороненість	0,5312
9	Особистісна дезорієнтація	0,6789	22	Смислова децентрація	0,5294

10	Втрата національно-культурної ідентичності	0,6671	23	Професійне нівелювання когнітивної сфери особистості	0,4936
11	Нівелювання професійних обов'язків	0,6655	24	Професійне нівелювання метакогнітивної сфери особистості	0,4818
12	Деперсоналізація значущих людей	0,6560	25	Професійне нівелювання професійних обов'язків	0,4702
13	Національно-культурна неприязненість	0,6439	26	Професійне нівелювання здатності до творчості особистості	0,4467

Факторизація даних респондентів експериментальної та контрольної групи з високим рівнем професійного вигорання за шкалою Деперсоналізація «Методики діагностики професійного вигорання» (англ. *Maslach Burnout Inventory, MBI*) та оссю Активний – Пасивний Опитувальника стратегій подолання стресових ситуацій (*SACS: Strategic Approach to Coping Scale*), наведена в Таблиці 2.6, дозволяє стверджувати, що у респондентів з високим рівнем професійного вигорання в структурі даного феномена найбільшу факторну вагу мають такі характеристики: «Втрата власної ідентичності», «Емоційне вигорання», «Переживання психотравматичних ситуацій», «Втрата національної ідентичності», «Деперсоналізація», «Децентрація», «Професійна дезорієнтація», «Професійне нівелювання цінностей», «Особистісна дезорієнтація», «Втрата національно-культурної ідентичності», «Нівелювання професійних обов'язків». Тобто, *професійне вигорання психолога призводить до втрати національно-культурної ідентичності та нівелювання професійних обов'язків.*

Ці дані також підтверджуються досить високими значеннями за базовими на наш погляд характеристиками професійного вигорання, таким як «Особистісна відстороненість», «Смислова децентрація», «Професійне нівелювання когнітивної сфери особистості», «Професійне нівелювання метакогнітивної сфери особистості», «Професійне нівелювання професійних обов'язків», «Професійне нівелювання здатності до творчості особистості». Такого роду дані також були вперше отримано в психологічній науці, і вони наголошують на необхідності доробки та доповненні концептуальної моделі професійного вигорання психолога, що буде зроблено нами в наступному підрозділі роботи.

В Таблиці 2.7 наведено оброблені за методом семантичного диференціалу дані за шкалою Оцінка персональних досягнень «Методики діагностики професійного вигорання» (англ. *Maslach Burnout Inventory, MBI*) та оссю Прямий – Непрямий Опитувальника стратегій подолання стресових ситуацій (*SACS: Strategic Approach to Coping Scale*).

Таблиця 2.7

**Факторизація даних респондентів експериментальної та контрольної групи з високим рівнем професійного вигорання за шкалою Оцінка персональних досягнень «Методики діагностики професійного вигорання» (англ. *Maslach Burnout Inventory, MBI*) та оссю Прямий – Непрямий Опитувальника стратегій подолання стресових ситуацій (*SACS: Strategic Approach to Coping Scale*) (в балах, за методами факторного аналізу та семантичного диференціалу)**

№	Назва факторної величини	Факторна вага	№	Назва факторної величини	Факторна вага
---	--------------------------	---------------	---	--------------------------	---------------

		величини			величини
1	Неадекватні аспекти професійної поведінки	0,6872	14	Незадоволення собою та іншими	0,5476
2	Негативні комунікативні настановлення	0,6734	15	Незадоволення своїми результатами професійної діяльності	0,5309
3	Прихована жорсткість	0,6681	16	Правова дезорієнтація	0,5203
4	Завуальована агресивність	0,6534	17	Професійне відсторонення	0,5195
5	Імпліцитна деперсоналізація	0,6498	18	Емоційно-ціннісна дезорієнтація	0,4562
6	Імпліцитна децентрація	0,6301	19	Розгалуження сфери економії емоцій	0,4498
7	Відкрита агресія	0,6299	20	Фаза резистенції	0,4365
8	Відкрита жорстокість	0,6001	21	Професійний дефіцит	0,4298
9	Обґрунтований негативізм	0,5983	22	Психосоматичні розлади	0,4002
10	Схильність робити необґрунтовані судження	0,5981	23	Психовегетативні розлади	0,3901
11	Загальний рівень негативного комунікативного настановлення	0,5809	24	Особистісне відсторонення	0,3894
12	Негативне самопочуття	0,5713	25	Нівелювання когнітивної складності особистості	0,3809
13	Емоційне вигоряння	0,5600	26	Нівелювання професійної складності особистості	0,3760

Факторизація даних респондентів експериментальної та контрольної групи з високим рівнем професійного вигоряння за шкалою Оцінка персональних досягнень «Методики діагностики професійного вигоряння» (англ. Maslach Burnout Inventory, MBI) та оссю Прямий – Непрямий Опитувальника стратегій подолання стресових ситуацій (SACS: Strategic Approach to Coping Scale), наведена в Таблиці 2.7, дозволяє стверджувати, що у респондентів з високим рівнем професійного вигоряння в структурі даного феномена найбільшу факторну вагу мають такі характеристики: «Неадекватні аспекти професійної поведінки», «Негативні комунікативні настановлення», «Прихована жорсткість», «Завуальована агресивність», «Імпліцитна деперсоналізація», «Відкрита агресія», «Відкрита жорстокість», «Обґрунтований негативізм», «Схильність робити необґрунтовані судження», «Загальний рівень негативного комунікативного настановлення», «Негативне самопочуття». Тобто, професійне вигоряння психолога призводить до схильності робити необґрунтовані судження, загального високого рівню негативного комунікативного настановлення, негативного самопочуття.

Ці дані також підтверджуються досить високими значеннями за базовими на наш погляд характеристиками професійного вигоряння, таким як «Фаза резистенції», «Професійний дефіцит», «Психосоматичні розлади», «Психовегетативні розлади», «Особистісне відсторонення», «Нівелювання когнітивної складності особистості», «Нівелювання професійної складності особистості». Такого роду дані також були вперше отримано в психологічній науці, і вони наголошують на необхідності доробки та

додовненні концептуальної моделі професійного вигорання психолога, що буде зроблено нами в наступному підрозділі роботи.

### 2.3. Авторська концептуальна модель професійного вигорання психолога

Таким чином, спираючись на отримані в констатувальному дослідженні результати ми **уточнили визначення синдрому професійного вигорання**. Синдром професійного вигорання, на наше стійке переконання, є процесом поступової втрати професійної та психо-соматичної енергії, що виявляється в симптомах професійного, психо-емоційного, психо-розумового виснаження, психо-фізичної втоми, особистісної відстороненості та суттєвим рівнем зниження задоволення виконанням професійної діяльності. Професійне виснаження виявляється у відчуттях професійної резистенції та почутті професійної спустошеності, професійної вичерпаності своїх професійних ресурсів. Психолог відчуває, що не може цілковито віддаватися професійній діяльності з таким самим натхненням, бажанням, як і завжди, і раніше.

*Деперсоналізація*, що є результатом професійного вигорання психолога, безпосередньо пов'язана з виникненням байдужого або навіть негативного ставлення до людей, які є клієнтами фахівця. У випадку сформованості у психолога синдрому деперсоналізації професійна діяльність з клієнтами для нього стає формальною, знеособленою; у психолога нерідко виникають негативні настановлення, які спочатку можуть мати прихований, імпліцитний характер. Також як синдром деперсоналізації, так і негативні настановлення починають виявлятися у внутрішньо стримуваному роздратуванні, що з часом проривається назовні і фасилітує виникнення конфліктів. У разі синдрому деперсоналізації у психолога діагностується знижений рівень робочої продуктивності (або, ми говоримо, щодо *Редукції особистісних досягнень*), що виявляється у заниженій самооцінці психологом, нівелюванні власної професійної компетентності (а саме у негативному сприйнятті себе як професіонала), у невдоволенні собою, негативному ставленні до себе як до особистості тощо.

Ми, спираючись на отримані нами емпіричні результати, отримані у констатувальному дослідженні, виділяємо як симптомокомплекси професійного вигорання такі прояви: емоційне виснаження; професійне виснаження; синдром дегуманізації; синдром інтолерантності; синдром деперсоналізації; тенденція становлення у психолога негативного ставлення до суб'єкта діяльності; негативне самосприйняття своєї особистості у професійному плані.

*Базовими ознаками професійного вигорання психолога*, на нашу думку, є:

- досягнення індивідуальної межі можливостей здійснення професійного «Я», що виявляється у протистоянні виснаженню, самореалізації;
- дезактуалізація особистісно значущого для психолога досвіду, що включає досвід почуттів, настановлень, мотивів, очікувань;
- актуалізація негативного індивідуально значущого досвіду, в якому сконцентровані проблеми, дистреси, дискомфорт, дисфункції та виявляються негативні наслідки їхньої професійної діяльності.

Професійне вигорання психолога означає «особистісне спустошення» в результаті того, що зникають або деформуються емоційні переживання психолога, які, разом з тим, є невід'ємною частиною життя особистості. Професійне вигорання психологів, якщо воно сформувалося у фахівця, може швидко поширюватися і на інших співробітників даної організації. Така ситуація пояснюється, на нашу думку, тим, що психолог ніби «задає» тон професійної діяльності в колективі, а також тим, що психологи працюють з іншими співробітниками організації, тому його стан переходить на інших людей, на їхнє сприйняття світу. Ті психологи, хто набули синдрому професійного вигорання, стають циніками, агресивними негатівістами та роздратованими песимістами. Під час взаємодії у професійній діяльності з іншими людьми, які перебувають під впливом такого або дещо іншого стресу, наприклад, під впливом воєнних дій, психологи можуть досить швидко фасилітувати стан професійного вигорання і своїм колегам, і клієнтам.

На нашу думку, найбільшою є ймовірність цього, якщо така ситуація станеться, в організаціях із низьким рівнем стресостійкості у представників даної організації. На нашу думку, спостерігаючи за роботою психологів, які мають професійне вигорання, найбільша відповідальність за розвиток професійного вигорання в певній організації покладено на керівників. Керівники, в свою чергу, таку ситуацію пояснюють тим, що завжди існують такі робочі місця та складні практичні ситуації, які, у певному сенсі слова, самі по собі створені для професійного вигорання психологів. Більшість працівників, які працюють у таких психологічних умовах, є досить вразливими. Працівники знаходяться у стресових ситуаціях, і при цьому від них очікується високий рівень виконання професійної діяльності, і коли вони мають неабиякий контроль за тим, що саме і як вони виконують цю професійну діяльність. До таких професій, яка також є високою мірою стресовою, належить і професія педагога (наприклад, вчитель нерідко скаржиться на те, що йому важко здійснювати контроль за 30-40 надмірно активними, неслухняними дітьми). Це, безперечно, є домінуючим психологічним чинником, що сприяє професійному вигоранню.

Отже, якщо повернутися до змістових фреймів професійного вигорання психолога, то ми можемо наголосити, що професійне вигорання позначає втрату творчого потенціалу, що, на нашу думку, не є реакцією на емоційне виснаження, а й на стресові ситуації, які великою мірою викликаються складними ситуаціями міжособистісного спілкування в колективі. Втрата спроможності до творчості може також бути захисною реакцією організму психолога на стрес, що є неспецифічною (тобто так званої загальної дії) захисна реакція організму у відповідь на психотравмувальні соціальні чинники.

Таким чином, *в структурі професійного вигорання ми визначаємо такі стадії стресу як процесуальні характеристики:*

- 1) безпосередня реакція психолога на стресові впливи (*стадія тривоги*);
- 2) максимальною мірою ефективна адаптація (*стадія резистентності*);
- 3) порушення адаптативного процесу (*стадія особистісного та професійного виснаження*).

Отже, ми визначаємо *стрес* за такою схемою: *стрес-фактор* → *дезактуалізація особистісних сил* → *професійне вигорання як реакція на стрес*. У проміжку між стрес-фактором та відповіддю організму на нього розгортаються певні особистісні процеси, опосередковані набутим особистістю значущим досвідом та відповіддю на стресові ситуації соціальної взаємодії. Стрес-фактори включають як психосоматичні, так і фізіологічні та психо-соціальні компоненти. За допомогою цих компонентів організм актуалізує свої всі мобілізаційні ресурси з метою пристосування психолога до нової соціальної ситуації, що, в свою чергу, актуалізує неприродні захисні механізми, які також в деяких випадках забезпечують опір психолога цим стрес-факторам або адаптацію щодо них.

Наведемо основні *характеристики стрес-факторів, що викликають у психолога синдром професійного вигорання:*

- 1) стрес-фактори як реакція на стан організму. Їхнє виникнення передбачає взаємодію між організмом людини та оточуючим середовищем;
- 2) стрес-фактори як стійкий, більшою мірою напружений стан, ніж звичайні мотиваційно схарактеризовані стрес-фактори, що вимагають від психолога реальне сприйняття загрози своєму існуванню;
- 3) стрес-фактори мають місце тоді, коли нормальна адаптивна реакція психолога є зовсім недостатньою для уникнення професійного вигорання.

Ми вважаємо, виходячи з результатів констатувального дослідження, що професійне вигорання можна прирівняти до *дистресу* в його крайній формі виявлення, а також до прояву цього дистресу на останній стадії загального синдрому адаптації – *стадії психічного виснаження*. Тобто, *професійне вигорання психолога* є динамічним процесом, що виникає за певними етапами, в повній відповідності до експлікації механізмів

виникнення та розвитку стрес-факторів. Отже, ми виділяємо **три етапи виникнення та розвитку стрес-факторів**:

1) *нервова (тривожна) напруженість організму особистості психолога* – її створюють хронічні хвороби, які є у психолога, складна психоемоційна атмосфера в соціумі (наприклад, як зараз, ситуація війни), дестабілізуюча обстановка, підвищений рівень відповідальності, підвищена складність у виконанні психологами професійної діяльності;

2) *резистенція, тобто психологічний опір* – психолог намагається більш-менш успішно забезпечити себе від неприємних ситуацій та вражень;

3) *психічне виснаження* – збіднення значущих для психолога психічних особистісних ресурсів, суттєве зниження емоційного тону особистості, що відбувається тоді, що виявлений психологічний опір особистості психолога виявився доволі неефективним.

Відповідно до кожного етапу виникнення та розвитку стрес-факторів, у психологів нерідко виникають окремі ознаки або симптоми, що актуалізує процес становлення професійного вигорання. Так, у психолога, схильного до професійного вигорання, що знаходиться на першому етапові, виявляються доволі помірні та нерідко випадкові ознаки професійного вигорання. Ці ознаки та симптоми, а також симптомокомплекси нерідко виявляються у психологів у легкій формі, виражаються у надмірному піклуванні та турботі щодо себе, своєї особистості, наприклад, шляхом взяття відпустки, навіть відпустки за свій рахунок, щоб організувати собі перерву в роботі.

На другому етапові виникнення та розвитку стрес-факторів – етапові резистенції, тобто психологічного опору – симптоми професійного вигорання виявляються більшою мірою регулярними, вони приймають більш затяжний характер і набагато важче піддаються корекції. Психолог може почувати себе доволі виснаженим, якщо знаходиться на другому етапові виникнення та розвитку стрес-факторів. У цьому разі деякі, хоч би і не досить тривалі перерви в професійній діяльності мають доволі позитивний ефект і з часом суттєво знижують рівень професійного вигорання, проте ефект такого зниження приймає тимчасовий характер: рівень професійного вигорання все одно частково підвищується через декілька днів після повернення до роботи та повністю відновлюється або навіть погіршується через декілька тижнів або місяців.

Ознаки та симптоми третього етапу професійного вигорання – етапу психічного виснаження – є вже хронічними. Можуть розвиватися фізичні, психосоматичні та психологічні проблеми типу стресу або депресії; актуалізовані спроби подбати про себе, як правило, не дають позитивного результату, а професійна допомога клієнтам може не приносити швидке полегшення. Тоді психолог починає ставити під сумнів цінність своєї виконаної професійної діяльності, в цілому власної професії та життя як такого.

### **Висновки до другого розділу**

В цілому, виходячи із отриманих нами емпіричних результатів, в констатувальному дослідженні ми виявили **три домінують психологічні чинники, які викликають професійне вигорання психологів в сучасній професійній діяльності в Україні**:

- немолодий вік респондентів;
- емоційна нестійкість;
- психотравмувальна ситуація війни в Україні.

Таким чином, спираючись на отримані в констатувальному дослідженні результати ми **уточнили визначення синдрому професійного вигорання**. Синдром професійного вигорання, на наше стійке переконання, є процесом поступової втрати професійної та психо-соматичної енергії, що виявляється в симптомах професійного, психо-емоційного, психо-розумового виснаження, психо-фізичної втоми, особистісної відстороненості та суттєвим рівнем зниження задоволення виконанням професійної діяльності. Професійне виснаження виявляється у відчуттях професійної резистенції та почутті професійної спустошеності, професійної вичерпаності своїх професійних ресурсів. Психолог відчуває,

що не може цілковито віддаватися професійній діяльності з таким самим натхненням, бажанням, як і завжди, і раніше.

*Деперсоналізація*, що є результатом професійного вигорання психолога, безпосередньо пов'язана з виникненням байдужого або навіть негативного ставлення до людей, які є клієнтами фахівця. У випадку сформованості у психолога синдрому деперсоналізації професійна діяльність з клієнтами для нього стає формальною, знеособленою; у психолога нерідко виникають негативні настановлення, які спочатку можуть мати прихований, імпліцитний характер. Також як синдром деперсоналізації, так і негативні настановлення починають виявлятися у внутрішньо стримуваному роздратуванні, що з часом проривається назовні і фасилітує виникнення конфліктів. У разі синдрому деперсоналізації у психолога діагностується знижений рівень робочої продуктивності (або, ми говоримо, щодо *Редукції особистісних досягнень*), що виявляється у заниженій самооцінці психологом, нівелюванні власної професійної компетентності (а саме у негативному сприйнятті себе як професіонала), у невдоволенні собою, негативному ставленні до себе як до особистості тощо.

Ми, спираючись на отримані нами емпіричні результати, отримані у констатувальному дослідженні, виділяємо як симптомокомплекси професійного вигорання такі прояви: емоційне виснаження; професійне виснаження; синдром дегуманізації; синдром інтолерантності; синдром деперсоналізації; тенденція становлення у психолога негативного ставлення до суб'єкта діяльності; негативне самосприйняття своєї особистості у професійному плані.

*Базовими ознаками професійного вигорання психолога*, на нашу думку, є:

- досягнення індивідуальної межі можливостей здійснення професійного «Я», що виявляється у протистоянні виснаженню, самореалізації;
- дезактуалізація особистісно значущого для психолога досвіду, що включає досвід почуттів, настановлень, мотивів, очікувань;
- актуалізація негативного індивідуально значущого досвіду, в якому сконцентровані проблеми, дистреси, дискомфорт, дисфункції та виявляються негативні наслідки їхньої професійної діяльності.

Професійне вигорання психолога означає «особистісне спустошення» в результаті того, що зникають або деформуються емоційні переживання психолога, які, разом з тим, є невід'ємною частиною життя особистості. Професійне вигорання психологів, якщо воно сформувалося у фахівця, може швидко поширюватися і на інших співробітників даної організації. Така ситуація пояснюється, на нашу думку, тим, що психолог ніби «задає» тон професійної діяльності в колективі, а також тим, що психологи працюють з іншими співробітниками організації, тому його стан переходить на інших людей, на їхнє сприйняття світу. Ті психологи, хто набули синдрому професійного вигорання, стають циніками, агресивними негативістами та роздратованими песимістами. Під час взаємодії у професійній діяльності з іншими людьми, які перебувають під впливом такого або дещо іншого стресу, наприклад, під впливом воєнних дій, психологи можуть досить швидко фасилітувати стан професійного вигорання і своїм колегам, і клієнтам.

Таким чином, *в структурі професійного вигорання ми визначаємо такі стадії стресу як процесуальні характеристики:*

- 1) безпосередня реакція психолога на стресові впливи (*стадія тривоги*);
- 2) максимальною мірою ефективна адаптація (*стадія резистентності*);
- 3) порушення адаптативного процесу (*стадія особистісного та професійного виснаження*).

Отже, ми визначаємо *стрес* за такою схемою: *стрес-фактор* → *дезактуалізація особистісних сил* → *професійне вигорання як реакція на стрес*. У проміжку між стрес-фактором та відповіддю організму на нього розгортаються певні особистісні процеси, опосередковані набутим особистістю значущим досвідом та відповіддю на стресові

ситуації соціальної взаємодії. Стрес-фактори включають як психосоматичні, так і фізіологічні та психо-соціальні компоненти.

Наведемо основні *характеристики стрес-факторів, що викликають у психолога синдром професійного вигорання*:

1) стрес-фактори як реакція на стан організму. Їхнє виникнення передбачає взаємодію між організмом людини та оточуючим середовищем;

2) стрес-фактори як стійкий, більшою мірою напружений стан, ніж звичайні мотиваційно схарактеризовані стрес-фактори, що вимагають від психолога реальне сприйняття загрози своєму існуванню;

3) стрес-фактори мають місце тоді, коли нормальна адаптивна реакція психолога є зовсім недостатньою для уникнення професійного вигорання.

Ми вважаємо, виходячи з результатів констатувального дослідження, що професійне вигорання можна прирівняти до *дистресу* в його крайній формі виявлення, а також до прояву цього дистресу на останній стадії загального синдрому адаптації – *стадії психічного виснаження*. Тобто, *професійне вигорання психолога* є динамічним процесом, що виникає за певними етапами, в повній відповідності до експлікації механізмів виникнення та розвитку стрес-факторів. Отже, ми виділяємо *три етапи виникнення та розвитку стрес-факторів*:

1) *нервова (тривожна) напруженість організму особистості психолога* – її створюють хронічні хвороби, які є у психолога, складна психоемоційна атмосфера в соціумі (наприклад, як зараз, ситуація війни), дестабілізуюча обстановка, підвищений рівень відповідальності, підвищена складність у виконанні психологами професійної діяльності;

2) *резистенція, тобто психологічний опір* – психолог намагається більш-менш успішно забезпечити себе від неприємних ситуацій та вражень;

3) *психічне виснаження* – збіднення значущих для психолога психічних особистісних ресурсів, суттєве зниження емоційного тону особистості, що відбувається тоді, що виявлений психологічний опір особистості психолога виявився доволі неефективним.

## РОЗДІЛ III.

### ПРОФІЛАКТИКА ШЛЯХІВ ПОПЕРЕДЖЕННЯ ПРОФЕСІЙНОГО ВИГОРАННЯ ПСИХОЛОГІВ

#### 3.1. Психолого-педагогічні рекомендації щодо профілактики та корекції синдрому професійного вигорання психологів

Наведемо психолого-педагогічні рекомендації щодо профілактики та корекції синдрому професійного вигорання психологів, які вже мають набутий цей синдром.

Аналіз взаємозв'язку професійного вигорання з негативними професійними настановленнями психологів та суб'єктивними хворобливими їхніми відчуттями дозволило нам сформулювати такі практичні рекомендації для психологів:

1) оскільки в констатувальному дослідженні нами були виявлені неабиякі відмінності як у ступені вираження компонентів або симптомокомплексів синдрому професійного вигорання, так і в їхніх взаємозв'язках (взаємозв'язках цих компонентів) з негативними комунікативними настановленнями та соматопсихологічними суб'єктивними хворобливими відчуттями, то у процесі здійснення психологічного супроводу шляхів попередження професійного вигорання психологів необхідно обов'язково врахувати психологічні умови здійснення продуктивної професійної діяльності психологами;

2) у психологів немолодого віку, починаючи з 50 років, а також у тих, хто пережили психотравмуючі ситуації в результаті війни в Україні, всі симптомокомплекси в

структурі професійного вигорання впливають на розвиток даного феномену, цілісного процесу професійного вигорання. Тому з метою зниження рівню професійного вигорання слід орієнтуватися на весь спектр негативної симптоматики.

Опишемо психолого-педагогічні рекомендації для психологів, які характеризуються середнім рівнем становлення професійного вигорання. Оскільки метод факторного аналізу та семантичного диференціалу виявили високий рівень розвитку всіх компонентів професійного вигорання респондентів, то дамо **загальні рекомендації, які стосуються цілісного феномену професійного вигорання:**

- можна рекомендувати психологам включитися до особистісно центрованої психологічної допомоги, а також робити спроби знімати напругу за допомогою виконання різних релаксаційних вправ;

- такий психолог (з високим рівнем сформованості професійного вигорання) має взяти участь у тренінгу впевненості у собі, під час проведення групових зустрічей з іншими психологами, з колегами по роботі, які мають ідентичну проблему, з проблеми удосконалення професійної діяльності, що також матиме найбільш виражений позитивний профілактичний вплив на усунення симптоматики професійного вигорання;

- можна поради психологам ввести у свою професійну діяльність дещо нове, урізноманітнити власне свій повсякденний спосіб життя, наприклад подорожувати в різні міста і країни;

- можна поради психологам ніби розділити своє професійне та приватне життя;

- як окрему рекомендацію слід запропонувати психологам суттєвою мірою оптимізувати режим своєї роботи, правильно організувати своє робоче місце, обмірковувати та грамотно розподіляти всі свої соціальні та професійні навантаження.

Також психологам потрібно:

- шукати способи викиду негативних емоцій або переводити гнів до деякої іншої форми виконання професійної діяльності;

- звертати більше уваги на позитивні думки та почуття, розвивати навички позитивного мислення;

- фіксувати реакції оточуючих щодо власне своєї професійної діяльності, намагатися висловлювати свою думку лише тоді, коли фахівця про це просять.

Окремо ми розробили **психолого-педагогічні рекомендації психологам з середнім рівнем розвитку професійного вигорання**, тобто для тих, які перебувають на етапі «резистенція»:

- ми пропонуємо вправи на самоконтроль, емоційне регулювання власної професійної діяльності. Також психологу слід поради дещо простіше ставитись до конфліктів з колегами по роботі;

- ми пропонуємо психологам з середнім рівнем розвитку професійного вигорання більше використовувати в житті походи, прогулянки, екскурсії, на якийсь час намагатися ізольоватися від оточуючих, використовувати заспокійливі процедури (водні, повітряні, сонячні ванни);

- ми пропонуємо психологам робочі питання залишати на роботі, в офісі, а у вільний від роботи час більшою мірою займатися фізичними вправами. Це дасть можливість психологам досягти того, щоб у них з'явилося більше енергії, у деяких випадках навіть потрібною є кардинальна зміна професії чи колективу.

Для **психологів, які працюють в закладах або дошкільної, або середньої освіти**, до запропонованих вище рекомендацій ми бажаємо додати наступні:

- виконувати вправи на опанування позитивною, гуманістично центрованою педагогікою, не замикаючись лише на безпосередньо своїх професійних обов'язках;

- брати участь у тренінгах професійної саморегуляції;

- звернути особливу увагу на власне свої, виключно позитивні думки та почуття, розвивати навички позитивного мислення;

- практикувати експлікацію навичок позитивного мислення на суспільних групах людей, знайти таких людей, які забезпечать даній особі значущу соціальну підтримку;
- у будь-який спосіб шукати способи викиду негативної енергії, що накопичилася, або переводити її у певну іншу форму діяльності, відмінну від професійної;
- уникати непотрібних конфліктів та невинуватих, завищеної конкуренції, вчитися прощати себе та оточуючих;
- практикувати навички позитивного мислення, знайти людей, які забезпечать неабияку соціальну підтримку та соціальне схвалення.

***Психологам, які працюють в психологічних службах певних організацій, підприємств, установ, ми можемо порекомендувати:***

- звертати увагу на позитивні думки та почуття інших людей, в тому числі ті, що спрямовані на дану людину;
- намагатися у будь-який спосіб розвивати навички власне позитивного мислення;
- враховувати реакцію оточуючих колег, партнерів, клієнтів, намагатися висловлювати свою думку лише тоді, коли тебе про це просять, або коли її необхідно почути іншим;
- дотримуватися своїх, доволі чітких професійних обов'язків;
- намагатися суттєво розширити коло професійного спілкування, за допомогою цікавих знайомств на науково-методичних конференціях, семінарах, відвідувати різного роду психоемоційні тренінги;
- відвідування інших фахівців-психологів зі своєю особистою метою, з метою самоконсультування, а також набагато більше часу проводити з домашніми тваринами, виїжджати на відпочинок на природу з родичами та друзями;
- у вільний від роботи час займатися справами, які викликають реальний інтерес, мати власне хоббі, читати цікаву для себе гумористичну чи будь-яку іншу пізнавальну літературу;
- відрефлексовувати власну професійну діяльність, аналізувати свої почуття та емоції;
- відвідувати методичні та наукові семінари своїх колег, проводити спільні заняття-зустрічі зі своїми колегами, які працюють психологами в інших психологічних службах певних організацій, підприємств, установ, і які великою мірою захоплюються своєю роботою;
- необхідно переглянути своє ставлення до клієнтів, відноситись до них не як до об'єктів діяльності, в якій психолог відчуває себе провідним, а як до справжніх колег, людей, які є рівними щодо даного фахівця;
- так само будуть корисними різні подорожі до незнайомих місць;
- шукати способи викиду негативної енергії, що накопичилася, в релаксаційних вправах, або переводити цю енергію в певну іншу форму діяльності;
- орієнтуватися лише на позитивних думках та почуттях, розвивати у себе навички позитивного мислення;
- практикувати власне навички позитивного мислення, вміти знаходити людей, які забезпечать даному психологу значущу для нього соціальну підтримку.

***Психологам, які працюють військовими психологами у військових частинах, в тилу, слід:***

- у будь-який спосіб шукати способи викиду негативної енергії, що накопичилася, або переводити її у площину, у парадигму певної іншої форми професійної діяльності;
- практикувати навички позитивного мислення, знайти людей, які забезпечать психологу соціальну підтримку;
- уникати непотрібних, несуттєвих та суто особистісних конфліктів та конкуренції, вчитися прощати як самого себе, так і оточуючих;
- актуалізувати власну увагу на позитивних думках та почуттях інших людей, розвивати свої навички позитивно-толерантного мислення;

- практикувати навички гуманістичного мислення, позитивно ставитися до інших, зокрема військових, знайти людей, які забезпечать психологу неабияку соціальну підтримку та схвалення його професійної діяльності.

В наступному параграфі роботи опишемо основні моменти розробки та проведення тренінгу профілактики та корекції професійного вигорання психологів з набутим синдромом професійного вигорання.

### **3.2. Розробка та проведення тренінгу профілактики та корекції професійного вигорання психологів з набутим синдромом професійного вигорання**

Підготовка та проведення тренінгу профілактики та корекції професійного вигорання психологів з набутим синдромом професійного вигорання передбачала організацію нашої роботи за декількома етапами. На *першому етапі* ми займалися суто розробкою тренінгу профілактики та корекції професійного вигорання психологів з набутим синдромом професійного вигорання.

У парадигмі авторської концепції професійного вигорання психолога із зазначеними нами в її структурі компонентами (симптомокомплексами) та субкомпонентами (симптомами) ми передбачали, що здатність психолога до професійного вигорання визначається як одна з найважливіших характеристик особистості психолога, що зумовлена деякими важливими психологічними чинниками, як от вік психологів, соціально-психологічні умови проживання (в даному випадку проживання на територіях України, які досить-таки близько розташовані до зони бойових дій, або коли людина або (та) її сім'я постраждали від бойових дій, зокрема пережили бомбордування дронами і (чи) ракетами, або пережили руйнування свого майна), релоковані громадяни України в західні регіони, зокрема, у нашому випадку, до Рівного. Також одним із найважливіших психологічних чинників, які фасилітували появу синдрому професійного вигорання, був синдром емоційної нестійкості особистості. Всі ці дані щодо психологічних чинників, які фасилітували появу синдрому професійного вигорання, були отримані нами в констатувальному дослідженні і презентовані нами в Розділі II магістерської роботи. Ми передбачили в якості *робочої емпіричної гіпотези*, що високий рівень професійного вигорання психологів може свідчити щодо нерозвиненої їхньої здатності до запобігання власного емоційного вигорання.

В констатувальному дослідженні нами також було виявлено, що часті негативно виражені емоційно-експресивні стани особистості або відсутність будь-яких позитивних емоційних проявів викликають появу синдрому професійного вигорання через:

- знижують ефективності самонавчання, а також освітньої діяльності (якщо психолог отримує в даному разі другу вищу освіту, як у нашому випадку, у навчанні в магістратурі, або відвідує різні сертифіковані навчальні семінари, тренінги, групи розвитку та ін. Всі ці форми освітньої діяльності можуть викликати у психолога появу стресового стану, адже вони створюють для психолога певні рамки, адже психолог має здавати заліки і іспити, отримувати позитивні оцінки, щоб завершити навчання);

- підвищують конфліктність у взаємостосунках з клієнтами та колегами в результаті різноманітних стресових ситуацій;

- знижують психосоматичний рівень здоров'я психолога;

- зумовлюють високий рівень ситуативної тривожності, підвищують рівень агресивного самозахисту та забезпечують слабку, недостатню соціальну адаптацію психологів.

Все це дозволяє зробити висновки про те, що потрібно навчати психологам методам профілактики професійного вигорання. Одним із засобів профілактики професійного вигорання є, на нашу думку, соціально-психологічний тренінг, зокрема, тренінг корекції та профілактики професійного вигорання. У тренінгу брали участь психологи сформованої нами експериментальної групи, до якої увійшли респонденти, які

вже страждають на професійне вигорання. В контрольних групах соціально-психологічний тренінг ми не проводили.

**Цикл тренінгових занять** був абсолютно авторським. Тренінг був розрахований на 2 години. Кожне заняття включали три етапи, а саме:

- мотивувальний етап – 4 години;
- діагностичний (рефлексивний) етап – 8 годин;
- тренувальний етап – 10 годин.

На *першому етапі* головною метою було знайомство психологів з особливостями синдрому професійного вигорання та формування їх позитивної мотивації на самовираження та саморозвиток. У цей етап увійшли стандартні вправи на релаксацію, які було використано нами з метою досягнення зміненого стану свідомості психологів, візуалізації образів, спрямованих на розвиток навичок створення уявно-зорових образів.

*Другий етап, рефлексивний*, був спрямований на те, щоб кожен психолог, який бере участь в тренінговій програмі, відрефлексував свої дії, особливості та вчинки як суб'єкта професійної взаємодії з клієнтами, навчився саморегуляції власних емоційних станів безпосередньо під час взаємодії з клієнтами.

*Метою третього етапу, тренувального*, є набуття психологом навичок спонтанного самовираження, розуміння психологом емоційного стану клієнта.

Наведемо приклади вправ, які були запропоновані нами для використання на третьому, тренувальному етапові соціально-психологічного тренінгу.

Тривожне (нервове) напруження включає кілька симптомів; з метою корекції тривожного (нервового) напруження нами було проведено такі *вправи*:

**1. Вправа на уникнення, профілактики або корекції симптому переживання психотравмувальних ситуацій та обставин.** Виявляється через усвідомлення психологом психотравмувальних психологічних чинників професійної діяльності, що з часом посилюються. Якщо психолог не є ригідною особистістю, то роздратування у неї поступово буде зростати, також буде накопичуватися розпач і зростати обурення. Нездатність щодо позитивного розв'язання кожної конфліктної ситуації призводить до розвитку явища професійного вигорання.

**2. Вправа на уникнення, профілактики або корекції симптому незадоволеності психологом собою, своєї особистості.** Внаслідок суттєвих невдач чи нездатності вплинути на психотравмувальні обставини, психолог зазвичай відчуває невдоволення собою, обраною професією, посадою, конкретними посадовими обов'язками. В даному випадку ми ніби «запускаємо» механізм “професійно значущого перенесення”, коли психоенергія психолога прямує не тільки і не стільки назовні, скільки на самого себе. Принаймні виникає замкнена енергетична парадигма «Я і оточуючі мене обставини»: психолог починає глибоко переживати від враження зовнішніх факторів професійної діяльності, які постійно травмують особистість і спонукають її знову і знову переживати психотравмувальні скрипти або елементи професійної діяльності. У цій схемі особливе значення мають відомі для нас внутрішні чинники психологічного благополуччя, які б сприяли появі емоційного вигорання: інтенсивна інтеріоризація власне своїх професійних обов'язків, своєї професійної ролі, обставин власної професійної діяльності, сприяє формуванню у психолога підвищеної сумлінності по відношенню до професійної діяльності, яка виконується, почуття відповідальності за результати власної діяльності. На початкових етапах існування синдрому професійного вигорання психологи своїми діями будуть нагнітати напругу, але потім провокують виникнення психологічного захисту як у себе, так і у інших.

**3. Вправа на уникнення, профілактики або корекції симптому абсолютно безвихідної ситуації.** Цей синдром нерідко виникає, але не у всіх випадках він є адекватним, логічним продовженням стресу, стресової ситуації. Коли психотравмувальні обставини дуже сильно тиснуть і усунути їх здається для психолога неможливим, до нас нерідко приходять почуття безвиходу. Ми не завжди намагаємося щось змінити, психолог

ще й ще раз, багато разів обмірковуємо незадовільні, непродуктивні аспекти своєї роботи. Це нерідко призводить до актуалізації власне своєї психічної енергії за рахунок ідеальної індукції особистісних характеристик: у психолога доволі чітко актуалізується мислення, виникають плани, цілі, настановлення, змінюються життєві сенси, які будуть включати до своєї структури так звані образи належного, реального і бажаного. Зосередження психічної енергії на певному об'єкті під час виконання справи має досягати суттєвих обсягів. І якщо людина не знаходить виходу з певних ситуацій, якщо не спрацював будь-який засіб психологічного захисту, включаючи “професійне вигоряння”, то людина переживає відчуття абсолютно безвихідної ситуації. Це стан є станом інтелектуально-емоційної пастки, ніби глухого кута, кута безвихідного. У повсякденному житті ми також часто відчуваємо стан абсолютно безвихідної ситуації, і не тільки коли він стосується професійної діяльності. У таких випадках ми у розпачі вимовляємо: “Невже мої невдачі не мають меж”, “Немає сил боротися зі складними, безвихідними ситуаціями”, “Я відчуваю безвихідь у професійній ситуації міжособистісної взаємодії”.

**4. Вправа на уникнення, профілактики або корекції симптомів тривоги та депресії.** Виявляється у зв'язку з виконанням психологом професійної діяльності в особливо ускладнених професійних умовах, що фасилітують психолога до професійного вигоряння як свого роду психологічного захисту. Почуття незадоволеності власною професійною діяльністю і, таким чином, самим собою, нерідко породжують потужну енергетичну напругу, що формується у формі переживання психологом ситуативної чи особистісної тривожності, викликає у психолога неабияке розчарування у собі, в обраній професії, у конкретній посаді тощо. Вправа на уникнення, профілактики або корекції симптомів тривоги та депресії є останньою фазою використання у соціально-психологічному тренінгу, запропонованому нами.

Отже, всі визначені нами етапи соціально-психологічного тренінгу були спрямовані нами на психокорекцію емоційного стану психолога, що дозволяють нам навчати психологів способам саморегуляції власної професійної діяльності, а також взаємодії з колегами та клієнтами. Отримані нами емпіричні результати та їхній аналіз наведемо в наступному параграфі магістерської роботи.

### **3.3. Аналіз результатів формувального експерименту щодо шляхів корекції та попередження професійного вигорання психологів**

Після проведення формувального експерименту в групі E1 ми провели заключну діагностику професійного вигорання психологів. Слід нагадати, що на другому етапі констатувального дослідження ми розформували сформовані нами на першому етапі чотири експериментальні групи. Так, в даному разі ми сформували експериментальну і контрольну групу, до якої увійшли наші респонденти, які мали високий (19 респондентів) та середній (9 респондентів) рівні професійного вигорання, а саме:

Група E1 – психологи з високим (10 респондентів) і середнім (4 психологи) рівнями професійного вигорання (всього 14 респондентів).

Група K1 – психологи з високим (9 респондентів) і з середнім (5 психологів) рівнями професійного вигорання (всього 14 респондентів).

Тобто, на даному етапі експерименту групи були створені нами за технологією парного дизайну. Після впровадження запропонованого нами авторського соціально-психологічного тренінгу ми провели заключну діагностику професійного вигорання психологів. На даному етапі ми використали ті самі методики, що й на етапі констатувального дослідження.

Формувальний експеримент був спрямований на змістову оцінку феномену професійного вигорання в групах E1, K1. Всі дані за всіма використаними нами методиками були оброблені методом факторного аналізу. Для аналізу та інтерпретації даних нами було використано метод 26-шкального семантичного диференціалу. В Таблиці 3.1 наведено оброблені за методом семантичного диференціалу дані за шкалою Емоційне виснаження «Методики діагностики професійного вигоряння» (англ. Maslach Burnout

Inventory, MBI), за «Методикою діагностики емоційного вигорання» В. Бойка та оссю Просоціальний – Асоціальний Опитувальника стратегій подолання стресових ситуацій (SACS: Strategic Approach to Coping Scale).

Таблиця 3.1

**Факторизація даних респондентів експериментальної групи з високим та середнім рівнями професійного вигорання за шкалою Емоційне виснаження «Методики діагностики професійного вигорання» (англ. Maslach Burnout Inventory, MBI), за «Методикою діагностики емоційного вигорання» В. Бойка та оссю Просоціальний – Асоціальний Опитувальника стратегій подолання стресових ситуацій (SACS: Strategic Approach to Coping Scale) (в балах, за методами факторного аналізу та семантичного диференціалу)**

№	Назва факторної величини	Факторна вага величини	№	Назва факторної величини	Факторна вага величини
1	Середній рівень тривожності	0,6573	14	Емоційна теплість	0,4365
2	Емоційна привабливість професійної ситуації	0,6419	15	Небайдужість	0,4103
3	Виправлення психотравмувальних ситуацій	0,6340	16	Неагресивність	0,4007
4	Уникання стресів	0,6001	17	Уникнення роздратування по відношенню до інших людей	0,3872
5	Переборення психологічної втоми	0,5901	18	Уникнення депресивних станів	0,3719
6	Здатність до економії емоцій	0,5713	19	Переборення депресивних станів у разі їхнього виникнення	0,3672
7	Емоційна позитивна орієнтація	0,5534	20	Уникнення невротичних станів	0,3456
8	Прийняття загальнолюдських цінностей як особистісно значущих	0,5411	21	Уникнення розладів особистості	0,3319
9	Аксіологічна орієнтація	0,5287	22	Розуміння неможливості до перекладення відповідальності	0,3207
10	Задоволеність собою	0,5004	23	Розширення емоційної сфери	0,3007
11	Прийняття інших людей як особистостей	0,4893	24	Розуміння і адекватне сприймання емоцій інших	0,2981
12	Прийняття значущих людей	0,4671	25	Дедукція своїх професійних обов'язків	0,2783
13	Приязненість по відношенню до оточуючих людей	0,4469	26	Дедукція професії психолога в цілому	0,2655

Факторизація даних респондентів експериментальної групи та отримані нами результати свідчать щодо покращення результатів з професійного вигорання у психологів за шкалою Емоційне виснаження «Методики діагностики професійного вигорання» (англ. *Maslach Burnout Inventory, MBI*), за «Методикою діагностики емоційного вигорання» В. Бойка та оссю Просоціальний – Асоціальний Опитувальника стратегій подолання стресових ситуацій (*SACS: Strategic Approach to Coping Scale*). Наведені в Таблиці 3.1 емпіричні дані дозволяють стверджувати, що у респондентів знизився рівень професійного вигорання. Про це свідчать показники, адже в структурі даного феномена найбільшу факторну вагу мають такі характеристики: «Середній рівень тривожності», «Емоційна привабливість професійної ситуації», «Виправлення психотравматичних ситуацій», «Уникання стресів», «Переборення психологічної втоми», «Здатність до економії емоцій», «Емоційна позитивна орієнтація», «Прийняття загальнолюдських цінностей як особистісно значущих», «Аксіологічна орієнтація». І хоча рівень сформованості даних показників є не набагато вищим за хорошу норму, адже факторна вага варіюється в межах від 0,6573 до 0,5287, але все ж таки це підтверджує неабияку позитивну роль запропонованого нами соціально-психологічного тренінгу психокорекції та психологічної профілактики психологічного вигорання психологів.

В Таблиці 3.2 наведено оброблені за методом семантичного диференціалу дані за шкалою Деперсоналізація «Методики діагностики професійного вигорання» (англ. *Maslach Burnout Inventory, MBI*), за «Методикою діагностики емоційного вигорання» В. Бойка та оссю Активний – Пасивний Опитувальника стратегій подолання стресових ситуацій (*SACS: Strategic Approach to Coping Scale*).

Таблиця 3.2

**Факторизація даних респондентів експериментальної групи з високим та середнім рівнями професійного вигорання за шкалою Деперсоналізація «Методики діагностики професійного вигорання» (англ. *Maslach Burnout Inventory, MBI*), за «Методикою діагностики емоційного вигорання» В. Бойка та оссю Активний – Пасивний Опитувальника стратегій подолання стресових ситуацій (*SACS: Strategic Approach to Coping Scale*) (в балах, за методами факторного аналізу та семантичного диференціалу)**

№	Назва факторної величини	Факторна вага величини	№	Назва факторної величини	Факторна вага величини
1	Набуття власної національно-культурної ідентичності	0,5872	14	Професійна терплячість	0,3897
2	Емоційна стійкість	0,5768	15	Професійна небайдужість	0,3781
3	Самостійна корекція психотравматичних ситуацій	0,5519	16	Професійна толерантність	0,3562
4	Набуття стійкої соціальної ідентичності	0,5463	17	Професійне прийняття інших людей за умов неприязні щодо них	0,3351
5	Синдром сформованої персоналізації	0,5309	18	Емоційна актуалізованість особистісних ресурсів	0,3109
6	Синдром сформованої центрації	0,5244	19	Професійна гармонійність	0,2983
7	Стійка професійна орієнтація	0,5009	20	Професійна виваженість у	0,2817

				прийнятті рішень	
8	Професійне набуття особистісно значущих цінностей	0,4836	21	Особистісна включеність у професійну діяльність	0,2614
9	Особистісна орієнтація	0,4715	22	Смислова орієнтація	0,2607
10	Здатність до формування національно-культурної ідентичності у клієнтів, колег по роботі	0,4519	23	Професійне становлення когнітивної сфери особистості	0,2599
11	Прийняття професійних обов'язків як особистісно значущих	0,4451	24	Професійне становлення метакогнітивної сфери особистості	0,2512
12	Персоналізація значущих людей	0,4356	25	Професійне прийняття професійних обов'язків як особистісно значущих	0,2498
13	Національно-культурне схвалення	0,4211	26	Професійне прийняття здатності до творчості особистості як значущої характеристики	0,2311

Факторизація даних респондентів експериментальної групи з високим та середнім рівнями професійного вигорання за шкалою Деперсоналізація «Методики діагностики професійного вигорання» (англ. *Maslach Burnout Inventory, MBI*), за «Методикою діагностики емоційного вигорання» В. Бойка та оссю Активний – Пасивний Опитувальника стратегій подолання стресових ситуацій (*SACS: Strategic Approach to Coping Scale*), наведена в Таблиці 3.2, дозволяє стверджувати, що у респондентів з високим рівнем професійного вигорання в структурі даного феномена наприкінці формульованого експерименту найбільшу факторну вагу мають такі характеристики: «Набуття власної національно-культурної ідентичності», «Емоційна стійкість», «Самостійна корекція психотравматичних ситуацій», «Набуття стійкої соціальної ідентичності», «Синдром сформованої персоналізації», «Синдром сформованої центрації», «Стійка професійна орієнтація», «Професійне набуття особистісно значущих цінностей», «Особистісна орієнтація», «Здатність до формування національно-культурної ідентичності у клієнтів, колег по роботі», «Прийняття професійних обов'язків як особистісно значущих». Тобто, у психологів експериментальної групи результати суттєво покращилися порівняно з даними на етапі констатувального дослідження. Проте, всі найбільш значущі дані респондентів знаходяться в межах від 0,5872 до 0,4451, що хоча й свідчить щодо суттєвого покращення результатів, але в цілому не говорить про остаточне зникнення синдрому професійного вигорання. Хоча проведену нами психокорекційну роботу ми вважаємо доволі успішною.

В Таблиці 3.3 наведено оброблені за методом семантичного диференціалу дані за шкалою Оцінка персональних досягнень «Методики діагностики професійного вигорання» (англ. *Maslach Burnout Inventory, MBI*), за «Методикою діагностики емоційного вигорання» В. Бойка та оссю Прямий – Непрямий Опитувальника стратегій подолання стресових ситуацій (*SACS: Strategic Approach to Coping Scale*).

Таблиця 3.3

**Факторизація даних респондентів експериментальної групи з високим та середнім рівнями професійного вигорання за шкалою Оцінка персональних досягнень «Методики діагностики професійного вигорання» (англ. *Maslach Burnout***

**Inventory, MBI), за «Методикою діагностики емоційного вигорання» В. Бойка та оссю Прямий – Непрямий Опитувальника стратегій подолання стресових ситуацій (SACS: Strategic Approach to Coping Scale) (в балах, за методами факторного аналізу та семантичного диференціалу)**

№	Назва факторної величини	Факторна вага величини	№	Назва факторної величини	Факторна вага величини
1	Адекватні аспекти професійної поведінки	0,5008	14	Задоволення собою та іншими	0,4008
2	Позитивні комунікативні настановлення	0,4987	15	Задоволення своїми результатами професійної діяльності	0,3982
3	Толерантне ставлення до людей	0,4771	16	Правова орієнтація	0,3818
4	Комунікативна толерантність	0,4745	17	Професійне включення	0,3722
5	Експліцитна персоналізація	0,4651	18	Емоційно-ціннісна орієнтація	0,3659
6	Експліцитна центрація	0,4550	19	Здатність до економії емоцій	0,3510
7	Комунікабельність	0,4502	20	Фаза гармонійного ставлення до інших людей	0,3419
8	Гармонійність особистості	0,4500	21	Професійний профіцит	0,3310
9	Обґрунтований позитивізм	0,4491	22	Психосоматичне здоров'я	0,3286
10	Схильність приймати обґрунтовані судження	0,4312	23	Психовегетативне здоров'я	0,3129
11	Високий рівень позитивного комунікативного настановлення	0,4210	24	Особистісне включення	0,3008
12	Позитивне самопочуття	0,4206	25	Актуалізація когнітивної складності особистості	0,2398
13	Низький рівень емоційного вигорання	0,4198	26	Актуалізація професійної складності особистості	0,2308

Факторизація даних респондентів експериментальної групи з високим та середнім рівнями професійного вигорання за шкалою Оцінка персональних досягнень «Методики діагностики професійного вигорання» (англ. Maslach Burnout Inventory, MBI), за «Методикою діагностики емоційного вигорання» В. Бойка та оссю Прямий – Непрямий Опитувальника стратегій подолання стресових ситуацій (SACS: Strategic Approach to Coping Scale), наведена в Таблиці 3.3, дозволяє стверджувати, що у респондентів з високим та середнім рівнями професійного вигорання в структурі даного феномена найбільшу факторну вагу мають такі характеристики: «Адекватні аспекти професійної поведінки», «Позитивні комунікативні настановлення», «Толерантне ставлення до людей», «Комунікативна толерантність», «Експліцитна персоналізація», «Експліцитна центрація», «Комунікабельність», «Гармонійність особистості», «Обґрунтований позитивізм», «Схильність приймати обґрунтовані судження», «Високий рівень

позитивного комунікативного настановлення». Тобто, *низький рівень професійного вигорання психолога призводить до актуалізації адекватних аспектів професійної поведінки, позитивних комунікативних настановлень, сформована здатність до толерантного ставлення до людей, високий рівень комунікативної толерантності та ін.*

Слід зазначити, що у психологів контрольної групи рівень професійного вигорання не змінився, він залишився на низькому рівневі сформованості. Таким чином, отримані нами на етапі формувального експерименту емпіричні результати дозволяють стверджувати щодо неабиякої ефективності запропонованого нами тренінгу профілактики та корекції професійного вигорання психологів з набутим синдромом професійного вигорання.

На нашу думку, результати, отримані нами на етапі формувального експерименту дозволяють стверджувати, що більшість психологів експериментальної групи, які на етапі констатувального дослідження мали високий рівень професійного вигорання, наприкінці формувального експерименту знаходяться на етапові *фази резистенції*. Виокремлення нами цієї фази в абсолютно самостійну є досить-таки умовним. Фактично, опір експліцитному стресові починається саме з моменту появи у психолога тривожного напруження. Психологи наприкінці формувального експерименту усвідомлено чи неусвідомлено прагне абсолютного психологічного комфорту, прагне знизити тиск зовнішніх обставин за допомогою наявних у психолога професійних ресурсів. Формування психологічного захисту за участю симптомокомплексу професійного вигорання у психологів експериментальної групи наприкінці формувального експерименту відбувається у психологічному супроводі таких явищ:

1. *Симптом «адекватного вибіркового професійного реагування»*. Безсумнівно позитивна ознака низького рівню сформованості професійного вигорання має місце тоді, коли професіонал починає чітко вловлювати та синтезувати різницю між двома явищами, що принципово відрізняються: прояв професійних навичок, адекватне емоційне реагування на професійні дії зокрема та професійну діяльність у цілому.

У випадку усунення симптому професійного вигорання йдеться щодо виробленої з часом корисної професійної навички підключати до професійної взаємодії з діловими партнерами емоції досить обмеженого спектру та низької або помірної інтенсивності: легка посмішка, приємний та привітний погляд, використання м'якого, спокійного тону презентації власного мовлення, експресія стриманих емоційних реакцій на достатньо сильні подразники, використання лаконічних форм вираження непогодження, незгоди, толерантне ставлення як до своїх клієнтів, так і до колег.

Середній рівень сформованості професійного вигорання є цілковито виправданим у окремих випадках:

- якщо синдром професійного вигорання не перешкоджає інтелектуальному опрацюванню психологом як теоретичної, так і практичної інформації, що зумовлює ефективність здійснення фахівцем професійної діяльності. Економія професійно значущих емоцій не знижує рівень "входження" психолога у ситуацію клієнта, тобто не заважає розумінню його станів та потреб, не заважає прийняттю професійно виважених рішень та формулюванню доцільних, толерантних висновків;

- якщо не відштовхує клієнта від роботи з психологом, від співпраці з ним;

- якщо, за необхідності, психолог дещо поступається місцем іншим, більшою мірою адекватним формам реагування на кожну окрему професійну ситуацію. Наприклад, професіонал у будь-яких професійно значущих ситуаціях має бути здатний толерантно поставитися до партнера по спілкуванню і взаємодії, має чемно, уважно, з високою емпатією поставитися до нього.

Зовсім іншою є справа, коли психолог неадекватно ніби приховує емоції, обмежує свою емоційну віддачу за рахунок досить-таки вибіркового реагування під час здійснення робочих контактів із клієнтами. Для психолога не повинен бути провідним принцип «Я це дуже хочу робити» або «Я не хочу це виконувати»; «Я вважаю за потрібне щось

виконати»; «Я приділю увагу даному клієнтові, а з іншим клієнтом я працювати не буду»; «Якщо в мене буде настрій – то я буду працювати з цим клієнтом, а ні, то й ні». За всієї неприйнятності такого стилю професійної поведінки, у психологів цей стиль є вельми поширеним. Психолог у своїй професійній діяльності не має демонструвати емоційну черствість, неввічливість, байдужість.

Неадекватне обмеження психологом діапазону та інтенсивності включення емоцій у професійну сферу діяльності та спілкування інтерпретується психологами як неабияка неповага до їхньої особистості, тобто переходить у площину суто моральних оцінок, і психолог відходить від професійної сфери здійснення фахової діяльності.

2. *Уникнення симптому емоційно-моральної дезорієнтації.* Цей симптом ніби поглиблює неадекватну реакцію у взаємостосунках із клієнтом. Нерідко у цьому випадку у психолога виникає неабияка потреба у самовиправданні. Тоді психолог не буде виявляти належного емоційно-професійного ставлення до свого клієнта, проте він буде у будь-якому разі захищати свою стратегію поведінки та здійснення професійної діяльності. У цьому разі психолог говорить: «Я не буду переживати за кожен випадок мого клієнта», «Такі люди, як саме цей мій клієнт, ніколи не заслуговують на добре, хороше, чуйне ставлення з мого боку», «Таким чином не можна співчувати клієнтові», «Я не розумію, чому я повинен за всіх переживати та хвилюватися?».

Подібні думки та оцінки психолога, безперечно, свідчать про те, що емоції психолога не пробуджують або незначною мірою стимулюють ціннісно-сміслові та моральні почуття фахівця. Адже професійна діяльність психологів, вибудована на спілкуванні психолога з клієнтами, має бути вкрай толерантною. Психолог не має морального права розподіляти психологів на “хороших” і “поганих”. Психолог не повинен вирішувати проблеми своїх підопічних осіб лише на власний вибір, лише суб’єктивно, адже оцінка має надаватися об’єктивно.

На жаль, у реальному житті ми часто стикаємося з проявами професійно-моральної та професійно-ціннісної дезорієнтації. Як правило, такий стан речей викликає справедливе обурення, ми завжди засуджуємо спроби поділити клієнтів на таких, які гідні або негідні поваги. Але в умовах війни в Україні, психолог нерідко допускає професійно-моральну та професійно-ціннісну дезорієнтацію. У нашому суспільстві просто звично виконувати свої професійні обов’язки залежно від настрою та власне свого суб’єктивного уподобання не можна, що свідчить про становлення професійних зв’язків у сфері міжсуб’єктних взаємостосунків.

3. *Симптом розширення сфери економії психологом власних емоцій.* В нашому емпіричному дослідженні доведено, що професійне вигорання має місце тоді, коли психолог застосовує форми психологічного захисту у більшості ситуацій спілкування з клієнтами. Психологи, в даному разі, ніби здійснюють спілкування з клієнтами поза власною професійною сферою. Так, психологи спілкуються таким чином, ніби вони організують це спілкування зі своїми рідними, приятелями чи знайомими. Психолог говорить про те, що на роботі він настільки втомлюється від контактів із клієнтами, від професійних розмов, і переходить до надання відповідей на запитання, що вам навіть не хочеться спілкуватися навіть з близькими для вас людьми. Психолог відмовляється триматися на своєму професійному місці відповідно до деяких сталих нормативів та професійних обов’язків, і тоді він починає замикатися власне на особистих питаннях і проблемах. В даному випадку можна відверто сказати, що в даному разі психолог перенасичений людськими контактами. Психолог починає переживати симптом ніби «отруєння іншими людьми», що великою мірою заважає психологу виявляти власні емоції у роботі з клієнтами.

4. *Усунення симптому редукації професійних обов’язків завдяки актуалізації професійної компетентності.* Термін «редукція», на нашу думку, в даному разі означає «спрощення». У професійній діяльності психолога, що передбачає широке коло спілкування з різними людьми, симптом редукації виявляється у спробах полегшити чи

скоротити професійні обов'язки, які потребують суттєві емоційні намагання, що ніби «захищають» синдром професійного вигорання.

За відомими в науковій царині законами редукції психолог досить часто не знаходить потрібним довше поговорити з клієнтом, не знає, як спонукати психолога до детального аналізу, інтерпретації і проробки всіх скарг, які промовляє клієнт психологу. Тому професійна діяльність психолога з клієнтом виходить скупую, сирію та недостатньою мірою інформативною. Одним словом, редукція професійних обов'язків психолога також є базовим психологічним чинником професійного вигорання.

### Висновки до третього розділу

Наведемо психолого-педагогічні рекомендації щодо профілактики та корекції синдрому професійного вигорання психологів, які вже мають набутий цей синдром.

Аналіз взаємозв'язку професійного вигорання з негативними професійними настановленнями психологів та суб'єктивними хворобливими їхніми відчуттями дозволило нам сформулювати такі практичні рекомендації для психологів:

1) оскільки в констатувальному дослідженні нами були виявлені неабиякі відмінності як у ступені вираження компонентів або симптомокомплексів синдрому професійного вигорання, так і в їхніх взаємозв'язках (взаємозв'язках цих компонентів) з негативними комунікативними настановленнями та соматопсихологічними суб'єктивними хворобливими відчуттями, то у процесі здійснення психологічного супроводу шляхів попередження професійного вигорання психологів необхідно обов'язково врахувати психологічні умови здійснення продуктивної професійної діяльності психологами;

2) у психологів немолодого віку, починаючи з 50 років, а також у тих, хто пережили психотравмуючі ситуації в результаті війни в Україні, всі симптомокомплекси в структурі професійного вигорання впливають на розвиток даного феномену, цілісного процесу професійного вигорання. Тому з метою зниження рівню професійного вигорання слід орієнтуватися на весь спектр негативної симптоматики.

Ми запропонували *загальні рекомендації, які стосуються цілісного феномену професійного вигорання:*

- можна рекомендувати психологам включитися до особистісно центрованої психологічної допомоги, а також робити спроби знімати напругу за допомогою виконання різних релаксаційних вправ;

- такий психолог (з високим рівнем сформованості професійного вигорання) має взяти участь у тренінгу впевненості у собі, під час проведення групових зустрічей з іншими психологами, з колегами по роботі, які мають ідентичну проблему, з проблеми удосконалення професійної діяльності, що також матиме найбільш виражений позитивний профілактичний вплив на усунення симптоматики професійного вигорання;

- можна порадити психологам ввести у свою професійну діяльність дещо нове, урізноманітнити власне свій повсякденний спосіб життя, наприклад подорожувати в різні міста і країни;

- можна порадити психологам ніби розділити своє професійне та приватне життя;

- як окрему рекомендацію слід запропонувати психологам суттєвою мірою оптимізувати режим своєї роботи, правильно організувати своє робоче місце, обмірковувати та грамотно розподіляти всі свої соціальні та професійні навантаження.

В роботі розроблено та проведено тренінг профілактики та корекції професійного вигорання психологів з набутим синдромом професійного вигорання.

*Цикл тренінгових занять* був абсолютно авторським. Тренінг був розрахований на 2 години. Кожне заняття включали три етапи, а саме:

- мотивувальний етап – 4 години;

- діагностичний (рефлексивний) етап – 8 годин;

- тренувальний етап – 10 годин.

На *першому етапі* головною метою було знайомство психологів з особливостями синдрому професійного вигорання та формування їх позитивної мотивації на самовираження та саморозвиток. У цей етап увійшли стандартні вправи на релаксацію, які було використано нами з метою досягнення зміненого стану свідомості психологів, візуалізації образів, спрямованих на розвиток навичок створення уявно-зорових образів.

*Другий етап, рефлексивний*, був спрямований на те, щоб кожен психолог, який бере участь в тренінговій програмі, відрефлексував свої дії, особливості та вчинки як суб'єкта професійної взаємодії з клієнтами, навчився саморегуляції власних емоційних станів безпосередньо під час взаємодії з клієнтами.

*Метою третього етапу, тренувального*, є набуття психологом навичок спонтанного самовираження, розуміння психологом емоційного стану клієнта.

Наведемо приклади вправ, які були запропоновані нами для використання на третьому, тренувальному етапові соціально-психологічного тренінгу.

Тривожне (нервове) напруження включає кілька симптомів; з метою корекції тривожного (нервового) напруження нами було проведено такі *вправи*:

1. Вправа на уникнення, профілактики або корекції симптому переживання психотравматичних ситуацій та обставин.

2. Вправа на уникнення, профілактики або корекції симптому незадоволеності психологом собою, своєї особистості.

3. Вправа на уникнення, профілактики або корекції симптому абсолютно безвихідної ситуації.

4. Вправа на уникнення, профілактики або корекції симптомів тривоги та депресії.

На нашу думку, результати, отримані нами на етапі формування експерименту дозволяють стверджувати, що більшість психологів експериментальної групи, які на етапі констатувального дослідження мали високий рівень професійного вигорання, наприкінці формування експерименту знаходяться на етапові *фази резистентії*. Формування психологічного захисту за участю симптомокомплексу професійного вигорання у психологів експериментальної групи наприкінці формування експерименту відбувається у психологічному супроводі таких явищ:

1. *Симптом «адекватного вибіркового професійного реагування»*. Безсумнівно позитивна ознака низького рівню сформованості професійного вигорання має місце тоді, коли професіонал починає чітко вловлювати та синтезувати різницю між двома явищами, що принципово відрізняються: прояв професійних навичок, адекватне емоційне реагування на професійні дії зокрема та професійну діяльність у цілому.

Середній рівень сформованості професійного вигорання є цілковито виправданим у окремих випадках:

- якщо синдром професійного вигорання не перешкоджає інтелектуальному опрацюванню психологом як теоретичної, так і практичної інформації, що зумовлює ефективність здійснення фахівцем професійної діяльності. Економія професійно значущих емоцій не знижує рівень "входження" психолога у ситуацію клієнта, тобто не заважає розумінню його станів та потреб, не заважає прийняттю професійно виважених рішень та формулюванню доцільних, толерантних висновків;

- якщо не відштовхує клієнта від роботи з психологом, від співпраці з ним;

- якщо, за необхідності, психолог дещо поступається місцем іншим, більшою мірою адекватним формам реагування на кожну окрему професійну ситуацію. Наприклад, професіонал у будь-яких професійно значущих ситуаціях має бути здатний толерантно поставитися до партнера по спілкуванню і взаємодії, має чемно, уважно, з високою емпатією поставитися до нього.

2. *Уникнення симптому емоційно-моральної дезорієнтації*. Цей симптом ніби поглиблює неадекватну реакцію у взаємостосунках із клієнтом. Нерідко у цьому випадку у психолога виникає неабияка потреба у самовиправданні. Тоді психолог не буде виявляти належного емоційно-професійного ставлення до свого клієнта, проте він буде у будь-

якому разі захищати свою стратегію поведінки та здійснення професійної діяльності. У цьому разі психолог говорить: «Я не буду переживати за кожен випадок мого клієнта», «Такі люди, як саме цей мій клієнт, ніколи не заслуговують на добре, хороше, чуйне ставлення з мого боку», «Таким чином не можна співчувати клієнтові», «Я не розумію, чому я повинен за всіх переживати та хвилюватися?».

3. *Симптом розширення сфери економії психологом власних емоцій.* В нашому емпіричному дослідженні доведено, що професійне вигорання має місце тоді, коли психолог застосовує форми психологічного захисту у більшості ситуацій спілкування з клієнтами. Психологи, в даному разі, ніби здійснюють спілкування з клієнтами поза власною професійною сферою. Так, психологи спілкуються таким чином, ніби вони організують це спілкування зі своїми рідними, приятелями чи знайомими. Психолог говорить про те, що на роботі він настільки втомлюється від контактів із клієнтами, від професійних розмов, і переходить до надання відповідей на запитання, що вам навіть не хочеться спілкуватися навіть з близькими для вас людьми. Психолог відмовляється триматися на своєму професійному місці відповідно до деяких сталих нормативів та професійних обов'язків, і тоді він починає замикатися власне на особистих питаннях і проблемах. В даному випадку можна відверто сказати, що в даному разі психолог перенасичений людськими контактами. Психолог починає переживати симптом ніби «отруєння іншими людьми», що великою мірою заважає психологу виявляти власні емоції у роботі з клієнтами.

4. *Усунення симптому редукції професійних обов'язків завдяки актуалізації професійної компетентності.* Термін «редукція», на нашу думку, в даному разі означає «спрощення». У професійній діяльності психолога, що передбачає широке коло спілкування з різними людьми, симптом редукції виявляється у спробах полегшити чи скоротити професійні обов'язки, які потребують суттєві емоційні намагання, що ніби «захищають» синдром професійного вигорання.

## ВИСНОВКИ

I. Аналіз теоретичної літератури та наявних емпіричних досліджень дозволив нам виділити **три основні теоретичних фундаментальних підходи** до розуміння феномену професійного вигорання:

а) *індивідуальний підхід до професійного вигорання*, коли сприймаються основні особистісні характеристики однієї окремої особистості, що характеризують цей феномен професійного вигорання;

б) *міжособистісний підхід до професійного вигорання*, коли беруться до уваги міжособистісні зв'язки між суб'єктами соціальної взаємодії, тобто зв'язки між психологом та його клієнтом (клієнтами);

в) *організаційний підхід до професійного вигорання*, коли на першому плані сприймаються не просто взаємостосунки між психологом і клієнтами, а організаційний простір цих взаємостосунків, тобто організація самої професійної діяльності психолога зі своїми клієнтами.

II. В роботі нами було уточнено визначення феномену «професійне вигорання». **Професійне вигорання** вважається нами як набутий згодом стереотипний паттерн або скрипт професійно окресленої, значущої поведінки психолога в професійній діяльності. Цей стереотипний паттерн або скрипт, дозволяючи психологу економно, дозовано витратити власні особистісні енергетичні ресурси, і тим, разом з тим, щонайменшою мірою негативно позначається на взаємостосунках із клієнтами, також суб'єктами професійної діяльності та досягання позитивного результату у цілому. Ми, таким чином, відносимо синдром професійного вигорання психолога до синдрому абсолютної професійної деформації, що виникає під впливом як зовнішніх, так і внутрішніх особистісних та професійно значущих причин.

Синдром професійного вигорання, на наше стійке переконання, є процесом поступової втрати професійної та психо-соматичної енергії, що виявляється в симптомах професійного, психо-емоційного, психо-розумового виснаження, психо-фізичної втоми, особистісної відстороненості та суттєвим рівнем зниження задоволення виконанням професійної діяльності. Професійне виснаження виявляється у відчуттях професійної резистенції та почутті професійної спустошеності, професійної вичерпаності своїх професійних ресурсів. Психолог відчуває, що не може цілковито віддаватися професійній діяльності з таким самим натхненням, бажанням, як і завжди, і раніше.

III. Зазначено, що базовим психологічним чинником, що забезпечує уникнення психолога від професійного вигорання, є професійна стійкість особистості. Зазначено, що **професійна стійкість** забезпечує психологу в умовах негативного впливу різних стресогенних чинників збереження оптимального психічного та емоційного стану та високу ефективність професійної діяльності. Таким чином, професійна нестійкість є чинником, що сприяє виникненню професійного вигорання. Також ми вважаємо, що наявність неузгодженостей у аксіологічній сфері особистості виявляється у неможливості реалізації психологом значущих сенсоутворювальних життєвих цілей, і навіть пріоритетних типів життєвої поведінки, кращого способу дій та/або значущих властивостей особистості психолога для своєї професійної діяльності.

IV. Виходячи з отриманих нами емпіричних результатів в констатувальному дослідженні, ми виявили *три домінують психологічні чинники, які викликають професійне вигорання психологів в сучасній професійній діяльності в Україні:*

- немолодий вік респондентів;
- емоційна нестійкість;
- психотравмувальна ситуація війни в Україні.

V. *Базовими ознаками професійного вигорання психолога, на нашу думку, є:*

- досягнення індивідуальної межі можливостей здійснення професійного «Я», що виявляється у протистоянні виснаженню, самореалізації;
- дезактуалізація особистісно значущого для психолога досвіду, що включає досвід почуттів, настановлень, мотивів, очікувань;
- актуалізація негативного індивідуально значущого досвіду, в якому сконцентровані проблеми, дистреси, дискомфорт, дисфункції та виявляються негативні наслідки їхньої професійної діяльності.

VI. Спираючись на отримані в констатувальному дослідженні емпіричні результати, *в структурі професійного вигорання ми визначаємо такі стадії стресу як процесуальні характеристики:*

- 1) безпосередня реакція психолога на стресові впливи (*стадія тривоги*);
- 2) максимальною мірою ефективна адаптація (*стадія резистентності*);
- 3) порушення адаптативного процесу (*стадія особистісного та професійного виснаження*).

VII. В нашому дослідженні ми визначали *стрес* за такою схемою: *стрес-фактор* – > *дезактуалізація особистісних сил* –> *професійне вигорання як реакція на стрес*. У проміжку між стрес-фактором та відповіддю організму на нього розгортаються певні особистісні процеси, опосередковані набутим особистістю значущим досвідом та відповіддю на стресові ситуації соціальної взаємодії. Стрес-фактори включають як психосоматичні, так і фізіологічні та психо-соціальні компоненти.

VIII. В роботі наведено основні *характеристики стрес-факторів, що викликають у психолога синдром професійного вигорання:*

- 1) стрес-фактори як реакція на стан організму. Їхнє виникнення передбачає взаємодію між організмом людини та оточуючим середовищем;

2) стрес-фактори як стійкий, більшою мірою напружений стан, ніж звичайні мотиваційно схарактеризовані стрес-фактори, що вимагають від психолога реальне сприйняття загрози своєму існуванню;

3) стрес-фактори мають місце тоді, коли нормальна адаптивна реакція психолога є зовсім недостатньою для уникнення професійного вигорання.

IX. Виходячи з результатів констатувального дослідження, що професійне вигорання можна прирівняти до *дистресу* в його крайній формі виявлення, а також до прояву цього дистресу на останній стадії загального синдрому адаптації – *стадії психічного виснаження*. Тобто, **професійне вигорання психолога** є динамічним процесом, що виникає за певними етапами, в повній відповідності до експлікації механізмів виникнення та розвитку стрес-факторів. Отже, ми виділяємо **три етапи виникнення та розвитку стрес-факторів**:

1) *нервова (тривожна) напруженість організму особистості психолога* – її створюють хронічні хвороби, які є у психолога, складна психоемоційна атмосфера в соціумі (наприклад, як зараз, ситуація війни), дестабілізуюча обстановка, підвищений рівень відповідальності, підвищена складність у виконанні психологами професійної діяльності;

2) *резистенція, тобто психологічний опір* – психолог намагається більш-менш успішно убезпечити себе від непріємних ситуацій та вражень;

3) *психічне виснаження* – збіднення значущих для психолога психічних особистісних ресурсів, суттєве зниження емоційного тону особистості, що відбувається тоді, що виявлений психологічний опір особистості психолога виявився доволі неефективним.

X. Аналіз взаємозв'язку професійного вигорання з негативними професійними настановами психологів та суб'єктивними хворобливими їхніми відчуттями дозволило нам сформулювати такі практичні рекомендації для психологів:

1) оскільки в констатувальному дослідженні нами були виявлені неабиякі відмінності як у ступені вираження компонентів або симптомокомплексів синдрому професійного вигорання, так і в їхніх взаємозв'язках (взаємозв'язках цих компонентів) з негативними комунікативними настановами та соматопсихологічними суб'єктивними хворобливими відчуттями, то у процесі здійснення психологічного супроводу шляхів попередження професійного вигорання психологів необхідно обов'язково врахувати психологічні умови здійснення продуктивної професійної діяльності психологами;

2) у психологів немолодого віку, починаючи з 50 років, а також у тих, хто пережили психотравмуючі ситуації в результаті війни в Україні, всі симптомокомплекси в структурі професійного вигорання впливають на розвиток даного феномену, цілісного процесу професійного вигорання. Тому з метою зниження рівню професійного вигорання слід орієнтуватися на весь спектр негативної симптоматики.

Також ми сформулювали загальні рекомендації для психологів, які стосуються цілісного феномену професійного вигорання:

- можна рекомендувати психологам включитися до особистісно центрованої психологічної допомоги, а також робити спроби знімати напругу за допомогою виконання різних релаксаційних вправ;

- такий психолог (з високим рівнем сформованості професійного вигорання) має взяти участь у тренінгу впевненості у собі, під час проведення групових зустрічей з іншими психологами, з колегами по роботі, які мають ідентичну проблему, з проблеми удосконалення професійної діяльності, що також матиме найбільш виражений позитивний профілактичний вплив на усунення симптоматики професійного вигорання;

- можна поради психологам ввести у свою професійну діяльність дещо нове, урізноманітнити власне свій повсякденний спосіб життя, наприклад подорожувати в різні міста і країни;

- можна поради психологам ніби розділити своє професійне та приватне життя;

- як окрему рекомендацію слід запропонувати психологам суттєвою мірою оптимізувати режим своєї роботи, правильно організувати своє робоче місце, обмірковувати та грамотно розподіляти всі свої соціальні та професійні навантаження.

XI. З урахуванням результатів констатувального дослідження було розроблено та проведено у формульованому експерименті тренінг профілактики та корекції професійного вигорання психологів з набутих синдромом професійного вигорання.

На *першому етапі* головною метою було знайомство психологів з особливостями синдрому професійного вигорання та формування їх позитивної мотивації на самовираження та саморозвиток. У цей етап увійшли стандартні вправи на релаксацію, які було використано нами з метою досягнення зміненого стану свідомості психологів, візуалізації образів, спрямованих на розвиток навичок створення уявно-зорових образів.

*Другий етап, рефлексивний*, був спрямований на те, щоб кожен психолог, який бере участь в тренінговій програмі, відрефлексував свої дії, особливості та вчинки як суб'єкта професійної взаємодії з клієнтами, навчився саморегуляції власних емоційних станів безпосередньо під час взаємодії з клієнтами.

*Метою третього етапу, тренувального*, є набуття психологом навичок спонтанного самовираження, розуміння психологом емоційного стану клієнта.

XII. На нашу думку, результати, отримані нами на етапі формульованого експерименту дозволяють стверджувати, що більшість психологів експериментальної групи, які на етапі констатувального дослідження мали високий рівень професійного вигорання, наприкінці формульованого експерименту знаходяться на етапові *фази резистентії*. Формування психологічного захисту за участю симптомокомплексу професійного вигорання у психологів експериментальної групи наприкінці формульованого експерименту відбувається у психологічному супроводі таких явищ:

1. *Симптом «адекватного вибіркового професійного реагування»*. Безсумнівно позитивна ознака низького рівню сформованості професійного вигорання має місце тоді, коли професіонал починає чітко вловлювати та синтезувати різницю між двома явищами, що принципово відрізняються: прояв професійних навичок, адекватне емоційне реагування на професійні дії зокрема та професійну діяльність у цілому.

2. *Уникнення симптому емоційно-моральної дезорієнтації*. Цей симптом ніби поглиблює неадекватну реакцію у взаємостосунках із клієнтом. Нерідко у цьому випадку у психолога виникає неабияка потреба у самовиправданні. Тоді психолог не буде виявляти належного емоційно-професійного ставлення до свого клієнта, проте він буде у будь-якому разі захищати свою стратегію поведінки та здійснення професійної діяльності. У цьому разі психолог говорить: «Я не буду переживати за кожен випадок мого клієнта», «Такі люди, як саме цей мій клієнт, ніколи не заслуговують на добре, хороше, чуйне ставлення з мого боку», «Таким чином не можна співчувати клієнтові», «Я не розумію, чому я повинен за всіх переживати та хвилюватися?».

3. *Симптом розширення сфери економії психологом власних емоцій*. В нашому емпіричному дослідженні доведено, що професійне вигорання має місце тоді, коли психолог застосовує форми психологічного захисту у більшості ситуацій спілкування з клієнтами. Психологи, в даному разі, ніби здійснюють спілкування з клієнтами поза власною професійною сферою. Так, психологи спілкуються таким чином, ніби вони організовують це спілкування зі своїми рідними, приятелями чи знайомими. Психолог говорить про те, що на роботі він настільки втомлюється від контактів із клієнтами, від професійних розмов, і переходить до надання відповідей на запитання, що вам навіть не хочеться спілкуватися навіть з близькими для вас людьми. Психолог відмовляється триматися на своєму професійному місці відповідно до деяких сталих нормативів та професійних обов'язків, і тоді він починає замикатися власне на особистих питаннях і проблемах. В даному випадку можна відверто сказати, що в даному разі психолог перенасичений людськими контактами. Психолог починає переживати симптом ніби

«отруєння іншими людьми», що великою мірою заважає психологу виявляти власні емоції у роботі з клієнтами.

4. Усунення симптому редукації професійних обов'язків завдяки актуалізації професійної компетентності. Термін «редукція», на нашу думку, в даному разі означає «спрошення». У професійній діяльності психолога, що передбачає широке коло спілкування з різними людьми, симптом редукації виявляється у спробах полегшити чи скоротити професійні обов'язки, які потребують суттєві емоційні намагання, що ніби «захищають» синдром професійного вигорання.

## СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Балл Г.О., Папуча М.В. Діалогічність як форма існування і розвитку особистості: монографія. За загальною ред. Г.О. Балла, М.В. Папучі. Ніжин: Міланік, 2007. 343 с.
2. Балл Г.О., Медінцев В.О. Особистість як індивідуальний модус культури і як інтегративна якість особи. *Горизонти освіти*. № 3. 2011. С. 7–14.
3. Веремчук А.М. Розвиток професійної рефлексії майбутнього вчителя іноземної мови: Дисер. ...канд. психол. наук: 19.00.07. Київ: Ін-т психол. ім. Г.С. Костюка АПН України, 2009. 213 с.
4. Власова О.І., Ващенко І.В., Данилюк І.В., Щербина В.Л. Досвід міждисциплінарного дослідження розвитку цілісної особистості в контексті соціальних змін. *Психологія і особистість*. № 2 (10), ч. 1. 2016. С. 116-127.
5. Власова О.І. Психологічна структура та чинники розвитку соціальних здібностей: Автореф. дис....док-ра психол. наук: 19.00.07. Київ, 2006. 43 с.
6. Волобуєва О.Ф. Забезпечення усвідомленого ставлення майбутніх фахівців до вивчення іноземної мови як засобу професійного спілкування. *Збірник наукових праць Національної академії Державної прикордонної служби України. Сер.: Педагогічні та психологічні науки*. № 2. 2014. С. 224–240.
7. Волобуєва О.Ф. Професійна діяльність сучасного викладача вищої школи: виклики та пріоритети. *Збірник наукових праць Національної академії Державної прикордонної служби України. Сер.: Педагогічні та психологічні науки*. № 4. 2014. С. 392–406. Режим доступу: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/znpnarv\\_ppn\\_2014\\_4\\_36](http://nbuv.gov.ua/UJRN/znpnarv_ppn_2014_4_36).
8. Воляннюк Н.Ю. Концептуальні засади дослідження професійного розвитку спеціаліста. *Проблеми гуманізації навчання та виховання у вищому навчальному закладі освіти: (матеріали перших Ірпінських науково-педагогічних читань)*. Ірпінь, 2003. С. 242–247.
9. Засекіна Л.В., Засекін С.В. Вступ до психолінгвістики: навчальний посібник. Острог: Вид-во нац. ун.-ту «Острозька академія», 2002. 168 с.
10. Засекіна Л.В. Профілі значення слова як функція когніції і культури. *Наук. записки Острозької академії. Серія «Психологія і педагогіка»*. Острог: Вид-во нац. ун.-ту «Острозька академія», 2010. С. 66–75.
11. Засекіна Л.В. Психологія значення: відбиття діяльнісного підходу у когнітивній парадигмі. *Наук. записки Острозької академії. Серія «Психологія»*. Острог: Вид-во нац. ун.-ту «Острозька академія», 2009. С. 62–72.
12. Засекіна Л.В. Структурно-функціональна організація інтелекту особистості. Автореф. ... дис.... док-ра психол. наук : 19.00.01. Київ, 2006. 34 с.
13. Івашкевич Е.З. Ампліфікація структури соціального інтелекту педагога. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Психологія і педагогіка»*. Вип. 28. Острог: Вид-во Національного ун-ту «Острозька академія», 2014. С. 71–83.

14. Івашкевич Е.З. Аспекти соціального інтелекту педагога. *Психологія: реальність і перспективи: зб. наук. пр. Вип. 7*. Рівне: О. Зень, 2016. С. 76–80.
15. Івашкевич Е.З. Емпіричні дослідження соціального інтелекту особистості. *Проблеми сучасної психології: зб. наук. праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Ін-ту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. Вип. 33*. Кам'янець-Подільський: «Аксіома», 2016. С. 206–221.
16. Івашкевич Е.З. Комплексний підхід до визначення структури соціального інтелекту педагога. *Проблеми сучасної психології: зб. наук. праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Ін-ту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. Вип. 34*. Кам'янець-Подільський: «Аксіома», 2016. С. 129–143.
17. Івашкевич Е.З. Концептуальні моделі соціального інтелекту та авторська структура соціального інтелекту педагога. *Міжнародні Чепанівські психолого-педагогічні читання : зб. наук. пр. Додаток 3 до Вип. 36. Т. III (19)*. Київ: Гнозис, 2016. С. 100–114.
18. Івашкевич Е.З., Михальчук Ю.О. Типологія конфліктів та шляхи їх розв'язання: методичний посібник. Методичний посібник для студентів Вузу. Рівне: Міжнародний університет «РЕГУ» імені академіка Степана Дем'янчука, РДГУ, 2007. 50 с.
19. Івашкевич Е.З. Моделі соціальних репрезентацій в парадигмі дослідження соціального інтелекту педагога. *Актуальні проблеми психології: зб. наук. пр. Ін-ту психології імені Г.С. Костюка НАПН України / за ред. С.Д. Максименка. Т. 5. Вип. 16*. Київ: Ін-т психології імені Г.С. Костюка НАПН України, 2016. С. 49–58.
20. Івашкевич Е.З. Невербальні підходи щодо вимірювання соціального інтелекту особистості та структура соціального інтелекту педагога. *Актуальні проблеми психології: зб. наук. пр. Ін-ту психології імені Г.С. Костюка НАПН України / за ред. С.Д. Максименка. Т. IX. Вип. 9*. Київ: Талком, 2016. С. 222–231.
21. Івашкевич Е.З. Особливості діагностики практичним психологом типів інтелектуальної обдарованості школярів. *Збірник наук. пр. Ін-ту психології імені Г.С. Костюка АПН України «Проблеми загальної та педагогічної психології» / за ред. С.Д. Максименка. Т. 4. Ч. 5*. Київ: ГНОЗІС, 2004. С. 99–106.
22. Івашкевич Е.З. Особливості становлення соціального інтелекту особистості та рецепція структури соціального інтелекту педагога. *Теоретичні і прикладні проблеми психології: зб. наук. праць. Т. 2, вип. 2 (37)*. Северодонецьк: Східноукраїнський національний ун-т ім. В. Даля, 2015. С. 145–151.
23. Івашкевич Е.З. Принципи теорії асоційованих систем та структура соціального інтелекту педагога. *Теоретичні і прикладні проблеми психології: зб. наук. праць. Т. 3, вип. 2 (37)*. Северодонецьк: Східноукраїнський національний ун-т ім. В. Даля, 2015. С. 91–97.
24. Івашкевич Е.З. Проблема вивчення діалогічного рівня особистісно-комунікативного компонента образного мислення та шляхи її розв'язання. *Збірник наук. пр. Ін-ту психології імені Г.С. Костюка АПН України «Проблеми загальної та педагогічної психології» / за ред. С.Д. Максименка. Т. 5. Ч. 7*. Київ: ГНОЗІС, 2003. С. 89–95.
25. Івашкевич Е.З. Проблеми співвідношення соціального інтелекту особистості та мудрості в парадигмі гуманістичної психології. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Психологія і педагогіка». Вип. 25*. Острог: Вид-во Національного ун-ту «Острозька академія», 2013. С. 50–54.
26. Комплієнко І.О. Теоретичний аналіз проблеми дезадаптивних взаємостосунків батьків та дітей. *Актуальні проблеми психології. Методологія і теорія психології:*

- Зб. наук. праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка НАПН України. Київ-Ніжин, 2020. Vol. XIV(3). P. 99–113.
27. Максименко С., Ткач Б., Литвинчук Л., Онуфрієва Л. Нейропсихолінгвістичне дослідження політичних гасел із зовнішньої реклами. *Psycholinguistics. Психолінгвістика. Психолінгвістика*. Переяслав-Хмельницький, 2019. Вип. 26(1). С. 246–264. DOI: 10.31470/2309-1797-2019-26-1-246-264. URL: <https://psycholing-journal.com/index.php/journal/article/view/715>.
  28. Карамушка Л.М. Гуманізація управлінського процесу в школі як умова особистісного розвитку керівників, вчителів та учнів. *Міжнародний семінар з гуманістичної психології та педагогіки: тези доповідей і повідомлень (Рівне, 15-17 червня 1998 року)*. Рівне: Ліста, 1998. С. 42–43.
  29. Карамушка Л.М. Психологічні основи управління закладами середньої освіти. Автореф. дис. ... доктора психол. наук: спец. 19.00.05 «Соціальна психологія». Київ, 2000. 35, [1] с.
  30. Карамушка Л.М. Психологічні основи управління закладами середньої освіти. Дис. ... доктора психол. наук: 19.00.05. Київ: Ін-т психол. імені Г.С. Костюка НАПН України, 2000. 481 с.
  31. Карпенко З.С. Ціннісні виміри індивідуальної свідомості. *Збірник наукових праць: філософія, соціологія, психологія. Ч. 2*. Івано-Франківськ: Вид-во «Плай» Прикарпатського ун-ту, 1996. С. 42–48.
  32. Тест «Багатомірна шкала сприйняття соціальної підтримки» («MSPSS»); Кроуна-Марлоу Соціальної Бажаності Шкала (Crowne-Marlowe Social Desirability Scale, CM SDS). В адаптації Ю. Борисович-Мельник, А.В. Стаднік. 2023. [https://www.researchgate.net/publication/378042527\\_Bagatomirna\\_skala\\_sprijnatta\\_socialnoi\\_pidtrimki\\_metod\\_posib\\_ukr\\_versia](https://www.researchgate.net/publication/378042527_Bagatomirna_skala_sprijnatta_socialnoi_pidtrimki_metod_posib_ukr_versia));
  33. Тест «Методика діагностики професійного вигорання» В. Бойка. 2023. <https://testoteka.info/uk/test/org/burnout-boiko>.
  34. Тест «Опитувальник подолання важких життєвих ситуацій» (ПТЖС) В. Янке і Г. Ердманн. 2023. [https://stud.com.ua/125014/psihologiya/podolannya\\_vazhkih\\_zhittyevih\\_situatsiy\\_ptzhs](https://stud.com.ua/125014/psihologiya/podolannya_vazhkih_zhittyevih_situatsiy_ptzhs).
  35. Тест «Опитувальник стратегій і моделей подолання стресових ситуацій» С.Хобфолла (SACS). 2023. <https://scribd.com/document/779249216/SACS>.
  36. Blagovechtchenski E., Gnedykh D., Kurmakaeva D., Mkrtychian N., Kostromina S., Shtyrov Y. Transcranial direct current stimulation (tDCS) of Wernicke's and Broca's areas in studies of language learning and word acquisition. *Journal of Visualized Experiments*. 2019. P. 37–59. URL: <https://doi.org/10.3791/59159>.
  37. Drigas A., Karyotaki M. Attentional control and other executive functions. *International Journal of Emerging Technologies in Learning (iJET)*. Vol. 12(3). 2017. P. 219–233. URL: <https://doi.org/10.3991/ijet.v12i03.6587>.
  38. Dubovyk Svitlana H., Mytnyk Alexander Ya., Mykhalchuk Nataliia O., Ivashkevych Ernest E., Hupavtseva Nataliia O. Preparing Future Teachers for the Development of Students' Emotional Intelligence. *Journal of Intellectual Disability – Diagnosis and Treatment*. Vol. 8(3). 2020. P. 430–436. URL: <https://doi.org/10.6000/2292-2598.2020.08.03.20>.
  39. Engle R.W. Working memory capacity as executive function. *Current Directions in Psychological Science*. Vol. 11. 2002. P. 19–23. URL: <https://doi.org/10.1111/1467-8721.00160>.
  40. Ferdowsi S., Razmi M. Examining Associations Among Emotional Intelligence, Creativity, Self-efficacy, and Simultaneous Interpreting Practice Through the Mediating Effect of Field Dependence/Independence: A Path Analysis Approach. *Journal of*

- Psycholinguistic Research*. 2022. Vol. 51(2). P. 255–272. URL: <https://doi.org/10.1007/s10936-022-09836-0>.
41. Gathercole S.E., Pickering S.J., Ambridge B., Wearing H. The structure of working memory from 4 to 15 years of age. *Developmental Psychology*. Vol. 40(2). 2004. P. 177–190. URL: <https://doi.org/10.1037/0012-1649.40.2.177>.
  42. Greco M., Canal P., Bambini V., Moro A. Modulating “Surprise” with Syntax: A Study on Negative Sentences and Eye-Movement Recording. *Journal of Psycholinguistic Research*. Vol. 49(3). 2020. P. 415–434. URL: <https://doi.org/10.1007/s10936-020-09691-x>.
  43. Hamed S.M., Pishghadam R. Visual Attention and Lexical Involvement in L1 and L2 Word Processing: Emotional Stroop Effect. *Journal of Psycholinguistic Research*. Vol. 50(3). 2021. P. 585–602. URL: <https://doi.org/10.1007/s10936-020-09709-4>.
  44. Hogan T.P., Adlof S.M., Alonzo C.N. On the importance of listening comprehension. *International Journal of Speech-Language Pathology*. Vol. 16(3). 2014. P. 199–207. URL: <https://doi.org/10.3109/17549507.2014.904441>.
  45. Hornberger N., Link H. Translanguaging and transnational literacies in multilingual classrooms: a biliteracy lens. *International Journal of Bilingual Education and Bilingualism*. Vol. 15(3). 2012. P. 261–278. URL: <https://doi.org/10.1080/13670050.2012.658016>.
  46. Horney, K. *The Neurotic Personality of Our Time*. Self-Analysis. New York, London: W. W. Norton & Company, 1994. 256 p. URL: <https://www.amazon.com/Neurotic-Personality-Our-Time/dp/0393310973>
  47. Huang T., Loerts H., Steinkrauss R. The impact of second- and third-language learning on language aptitude and working memory. *International Journal of Bilingual Education and Bilingualism*. Vol. 25(2). 2022. P. 522–538. URL: <https://doi.org/10.1080/13670050.2019.1703894>.
  48. Ivashkevych Ed., Onufrieva L. Social intelligence of a teacher as a factor of the stimulation of cognitive interests of students. *Збірник наукових праць "Проблеми сучасної психології"*. 2021. Вип. 54. С. 57–77. URL: <https://doi.org/10.32626/2227-6246.2021-54.57-77>
  49. Ivashkevych Er., Perishko I., Kotsur S., Chernyshova S. Psycholinguistic Content of Complements in English and Ukrainian. *Psycholinguistics. Психолінгвістика. Психолінгвістика*. Переяслав-Хмельницький, 2020. Вип. 28(2). С. 24–55. URL: <https://doi.org/10.31470/2309-1797-2020-28-2-24-55>
  50. Ivashkevych, Er. The Translation Activity as a Component of Communicative Motivation. *Збірник наукових праць "Проблеми сучасної психології"*. 2023. Вип. 62. С. 64–84. URL: <https://doi.org/10.32626/2227-6246.2023-62.64-84>
  51. Jiang Li, Zhang L. Jun, May S. Implementing English-medium instruction (EMI) in China: teachers’ practices and perceptions, and students’ learning motivation and needs. *International Journal of Bilingual Education and Bilingualism*. Vol. 22(2). 2019. P. 107–119. URL: <https://doi.org/10.1080/13670050.2016.1231166>.
  52. Mai Z. Caretaker input and trilingual development of Mandarin, Cantonese and English in early childhood (1;6-2;11). *International Journal of Bilingual Education and Bilingualism*. Vol. 25(9). 2022. P. 3389–3403. URL: <https://doi.org/10.1080/13670050.2022.2060037>.
  53. McClelland D.C. *The achieving society*. Princeton. N.-Y., 1991. 314 p.
  54. Meacham J. *The loss of wisdom*. In R.J. Sternberg (ed.]. N.-Y.: Cambridge Univ. Press, 1990. 112 p.
  55. Mischel W. *Personality and assessment*. New-York: Wiley, 1998. 170 p.

56. Moir J. Egocentrism and the emergence of conventional morality in preadolescent girls. *Child Development*. № 45. 1994. P. 299–304.
57. Murphy S., Melandri E., Bucci W. The Effects of Story-Telling on Emotional Experience: An Experimental Paradigm. *Journal of Psycholinguist Research*. Vol. 50(1). 2021. P. 117–142. URL: <https://doi.org/10.1007/s10936-021-09765-4>.
58. Mykhalchuk Nataliia, Khupavsheva Natalia. Facilitation of the Understanding of Novels by Senior Pupils as a Problem of Psycholinguistics. *Psycholinguistics. Психолінгвістика. Психолінгвістика*. Переяслав-Хмельницький, 2020. Вип. 28(1). С. 214–238. URL: <https://doi.org/10.31470/2309-1797-2020-28-1-214-238>
59. Mykhalchuk Nataliia, Onufriieva Liana. Psycholinguistic features of representation of emotions by the concept of “Fear”. *Проблеми сучасної психології: Зб. наук. праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України*. 2020. Вип. 48. С. 206–227.
60. Tabachnikov S., Mishyiev V., Kharchenko Ye., Osukhovskaya E., Mykhalchuk N., Zdoryk I., Komplienko I., Salden V. Early diagnostics of mental and behavioral disorders of children and adolescents who use psychoactive substances. *Психіатрія, психотерапія і клінічна психологія*. 2021. Вип. 12(1). С. 64–76. URL: <https://doi.org/10.34883/PI.2021.12.1.006>.
61. Tabachnikov S., Mishyiev V., Drevitskaya O., Kharchenko Ye., Osukhovskaya E., Mykhalchuk N., Salden V., Aymedov C. Characteristics of Clinical Symptoms in Psychotic Disorders of Combatants. *Психіатрія, психотерапія і клінічна психологія*. 2021. Вип. 12(2). С. 220–230. URL: <https://doi.org/10.34883/PI.2021.12.2.003>
62. Vovk M., Emishyants O., Zelenko O., Drobot O., Onufriieva L. (2020). Psychological Features Of Experiences Of Frustration Situations In Youth Age. *International Journal of Scientific & Technology Research*. January, 2020. Vol. 8(01). P. 920–924. URL: <http://www.ijstr.org/paper-references.php?ref=IJSTR-0120-28117>.

## **ТЕМА 5: Методологія наукового дослідження у практичній психології та соціології: принципи і методи (2 год.)**

**1. Актуальність теми:** До загальнонаукових (теоретичних) методів дослідження належать: аналіз, синтез, індукція, дедукція, аналогія, моделювання, абстрагування, системний аналіз та ін. *Аналіз* (від грец. analysis – розклад) – метод дослідження, який включає в себе вивчення предмета за допомогою уявного або практичного розчленування його на складові елементи (частини об'єкта, його ознаки, властивості, відношення). Кожна з виділених частин аналізується окремо у межах єдиного цілого. *Синтез* (від грец. synthesis – поєднання, з'єднання, складання) – метод вивчення об'єкта у його цілісності, у єдиному і взаємному зв'язку його частин. У процесі наукових досліджень синтез пов'язаний з аналізом, оскільки дає змогу поєднати частини предмета, розчленованого у процесі аналізу, встановити їх зв'язок і пізнати предмет як єдине ціле.

Аналіз і синтез бувають: а) прямим, або емпіричним (використовується для виділення окремих частин об'єкта, виявлення його властивостей, найпростіших вимірювань і т. ін.); б) зворотним, або елементарно-теоретичним (базується на теоретичних міркуваннях стосовно причинно-наслідкового зв'язку різних явищ або дії будь-якої закономірності, при цьому виділяються та з'єднуються явища, які здаються суттєвими, а другорядні ігноруються); в) структурно-генетичним (вимагає виокремлення у складному явищі таких елементів, які мають вирішальний вплив на всі інші сторони об'єкта). *Індукція* (від лат. induction – «наведення», «побудження») – метод дослідження, при якому загальний висновок про ознаки множини елементів виводиться на основі вивчення цих ознак у частини елементів однієї множини. *Дедукція* (від лат. deduction

«виведення») – метод логічного висновку від загального до окремого, тобто спочатку досліджують стан об'єкта в цілому, а потім – його складових елементів. Дедукція та індукція – взаємопротилежні методи пізнання.

## **2. Навчальні цілі:**

**Мати уявлення:** щодо методології наукового дослідження у практичній психології та соціології: принципи і методи.

**Знати:** сутнісну специфіку методології психологічних та соціологічних досліджень; характеристика методів наукового дослідження: класифікація методів психологічного та соціологічного дослідження за етапами наукового дослідження; етичні правила проведення наукових психологічних та соціологічних досліджень.

**Уміти:** використовувати основні і допоміжні методи психології та соціології.

## **Здобувач освіти:**

опрацьовує відповідний лекційний теоретичний матеріал  
оформляє у вигляді текстового файлу та надсилає на перевірку викладачеві через систему MOODL або на електронну адресу викладача відповіді на контрольні запитання до теми

Структура виконаного практичного завдання має включати:

- № практичної роботи, тема, П.І.Б. виконавця;
- Завдання: умова, виконане завдання.

## **Загальні вимоги до оформлення:**

Матеріали оформляються у редакторі MS Word

Весь текст повинен мати 14 розмір шрифту;

Тип шрифту Arial;

Поля сторінки – всі по 2,5 см;

Інтервал – одинарний;

Абзацний відступ – 1 см;

Структурні елементи мають бути виділені жирним текстом.

Основний текст вирівнюється по ширині сторінки, назви структурних елементів – по центру.

Максимальна кількість балів, що отримує здобувач освіти за виконання практичного завдання – 4 бали.

## **3. Рекомендовані інформаційні ресурси:**

1. Данильян, О. Г. & Дзьобань, О.П. (2023). Методологія наукових досліджень : підручник. Київ: КНУ імені Тараса Шавченка. 488 с.
2. Психологія і технологія наукової творчості та апробація результатів наукових досліджень (2025). [https://elib.tsatu.edu.ua/dep/mtf/ophv\\_16/page9.html](https://elib.tsatu.edu.ua/dep/mtf/ophv_16/page9.html)
3. Кирилюк, Ф.М., Конверський, А.Є. & Білик, В.Ф. (2025). Підготовка наукової статті. <http://politics.ellib.org.ua/pages-2303.html>
4. Ключові етапи підготовки наукової статті: від вибору теми до публікації (2023). <https://soer-publ.com.ua/uk/blog/klyuchovi-etapi-pidgotovki-naukovoyi-statti-vid-viboru-temi-do-publikatsiyi/>
5. Деякі правила написання і видання монографій та наукових посібників (2023). <https://www.inter-nauka.com.ua/magazine/monograph-submit/rules/>

6. Підготовка наукових презентацій (2024). <https://ppt-online.org/224471>
7. Mykhalchuk Nataliia, Kharchenko Yevhen, Ivashkevych Eduard, Ivashkevych Ernest & Nabochuk Alexander (2023). Types of military stress of combatants in the situation of war in Ukraine. *Actual problems of education and science in the conditions of war: collective monograph / Compiled by V. Shpak; Chairman of the Editorial Board S. Tabachnikov. Sherman Oaks California: GS Publishing Services, 2023. 236 p. Pp.104–121.*
8. Mykhalchuk Nataliia, Kharchenko Yevhen, Ivashkevych Eduard, Ivashkevych Ernest & Nabochuk Alexander (2023). On-line teaching in the process of studying at secondary schools according to contemporary realities and war situation in Ukraine. *Education and science in the period of global crises and conflicts in the 21st century: collective monograph. Compiled by V. Shpak; Chairman of the Editorial Board S. Tabachnikov. Sherman Oaks, California: GS Publishing Services. C. 174–195. 331 p. Available at: DOI: 10.51587/9798-9895-14601-2023-016. [https://drive.google.com/file/d/1Ok5IRXlrsO4INGOQ6\\_WKlxr7SRLnpVte/view](https://drive.google.com/file/d/1Ok5IRXlrsO4INGOQ6_WKlxr7SRLnpVte/view)*
9. Михальчук Наталія, Івашкевич Ернест, Бігунова Світозара, Бігунов Дмитро, Білоус Тамара, Ніколайчук Галина & Яцюрик Алла (2023). Особливості відтворення розмовної та побутової лексики в перекладах роману Джерома Девіда Селінджера «Над прірвою у житті». *Колективна монографія*. За загальною ред. Михальчук Н.О. Рівне: Рівненський державний гуманітарний університет. 302 с.

**4. Понятійний апарат:** деонтологія; метод; методика; експеримент; спостереження; опитування; бесіда; інтерв'ю; тестування; соціометрія.

**5. Перелік теоретичних питань за темою:**

1. Назвіть функції методології наукового дослідження.
2. Визначте основні характеристики організаційних методів психологічного та соціологічного дослідження.
3. Здійсніть аналіз емпіричних методів наукового дослідження.
4. Поясніть деонтологічні принципи, правила проведення наукових психологічних та соціологічних досліджень.

**6. Практичні завдання до теми**

1. Охарактеризуйте аналіз продуктів діяльності: поняття, сутність. Опишіть метод аналізу продуктів діяльності як система дослідницьких процедур, спрямованих на збір, систематизацію, аналіз та тлумачення продуктів діяльності людини. Назвіть продукт як реальні та ідеальні вияви активності людини, які можуть бути вивчені об'єктивно: малюнки, щоденники, літературні твори тощо. Опишіть аналіз продуктів діяльності та вміння робити опосередковані висновки щодо сформованість знань людини, її інтереси та здібності, розвиток тих чи інших психологічних якостей. Охарактеризуйте аналіз продуктів діяльності та його використання як самостійного дослідницького методу. Проведіть власне дослідження з використанням методу аналізу продуктів діяльності. Опишіть отримані результати.

2. Опишіть специфіку поєднання методу аналізу продуктів діяльності з іншими (спостереження та аналіз продуктів діяльності), а також входження методу аналізу продуктів діяльності до складу інших методів, зокрема, біографічного дослідження. Охарактеризуйте особливості застосування нових технологій та інструментів, сучасних цифрових технологій, баз даних, спеціалізованого програмного забезпечення у науковій діяльності з метою емпіричної обробки емпіричних даних. Проведіть власне дослідження з використанням нових технологій та інструментів, сучасних цифрових технологій, баз даних, спеціалізованого програмного забезпечення у науковій діяльності з метою емпіричної обробки емпіричних даних. Опишіть отримані результати.

3. Охарактеризуйте тестування: поняття, види, методика проведення. Опишіть психологічне тестування, процедура встановлення та вимірювання індивідуально-

психологічних відмінностей. Проведіть власне дослідження з використанням методу тестування з однієї проблеми Вашого дисертаційного дослідження. Опишіть отримані результати. Підготуйте презентацію з цієї теми.

4. Опишіть особливості здійснення психодіагностичного обстеження. Наведіть приклади використання методу психологічного тестування в різних сферах: профорієнтації, профвідбору, психологічному консультуванні, плануванні корекційної роботи, дослідницької діяльності. Охарактеризуйте правила організації і проведення психологічного тестування. Проведіть власне дослідження з прикладами використання методу психологічного тестування в різних сферах: профорієнтації, профвідбору, психологічному консультуванні, плануванні корекційної роботи, дослідницької діяльності. Опишіть отримані результати.

5. Опишіть етапи здійснення критичного і системного оцінювання результатів власної науково-дослідної роботи і результатів інших дослідників у контексті усього комплексу сучасних знань щодо досліджуваної проблеми, визначення перспектив подальших наукових розвідок. Охарактеризуйте емпіричні методи дослідження в психології як основу вміння толерувати невизначеність і доводити унікальність власного наукового пошуку в умовах інформаційного/цифрового суспільства. Підготуйтеся до проведення диспуту.

## **ТЕМА 6: Методологічні та теоретичні проблеми в історії та сучасній практиці психологічної та соціологічної науки (2 год.)**

**1. Актуальність теми:** Проблема аналізу результатів досліджень зумовлена складністю та багатофакторністю суспільних явищ і процесів, необхідністю оперувати не тільки об'єктивними фактами, а й громадською думкою, поглядами людей, їх ставленням до суспільних явищ, ціннісними орієнтаціями, які важко піддати кількісному аналізу. Для вирішення цієї проблеми застосовують методи математичної статистики (розділу математики, що вивчає способи систематизації, обробки і використання статистичних даних для наукових і практичних висновків), які дають змогу виконати: 1. Компактний опис первинної інформації (побудова таблиць розподілів, обчислення параметрів розподілів та ін.). 2. Пошук та оцінку зв'язків між ознаками досліджуваного процесу чи явища (обчислення статистичних коефіцієнтів зв'язку, кореляційний аналіз, регресійний аналіз). 3. Пошук латентних факторів, які визначають взаємозв'язки всередині групи ознак досліджуваного явища (факторний аналіз, латентно-структурний аналіз). 4. Класифікацію ознак та об'єктів, побудову типологій (дисперсний аналіз, факторний аналіз). 5. Прогнозування тенденцій розвитку певного суспільного явища (комплексне застосування різних методів). Під аналізом даних психологічних досліджень будемо розуміти сукупність дій, спрямованих на вивчення виявлених у певний спосіб даних з метою формування визначених уявлень про характер явища, яке описується цими даними. У процесі певного дослідження вивчається деяка множина об'єктів, наприклад, колектив працівників підприємства. Кожному елементові множини притаманні певні ознаки.

### **2. Навчальні цілі:**

**Мати уявлення:** щодо методологічних та теоретичних проблем в історії та сучасній практиці психологічної та соціологічної науки.

**Знати:** сутнісну специфіку методологічних та теоретичних проблем в історії та сучасній практиці психологічної та соціологічної науки; загальну характеристику методологічних проблем провідних напрямків та шкіл психології та соціології; описати внесок представників провідних психологічних та соціологічних напрямків та шкіл

психології та соціології у формування методологічних основ класичної, неklasичної та постнеklasичної (постмодерної) раціональності.

**Уміти:** використовувати методологічні та теоретичні проблеми в історії та сучасній практиці психологічної та соціологічної науки.

#### **Здобувач освіти:**

опрацьовує відповідний лекційний теоретичний матеріал  
оформляє у вигляді текстового файлу та надсилає на перевірку викладачеві через систему MOODL або на електронну адресу викладача відповіді на контрольні запитання до теми

Структура виконаного практичного завдання має включати:

- № практичної роботи, тема, П.І.Б. виконавця;
- Завдання: умова, виконане завдання.

#### **Загальні вимоги до оформлення:**

Матеріали оформляються у редакторі MS Word

Весь текст повинен мати 14 розмір шрифту;

Тип шрифту Arial;

Поля сторінки – всі по 2,5 см;

Інтервал – одинарний;

Абзацний відступ – 1 см;

Структурні елементи мають бути виділені жирним текстом.

Основний текст вирівнюється по ширині сторінки, назви структурних елементів – по центру.

Максимальна кількість балів, що отримує здобувач освіти за виконання практичного завдання – 4 бали.

#### **3. Рекомендовані інформаційні ресурси:**

1. Данильян, О. Г. & Дзьобань, О.П. (2023). Методологія наукових досліджень : підручник. Київ: КНУ імені Тараса Шавченка. 488 с.
2. Психологія і технологія наукової творчості та апробація результатів наукових досліджень (2025). [https://elib.tsatu.edu.ua/dep/mtf/ophv\\_16/page9.html](https://elib.tsatu.edu.ua/dep/mtf/ophv_16/page9.html)
3. Кирилюк, Ф.М., Конверський, А.Є. & Білик, В.Ф. (2025). Підготовка наукової статті. <http://politics.ellib.org.ua/pages-2303.html>
4. Ключові етапи підготовки наукової статті: від вибору теми до публікації (2023). <https://soer-publ.com.ua/uk/blog/klyuchovi-etapi-pidgotovki-naukovoyi-statti-vid-viboru-temi-do-publikatsiyi/>
5. Деякі правила написання і видання монографій та наукових посібників (2023). <https://www.inter-nauka.com.ua/magazine/monograph-submit/rules/>
6. Підготовка наукових презентацій (2024). <https://ppt-online.org/224471>
7. Mykhalchuk, Nataliia & Koval, Iryna (2021). Psychological ways of understanding textual reality of the novel. *Збірник наукових праць "Проблеми сучасної психології"*, 54, 93–115. <https://doi.org/10.32626/2227-6246.2021-54.93-115> (Index Copernicus)
8. Mykhalchuk, Nataliia & Onufriieva, Liana (2022). Psychological characteristics of communicative behavior of a teacher. *Збірник наукових праць "Проблеми сучасної психології"*, 55, 72–91. <https://doi.org/10.32626/2227-6246.2022-55.72-91>

**4. Понятійний апарат:** структуралізм; функціоналізм; біхевіоризм; психоаналіз; гештальтпсихологія; гуманістична психологія; когнітивна психологія; трансперсональна психологія; екзистенціальна психологія; мультипарадигмальна психологія; соціологія.

**5. Перелік теоретичних питань за темою:**

1. Поясніть, чим відрізняється методологічне підґрунтя провідних психологічних шкіл психології (структурної, функціональної, біхевіоризму, гештальтпсихології, психоаналізу, гуманістичної і когнітивної психології).
2. Охарактеризуйте етапи методологічної кризи психологічної та соціологічної науки.
3. Визначте, у чому полягають причини методологічної кризи психології та соціології.
4. Назвіть основні ознаки психології та соціології як мультипарадигмальної науки.

**6. Практичні завдання до теми**

1. Охарактеризуйте математико-статистичні методи аналізу емпіричних результатів досліджень у психології. Назвіть основи статистичної обробки даних на базі програми SPSS.
2. Опишіть особливості застосування сучасних інструментів і технологій пошуку, оброблення та аналізу інформації, статистичних методів аналізу даних, спеціалізованих баз даних та інформаційних систем, розробка інноваційних дослідницьких методів у сфері психології, перевірка їх ефективності.
3. Охарактеризуйте вимірювання як складову частину аналізу емпіричних результатів досліджень у психології.
4. Опишіть особливості використання графічного методу аналізу розподілів. Наведіть приклад використання графічного методу аналізу розподілів у своєму психологічному дослідженні.
5. Наведіть приклади середніх величин та міру варіації ознаки у своєму психологічному дослідженні.
6. Опишіть особливості застосування факторного аналізу в психології. Наведіть приклад використання факторного аналізу у своєму психологічному дослідженні.
7. Опишіть особливості застосування кореляційного аналізу в психології. Наведіть приклад використання кореляційного аналізу у своєму психологічному дослідженні.
8. Опишіть особливості застосування кластерного аналізу в психології. Наведіть приклад використання кластерного аналізу у своєму психологічному дослідженні.
9. Опишіть особливості застосування регресійного аналізу в психології. Наведіть приклад використання регресійного аналізу у своєму психологічному дослідженні.
10. Наведіть приклад перевірки статистичних гіпотез в психології. Наведіть приклад перевірки статистичних гіпотез у своєму психологічному дослідженні.
11. Опишіть роботу з методами статистичного висновку в психології. Наведіть приклад статистичного висновку, сформульованого у Вашому психологічному дослідженні.
12. Назвіть правила графічного відображення статистичної інформації, обчислення середнього арифметичного, моди, медіани, дисперсії. Наведіть приклад таких обчислень, спираючись на дані, отримані у Вашому психологічному дослідженні.

**ТЕМА 7: Основні етапи підготовки наукової публікації. Написання наукової рецензії на статтю (2 год.)**

**1. Актуальність теми:** Наукова стаття - один із основних видів публікацій. Вона містить виклад проміжних або кінцевих результатів наукового дослідження, висвітлює конкретне окреме питання за темою наукової роботи, фіксує науковий пріоритет автора, робить її матеріал надбанням фахівців.

Підготовка публікації - процес індивідуальний. Одні вважають за необхідне лише коротко описати хід дослідження і детально викласти кінцеві результати. Інші дослідники

поступово вводять читача у свою творчу лабораторію, висвітлюють етап за етапом, докладно розкривають методи своєї роботи. Висвітлюючи весь дослідницький процес від творчого задуму до заключного його етапу, підбиваючи підсумки, формулюючи висновки і рекомендації, учений розкриває складність творчих пошуків. При першому варіанті викладу автор зважає на порівняно вузьке коло фахівців. Він користується ним при написанні монографії, статті. Другий варіант використовується при написанні дисертації. Він дає змогу краще оцінити здібності науковця до самостійної науково-дослідницької роботи, глибину його знань та ерудицію.

Суттєвою підмогою в підготовці публікації стане володіння дослідником певною сумою методичних прийомів викладу наукового матеріалу. Найбільш типовими прийомами є:

- послідовний;
- цілісний (з наступною обробкою кожної частини, розділу);
- вибірковий.

Послідовний виклад матеріалу логічно зумовлює схему підготовки публікації: формулювання задуму і складання попереднього плану; відбір і підготовка матеріалів; групування матеріалів; редагування рукопису. Перевага цього способу полягає в тому, що виклад інформації здійснюється в логічній послідовності, що виключає повтори та пропуски.

Його недоліком є нераціональне використання часу. Поки автор не закінчив повністю черговий розділ, він не може перейти до наступного, а в цей час матеріал, що майже не потребує чистового опрацювання, чекає на свою чергу і лежить без руху.

Цілісний спосіб - це написання всієї праці в чорновому варіанті, а потім обробка її в частинах і деталях, внесення доповнень і виправлень. Його перевага полягає в тому, що майже вдвічі економиться час при підготовці готового варіанта рукопису. Разом з тим, є небезпека порушення послідовності викладу матеріалу.

Вибірковий виклад матеріалу часто використовується дослідниками. В міру готовності матеріалу над ним працюють у будь-якій зручній послідовності. Необхідно кожний розділ доводити до кінцевого результату, щоб при підготовці всієї праці її частини були майже готові до опублікування.

Кожний дослідник вибирає для себе найпридатніший спосіб для перетворення так званого чорнового варіанта рукопису в проміжний або завершений.

## **2. Навчальні цілі:**

**Мати уявлення:** щодо основних етапів підготовки наукової публікації; написання наукової рецензії на статтю.

**Знати:** основні етапи підготовки наукової публікації.

**Уміти:** підготувати наукову публікацію; написати наукову рецензію на статтю.

## **Здобувач освіти:**

опрацьовує відповідний лекційний теоретичний матеріал  
оформляє у вигляді текстового файлу та надсилає на перевірку викладачеві через систему MOODL або на електронну адресу викладача відповіді на контрольні запитання до теми

Структура виконаного практичного завдання має включати:

- № практичної роботи, тема, П.І.Б. виконавця;
- Завдання: умова, виконане завдання.

### Загальні вимоги до оформлення:

Матеріали оформляються у редакторі MS Word

Весь текст повинен мати 14 розмір шрифту;

Тип шрифту Arial;

Поля сторінки – всі по 2,5 см;

Інтервал – одинарний;

Абзацний відступ – 1 см;

Структурні елементи мають бути виділені жирним текстом.

Основний текст вирівнюється по ширині сторінки, назви структурних елементів – по центру.

Максимальна кількість балів, що отримує здобувач освіти за виконання практичного завдання – 4 бали.

### 3. Рекомендовані інформаційні ресурси:

1. Психологія і технологія наукової творчості та апробація результатів наукових досліджень (2023). [https://elib.tsatu.edu.ua/dep/mtf/ophv\\_16/page9.html](https://elib.tsatu.edu.ua/dep/mtf/ophv_16/page9.html)
2. Кирилюк, Ф.М., Конверський, А.Є. & Білик, В.Ф. (2023). Підготовка наукової статті. <http://politics.ellib.org.ua/pages-2303.html>
3. Ключові етапи підготовки наукової статті: від вибору теми до публікації (2023). <https://soer-publ.com.ua/uk/blog/klyuchovi-etapi-pidgotovki-naukovoyi-statti-vid-viboru-temi-do-publikatsiyi/>
4. Mykhalchuk, N.O. & Ivashkevych, E.Z. (2018). Psycholinguistic features of the development of social intelligence of the teacher. *Psycholinguistics. Психолінгвістика. Психолінгвістика, 23(1), 242–257*. Переяслав-Хмельницький: ФОП Домбровська Я.М. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.1211618> (ISSN 2415-3397, Index Copernicus, Web of Science)
5. Mykhalchuk, N.O. & Ivashkevych, E.E. (2019). Psycholinguistic Characteristics of Secondary Predication in Determining the Construction of a Peculiar Picture of the World of a Reader. *Psycholinguistics. Психолінгвістика. Психолінгвістика: зб. наук. праць. Серія: Психологія, 25(1), 215–231*. Переяслав-Хмельницький: ФОП Домбровська Я.М. 444 с. DOI: 10.31470/2309-1797-2019-25-1-215-231 (ISSN 2415-3397, Web of Science, SCOPUS)
6. Mykhalchuk, N. & Bihunova, S. (2019). The verbalization of the concept of “fear” in English and Ukrainian phraseological units. *Cognitive Studies / Études cognitives, 19, 20–43*. Warsaw. <https://doi.org/10.11649/cs.2043>. <https://doi.org/10.11649/cs.2043> (ISSN: 2392-2397, SCOPUS)
7. Mykhalchuk, H.O. & Kryshevych, O. (2019). The peculiarities of the perception and understanding of Sonnets written by W.Shakespeare by the students of the Faculty of Foreign Languages. *Psycholinguistics. Психолінгвістика. Психолінгвістика: зб. наук. праць. Серія: Психологія, 26(1), 265–285*. Переяслав-Хмельницький: ФОП Домбровська Я.М. 402 с. DOI: 10.31470/2309-1797-2019-26-1-265-285 (ISSN 2415-3397, Web of Science, SCOPUS)
8. Dubovyk, Svitlana H., Mytnyk, Alexander Ya., Mykhalchuk, Nataliia O., Ivashkevych, Ernest, E. & Hupavtseva, Nataliia O. (2020). Preparing Future Teachers for the Development of Students' Emotional Intelligence. *Journal of Intellectual Disability – Diagnosis and Treatment, 8(3), 430–436*. URL : <https://www.lifescienceglobal.com/journals/journal-of-intellectual-disability-diagnosis-and-treatment/volume-8-number-3/82-abstract/jiddt/4038-abstract-preparing-future-teachers-for-the-development-of-students-emotional-intelligence>. DOI:

- <https://doi.org/10.6000/2292-2598.2020.08.03.20>. Published: 14 September 2020. SCOPUS
9. Mykhalchuk, Nataliia & Khupavsheva, Natalia (2020). Facilitation of the Understanding of Novels by Senior Pupils as a Problem of Psycholinguistics. *Psycholinguistics. Психолінгвістика. Психолінгвістика: зб. наук. праць. Серія: Психологія*, 28(1), 214–238. Переяслав-Хмельницький: ФОП Домбровська Я.М. 444 с. DOI: <https://doi.org/10.31470/2309-1797-2020-28-1-214-238> (Web of Science, SCOPUS)
  10. Mykhalchuk, Nataliia, Pelekh, Yurii, Kharchenko, Yevhen, Ivashkevych, Eduard, Ivashkevych, Ernest, Prymachok, Lyudmyla, Hupavtseva, Nataliia & Zukow, Walery (2020). The empirical research of the professional reliability of 550 doctors during the COVID-19 pandemic in Ukraine (March-June, 2020). *Balneo Research Journal*.2020.368, 11(3), September 2020, 393–404. DOI: <http://dx.doi.org/10.12680/balneo>. (Web of Science).
  11. Mytnyk, Alexandr, Matvienko, Olena, Guraliuk, Andrii, Mykhalchuk, Nataliia & Ivashkevych, Ernest (2021). The development of constructive interaction skill as a component of social success of junior pupil. *Rēzeknes Tehnoloģiju akadēmija. Proceedings of the International Scientific Conference, II*, 387–401. Vilnius (Lithuania). <https://doi.org/10.17770/sie2021vol2.6406>. (Web of Science).
  12. Tabachnikov, S., Mishyiev, V., Kharchenko, Ye., Osukhovskaya, E., Mykhalchuk, N., Zdoryk, I., Komplienko, I. & Salden, V. (2021). Early diagnostics of mental and behavioral disorders of children and adolescents who use psychoactive substances. *Психіатрія, психотерапія і клінічна психологія*, 12(1), 64–76. DOI: 10.34883/PI.2021.12.1.006 SCOPUS
  13. Mykhalchuk, Natalia, Bihunova, Svitozara, Fridrikh, Alla, & Vietrova, Iryna (2021). The cross-cultural understanding of metaphors in the information technology sphere. *Cognitive Studies / Études cognitives*, 2021(21), 24–75. <https://doi.org/10.11649/cs.2475> (SCOPUS).
  14. Mykhalchuk, Nataliia, Ivashkevych, Ernest, Nohachevska, Inna, Nabochuk, Alexander & Voitenko, Oksana (2021). Psycholinguistic Mechanisms of Understanding Contemporary Poetry by Future Philologists. *PSYCHOLINGUISTICS*, 30(1), 139–179. <https://doi.org/10.31470/2309-1797-2021-30-1-139-179>. Retrieved from <https://psycholing-journal.com/index.php/journal/article/view/1205> (Web of Science, SCOPUS).
  15. Mykhalchuk, Nataliia, Zlyvkov, Valeriy, Lukomska, Svitlana, Nabochuk, Alexander & Khrystych, Nina (2022). Psycholinguistic paradigm of the Medical staff – Patients communicative interaction in the conditions of COVID-19 in Ukraine and Scotland. *PSYCHOLINGUISTICS*, 31(1), 92–117. <https://doi.org/10.31470/2309-1797-2022-31-1-92-117>. Retrieved from <https://psycholing-journal.com/index.php/journal/issue/view/43> (Web of Science, SCOPUS).
  16. Dubovyk, Svitlana H., Mytnyk, Alexander Ya., Mykhalchuk, Nataliia O, Rashkovska, Ilona V. & Nabochuk, Alexander Yu. (2022). Training teachers to teach social competence to younger pupils. *Astra Salvensis*, 22(1), 457 – 470. <https://astrasalvensis.eu/?mdocs-file=2481> (SCOPUS).
  17. Mykhalchuk Nataliia, Pelekh Yurii, Kharchenko Yevhen, Ivashkevych Eduard, Zukow Walery, Ivashkevych Ernest, Yatsjuryk Alla (2023). Suicidal behavior as a result of maladjustment of servicemen to the conditions of military service in Ukraine. *European Journal of Clinical and Experimental Medicine*, 21(1), 90–107. doi: 10.15584/ejcem.2023.1.12 (SCOPUS).
  18. Mykhalchuk Nataliia, Levchuk Pavlo, Ivashkevych Ernest & Nabochuk Alexander (2023). Dynamic models of multilingualism on the territory of Western Ukraine.

- PSYCHOLINGUISTICS*, 33(2), 114–144. <https://doi.org/10.31470/2309-1797-2023-33-2-114-144>. (Web of Science, SCOPUS).
19. Mykhalchuk, Nataliia & Koval, Iryna (2021). Psychological ways of understanding textual reality of the novel. *Збірник наукових праць "Проблеми сучасної психології"*, 54, 93–115. <https://doi.org/10.32626/2227-6246.2021-54.93-115> (Index Copernicus)
  20. Mykhalchuk, Nataliia & Onufriieva, Liana (2022). Psychological characteristics of communicative behavior of a teacher. *Збірник наукових праць "Проблеми сучасної психології"*, 55, 72–91. <https://doi.org/10.32626/2227-6246.2022-55.72-91>
  21. Mykhalchuk, Nataliia & Koval, Iryna (2022). Psychological Characteristics of Using Video-Phonograms in Teaching Teenagers Foreign Languages at Secondary Schools. *Збірник наукових праць "Проблеми сучасної психології"*, 56, 108–128. <https://doi.org/10.32626/2227-6246.2022-56.108-128>
  22. Mykhalchuk, Nataliia & Khupavtseva, Nataliia (2022). Psychological approaches to the organization of facilitative interaction at the lessons of English. *Психологія: реальність і перспективи* : зб. наук. пр. – Вип. 18. – Рівне: РДГУ, 2022. – С. 108–118. <https://doi.org/10.35619/prapr.v1i18.295>
  23. Mykhalchuk, Nataliia & Ivashkevych, Ernest (2022). Innovative pedagogical aspects of use of authenticity of materials in teaching English. *Інноватика у вихованні: зб. наук. пр. Вип. 16*. Рівне: РДГУ. С. 82–94. <https://doi.org/10.35619/iiu.v1i16.492>
  24. Mykhalchuk, Nataliia & Rudzevych, Iryna (2022). Psychological components of pedagogical communication. *Збірник наукових праць "Проблеми сучасної психології"*, 57, 70–89. <https://doi.org/10.32626/2227-6246.2022-57.70-89>
  25. Mykhalchuk, Nataliia & Kurytsia, Denys (2022). Psychological principles of organizing classroom management at secondary schools. *Збірник наукових праць "Проблеми сучасної психології"*, 58, 115–135. <https://doi.org/10.32626/2227-6246.2022-58.115-135>
  26. Mykhalchuk, Nataliia & Koval, Iryna (2023). Psychodiagnostic research of a dialogue in culturally oriented surrounding in the process of school studying. *Збірник наукових праць "Проблеми сучасної психології"*, 59, 96–117. <https://doi.org/10.32626/2227-6246.2023-59.96-117>
  27. Михальчук, Н. Івашкевич, Ернест (2023). Особливості експлікації вторинної номінації в парадигмі моделі «одяг». *Актуальні питання гуманітарних наук: міжвузівський збірник наукових праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка* / [редактори-упорядники М. Пантюк, А. Душний, В. Ільницький, І. Зимомря]. Вип. 60. Том 5. Дрогобич: Видавничий дім «Гельветика». С. 53–60. DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/60-5-11> [http://aphn-journal.in.ua/archive/60\\_2023/part\\_5/60-5\\_2023.pdf](http://aphn-journal.in.ua/archive/60_2023/part_5/60-5_2023.pdf)
  28. Mykhalchuk, N.O. & Ivashkevych, E.E. (2023). Associative signs in the process of secondary nomination. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: серія «Філологія»*. Вип. 17(85). Острого: Вид-во НаУОА. С. 112–117. DOI: 10.25264/2519-2558-2023-17(85)-112-117
  29. Mykhalchuk, N., Ivashkevych, Er., Kvasnetska, N. & Gron, L. (2023). Innovative ways of solving a problem of using mnemonics strategies to improve primary stage pupils' EFL vocabulary learning. *Інноватика у вихованні: зб. наук. пр. Вип. 17*. Ред. Колегія: О.Б. Петренко, Н.Б. Грицай, Т.С. Ціпан та ін. Рівне: РДГУ. С. 79–90. DOI: 10.35619/iiu.v1i17.548
  30. Mykhalchuk, Nataliia & Onufriieva, Liana (2023). The development of students' reflection in the paradigm of Socio-cultural approach. *Збірник наукових праць "Проблеми сучасної психології"*, 60, 119–140. <https://doi.org/10.32626/2227-6246.2023-60.119-140>
  31. Mykhalchuk, Nataliia & Ivashkevych, Ernest (2023). Psycholinguistic aspects of comprehension of a novel as a definite component of reading. *Психологія: реальність і*

**4. Понятійний апарат:** наукові дослідження; етапи підготовки наукової публікації; наукова рецензія на статтю.

**5. Перелік теоретичних питань за темою:**

1. Методи емпіричних досліджень у психології та підготовка наукової публікації, її презентація.
2. Наукова стаття як один із основних видів публікацій. Структурні елементи статті.
3. Особливості написання тез і фахової, науково-метричної статті. Приклади наукових статей. Назвіть етапи підготовки наукової публікації.
4. Розробка та реалізація наукових та/або інноваційних проєктів у сфері психології, які дають можливість переосмислити наявне та створити нове цілісне знання та/або професійну практику і розв'язувати значущі наукові та прикладні проблеми психології з урахуванням соціальних, економічних, етичних і правових аспектів.
5. Презентація та обговорення з фахівцями і нефахівцями результатів власних емпіричних досліджень, наукових та прикладних проблем психології державною та іноземною мовами, підготовка результатів досліджень у вигляді наукових публікацій.
6. Назвіть етапи написання наукової рецензії на статтю.

**6. Практичні завдання до теми:**

**1. Прочитайте наукову статтю. Назвіть етапи підготовки наукової публікації.**

UDC 925.159:008.51-024:503

УДК 925.159:008.51-024:503

**Psychological peculiarities of examination of children with a diagnosis of “logoneurosis”, complicated with disorders of sensory sphere and disorders of perceptions**

**Психологічні особливості проведення обстеження дітей з діагнозом “логоневроз”, ускладненого розладами відчуттів та сприйнятів**

**ABSTRACT**

*The purpose of the research is to show psychological peculiarities of examination of children with a diagnosis of “logoneurosis”, complicated with disorders of sensory sphere and disorders of perceptions.*

**Research methods.** *The research methods were the method of observation and the empirical study of patients. The place of organizing the empirical stage of our research was the psychiatric hospital № 1 in Kyiv. With the help of clinical, pathopsychological and anamnestic methods were diagnosed 86 children in the age 3-12 years old (the average age is  $8 \pm 0,5$  years old) with logoneurosis in anamnesis.*

**The results of the research.** *We proved, that adverse conditions, which facilitate logoneurosis, are: physically weakened children; age features of brain activity; accelerated development of speech (3-4 years old), when the child’s communicative, cognitive and regulatory functions are developed rapidly under the influence of communication with adults; hidden mental imbalance of a child, increased reactivity as a result of not quite normal relationships with others; a conflict between the peculiarities of the environment and the degree of its awareness; lack of*

*positive emotional contacts between adults and children; insufficient development of motility, sense of rhythm, facial expressions and articulatory movements; disorders of sensory sphere of the person and disorders of perceptions.*

**Conclusions.** *The ability of a child with logoneurosis to present speech freely depends not only on varying degrees of independence, but also on his/her readiness. So, the speech therapist should trace the features of the appearance of speech spasms depending on whether the child utters a complex or simple phrases, individual words or sounds. On the material of retelling the texts, it is recorded in which cases speech convulsions take a place: only at the beginning of the story, at the beginning of phrases, by use of individual words or sounds. It is being investigated whether speech convulsions do not depend on the level of speech volume. For this purpose, the examinee is asked to speak quietly, loudly, in a whisper.*

**Key words:** *logoneurosis, disorders of sensory sphere, disorders of perceptions, age features of brain activity, speech convulsions, speech volume.*

### **Introduction**

Logoneurosis is a disorder of the tempo and rhythmic organization of speech, caused by a convulsive state of the muscles of the speech apparatus (the synonyms of “logoneurosis” are: Balbuties, Dysphemie, Spasmophemie, Laloneuros). The problem of logoneurosis can be considered one of the oldest in the history of the development of the theory of speech disorders (Chen, Zhou & Dong, 2020). The different understanding of its essence is determined by the level of the development of science and the positions from which the authors study this speech disorder (Edwards, Lee & Esposito, 2019).

In ancient times logoneurosis was mainly seen as a disease associated with the accumulation of moisture in the brain (Hippocrates) or an incorrect ratio of the parts of the articulation apparatus (Aristotle). Galen, Celsus, and Avicenna recognized the possibility of disturbances in the central or peripheral parts of speech apparatus during logoneurosis (Corbitt, Malone, Haas & Mann, 1996).

At the end of the 20th century scientists (Epstein, Blake & González, 2017) tried to explain logoneurosis as a consequence of the imperfection of the peripheral speech apparatus. So, for example, Santorini believed that logoneurosis occurs when there is a hole in the hard palate, through which mucus supposedly seeps into speech and makes communication difficult. Wutzer explained this by an abnormal depression in the lower jaw, in which the tip of the tongue hides during its movement; Hervé de Cheguan explained this by incorrect ratio between the length of the speech apparatus and the oral cavity or its very tight attachment with a short frenulum (Huang, Oquendo, Friedman, Greenhill, Brodsky, Malone, Khait & Mann, 2003).

Other researchers associated logoneurosis with disorders in the functioning of speech organs: convulsive closure of the glottis (Gorbalenya, Baker & Baric, 2020); excessively fast exhalation (Choi, Chau, Tsang, Tso, Chiu, Tong, Lee, Ng, Wai, Lee, Lam, Wai, Lai & Sik, 2003); spasmodic contraction of the muscles that hold words in the oral cavity (Chan, Ng & Chan, 2003); incoherence of thinking and speech processes (K.P. Becker); imperfection of a person’s will, which affects the strength of the muscles of the speech-motor mechanism (Grunebaum, Oquendo, Burke, Ellis, Echavarria, Brodsky, Malone & Mann, 2003).

Some researchers associated logoneurosis with disorders in the course of mental processes. For example, scientists (Kimball, Hatfield, Arons, James, Taylor, Spicer, Bardossy, Oakley, Tanwar & Chisty, 2020) believed that logoneurosis arose from the fact that a person either thought quickly, so that the speech organs did not reach and therefore stumble, or, on the contrary, speech movements preceded the thinking process. And then, due to the intense desire to straighten this mismatch, the muscles of the speech apparatus enter a “convulsive state” (Lin, Chen, Chan & Hsu, 2019).

Despite everything, the problem of physical rehabilitation of patients with a diagnosis of “logoneurosis” remains poorly developed in the scientific literature, so the relevance of the research topic is beyond doubt. So, **the purpose** of our article is to show psychological

peculiarities of examination of children with a diagnosis of “logoneurosis”, complicated with disorders of sensory sphere and disorders of perceptions.

### **Methods of the research**

The place of organizing the empirical stage of our research was the psychiatric hospital № 1 in Kyiv. With the help of clinical, pathopsychological and anamnestic methods 86 children in the age 3-12 years old (the average age is  $8 \pm 0,5$  years old) with logoneurosis in anamnesis. The research method was empirical study of patients.

The examination of children who stutter was carried out comprehensively (a speech therapist, a neurologist, a psychologist) with the involvement of other specialists: a pediatrician, a therapist, a psychiatrist, an ophthalmologist, an otolaryngologist and others.

### **Results and their discussion**

Considering different points of view on the problem of stuttering, we can conclude that the mechanisms of logoneurosis are heterogeneous. In some cases, stuttering is *a complex neurotic disorder*, which is the result of disorganization of nervous processes in the root of the brain, impaired interaction of the cortical subcortex, a disorder of a single autoregulated rate of speech movements (voice, breathing, articulation). In other cases, *logoneurosis is a complex neurotic disorder* caused by a fixed reflex of incorrect speech, which initially arose due to speech difficulties of various origins. In the third case, *logoneurosis is a complex, mostly functional speech disorder* caused by general and linguistic dysontogenesis and disharmonious of person's development. Fourth, *logoneurosis is a mechanism of stuttering* that can be explained by organic changes in the central nervous system. Other interpretations are also possible. But in any case it is necessary to take into account the violations of physiological and psychological nature, the peculiarities of their combination and so on.

*The reasons of logoneurosis are:*

- *neuropathic burden of parents* (nervous, infectious and somatic diseases that weaken or disrupt the functions of the central nervous system);

- *neuropathic features of a stuttering person* (night terrors, enuresis, irritability, emotional tension);

- *constitutional predisposition* (diseases of the autonomic nervous system and increased susceptibility to higher nervous activity, its special predisposition to mental trauma);

- *hereditary burden* (stuttering developed on the basis of congenital weakness of the speech apparatus, which can be inherited as a recessive trait). The role of exogenous factors must be taken into account when the tendency to stutter is combined with adverse environmental effects;

- *brain damage in different periods of the personal development under the influence of many harmful factors*: intrauterine and birth injuries, asphyxia; postnatal factors, such as: infectious, traumatic and metabolic-trophic disorders in various diseases in the childhood.

When we tell about brain damage in different periods of the personal development, we mean disorders of sensory sphere of the person and disorders of perceptions. These disorders are actual in our article, that's why we've to show them in detail.

*Sensations and perception* (in general, the sensory sphere, perception) is the initial stage, the first stage of cognitive activity, such as sensory cognition, “living contemplation” of the surrounding reality. Together with ideas, sensations and perceptions form the basis of visual-active and concrete-figurative thinking, and also serve as a source of abstract-logical thinking (Onufriieva, Chaikovska, Kobets, Pavelkiv & Melnychuk, 2020).

According to the anatomical and physiological mechanism of sensations and perceptions, depending on the analyzers, sensations and perceptions are divided into *exteroceptive* (visual, auditory, gustatory, olfactory, skin – tactile, temperature, etc.) and *proprioceptive* and *interoceptive* (from the musculoskeletal side), such as kinesthetic, and from the side of internal organs).

In childhood *feeling and perception* as a mental (conscious) act are formed as a result of individual development under the influence of learning, upbringing and using the experience of

elders. The process of their assimilation goes from the perception of simple, the brightest signs of surrounding objects to the perception of their complex combinations (objects and phenomena, space, time, etc.).

Children's perception is often recorded as sensuously vivid representations (*eidetism* – vivid visual representations). Sensations and perceptions are characterized by: sensory vivacity, extra-projection and lack of arbitrary changeability (Onufrieva & Ivashkevych, 2021).

Pathophysiological mechanisms of disorders of sensations and perceptions are *complex* (it is assumed that hallucinations are based on the inertia of the irritating process and phase states in the area of the cortical nucleus of the analyzer) (Lane, Marston & Fauci, 2016).

*Sensation* is a mental process of reflecting of individual characteristics of objects or phenomena in a person's consciousness when they are directly affected by senses. *Perception* is a mental process of reflecting objects or phenomena in the person's consciousness in the aggregate of their personal characteristics, under their direct influence on the sense organs. Perception is a synthesis of a complex of cash sensations with ideas. Perceptions are subjective images of objects and phenomena of the objective world, perceived earlier and which directly affect the sense organs at this time, such as traces of feelings and perceptions.

*Violations of sensations and perceptions (perceptual pathology)* are diverse. In childhood they are usually more elementary, visual disorders are more common than other disorders.

So, the classification of disorders of sensations and perceptions is:

- I. Hypoesthesia and anesthesia.
- II. Hyperesthesia, synaesthesia and senestopathy.
- III. Psychosensory disorders.
  1. Visual psychosensory disorders (metamorphopsia):
    - a) micropsia;
    - b) macropsia;
    - c) dysmorphopsia.
  2. Intero- and proprioceptive disorders (disruption of the body scheme).
- IV. Illusions (according to different analyzers).
  1. Physical.
  2. Physiological.
  3. Mental.
- V. Hallucinations.
  1. By analyzers – visual, auditory, olfactory, gustatory, tactile, general sense (visceral and proprioceptive).
  2. By complexity – simple (photopsias, akoasms, etc.) and complex (having meaning).
  3. According to the completeness of the development – true complete and pseudo-hallucinations.
  4. Regarding personality – neutral, commenting, imperative.
  5. Special types – hypnagogic, ekustracamping, etc.

Let us show syndromes with predominant disorders of sensations and perceptions. They are:

1. Verbal hallucinosis syndrome.
2. Visual hallucinosis syndrome.
3. Tactile hallucinosis syndrome.

*Hyperesthesias* are a decrease in the subjective brightness and intensity of sensations and perceptions, which manifests itself in their loss of sensual concreteness, liveliness and brightness, up to the emergence of a feeling of their alienation (included in the structure of depersonalization and derealization syndromes).

*Anesthesia* – exclusion of sensations and perceptions due to disturbances in the course of the projection system or damage to the cortical nucleus of the analyzer (optical, auditory, tactile and other agnosias).

*Hyperesthesias* – aggravation of sensitivity to previously neutral stimuli, accompanied by hyperpathic coloring; in the field of interoception and proprioception, this manifests itself in various senestopathy (burning, pulsation, tightening, and others).

*Senestopathy* is a severe, unpleasant bodily sensation localized on the surface of the body or in internal organs, devoid of objectivity (as it differs from visceral hallucinations), occurring without an objective pathological process in the place of its localization. Senestopathy is a frequent symptom of mental disorders that are included in the structure of hypochondriacal delusions, depressive syndrome, Kandinsky-Clerambault syndrome, and others (Mykhalchuk, Pelekh, Kharchenko, Ivashkevych, Ed., Ivashkevych, Er., Prymachok, Hupavtseva & Zukow, 2020).

*Synaesthesia* is a neurological phenomenon in which stimulation in one sensory or cognitive system leads to an automatic, involuntary response in another sensory system. A person who goes through a similar experience is a synesthete. Another definition of synesthesia is a phenomenon of perception in which the irritation of one sense organ (as a result of the irradiation of a disturbance from the nervous structures of one sensory system to another) along with its specific sensations, also causes sensations corresponding to another sense organ. It should be taken into account that synesthesia has ceased to be a mental disorder. Tactile synesthesia is included in the list of symptoms and clinical signs of the ICD-10 under code R20.8 (“other and unspecified disorders of skin sensitivity”).

*Visual psychosensory disorders (metamorphopsia)* – distortion of the perception of surrounding objects while preserving the understanding of their meaning and essence, as well as the patient's critical attitude towards them (*dysmorphopsia* – distortion of the shape of objects, *macropsia* – enlargement of objects, *micropsia* – reduction of their size). Intero- and proprioceptive psychosensory disorders (disorders of the body scheme) are manifested in the feeling of lengthening, shortening, twisting of the limbs, head, and internal organs. They are usually included in the structure of depersonalization, dysmorphophobia and hypochondriacal syndromes (Khwaja, 2012).

*Illusions* are perverted feelings and perceptions of actually existing objects and phenomena, in which the understanding of the latter (images) always corresponds to reality and may have a different meaning. It is possible to have a critical attitude and the ability to correct (Brodsky, Oquendo, Ellis, Haas, Malone & Mann, 2001).

*Types of illusions* are:

A) *physical illusions* – arise as a result of the peculiarities of the physical properties of objects and things (refraction of objects at the boundary of two environments, mirages, etc.);

B) *physiological illusions* – related to the physiological features of the analyzer's functioning (for example, the feeling of movement of surrounding objects after the train stops);

C) *mental illusions* – arise as a result of an affective change in consciousness, which prevails over perceptions and changes in other mental functions, can be observed in healthy people who are in a state of anxious anticipation or overfatigue, and in patients with delirious, twilight and other changes in consciousness (de Wit, van Doremalen, Falzarano & Munster, 2016).

Depending on the disorder of activity of this or that analyzer, auditory (distorted perception of the meaning of real speech, hearing voices in noise), visual and other illusions are distinguished.

*Illusions of general feeling* (intero- and proprioceptive) include the feeling of compression, pressure, spasm, tension, pulsation in internal organs and other parts of the body, i.e. those diverse and unique sensations, which can be based on real irritations of the corresponding receptors (Chenguang, Zhaoqin, Fang, Yang, Jinxiu, Jing, Fuxiang, Delin, Minghui, Li, Jinli, Haixia, Yan, Jiuxin, Ling, Li, Zhixiang, Ling, Yanjie, Haixia, Feng, Kun, Yujing, Dongjing, Zheng, Yingxia & Lei, 2020).

*Hallucinations* (real full) are imaginary perceptions, perceptions without a real object. According to the mechanism of emergence, these are painfully changed and involuntary ideas

that acquire a dominant position and an intensely sensual character, projecting into the real world and receiving their image of objective reality, i.e. all signs of perception (Hayden, Farrar & Peiris, 2014).

*Visual hallucinations* (animals, monsters from fairy tales) are more common in childhood and adolescence, and auditory hallucinations are simple or elementary hallucinations (ringing, noise, gunshots, calling names). *Pseudohallucinations* are incomplete hallucinations or false perceptions that do not have sensory brightness and extra-projection. They are localized above the “objective” and “subjective” space, are seen and heard by the inner sight and hearing. V.K. Kandinsky considered the characteristic feature of pseudo-hallucinations to be the absence of the nature of objective reality, as a result of which they give the impression of artificiality and alienation of consciousness, given the patient’s passive attitude towards them (Lane, Marston & Fauci, 2016).

There are *visual* (silhouettes and shadows in the inner vision), auditory (voices in the head, “loud thoughts”), *general feeling* (feeling of a hole in the stomach with a feeling of doneness) *pseudo-hallucinations*. *Special types of hallucinations* are varieties of the previously listed hallucinations and pseudo-hallucinations observed in special mental states (hypnagogic hallucinations – visual and other hallucinations that occur when falling asleep; extracampal – visual images outside the field of vision, from the side or behind).

Let us describe *Syndromes with predominant disturbance of sensations and perceptions*. *Verbal hallucinosis syndrome* is characterized mainly by auditory hallucinations such as threats, insults, irritation, dialogues with the patient (in alcoholic hallucinosis), direct appeal to the patient, imperative voices (in schizophrenia). *Auditory hallucinations* are often combined with delirium, sometimes the patient has a critical attitude towards them. *Visual hallucinosis syndrome* is characterized by the predominance in the picture of the disease of mass and moving colorful visual hallucinations that occur instead of a clear consciousness (Villar, Blanco & del Campo, 2015).

*Tactile hallucinosis syndrome* – is characterized by the presence of abundant tactile hallucinations (insects, worms) with clear consciousness, but often in combination with delirium. In order to detect violations of perception (feelings and perception), reports about it both by the patient himself and by his relatives and friends can be used.

However, patients are often reluctant to talk about their painful experiences or try to hide them. In such cases, the so-called objective signs of hallucinations, which are revealed during observation of the patient, are of great importance for diagnosis. These include various measures taken by the patient to protect himself/herself from the “influences” he experiences (plugging his ears during auditory hallucinations, searching for their sources, removing radio receivers from the room), then – an anxious look, horror on his/her face, attempts to hide from someone, accusing others of obscene conversations.

*Visual hallucinatory readiness* of a delirious person (in case of alcoholic delirium) can be detected by pressing on the eyeballs and suggesting a hallucinatory image (Lympamus symptom).

Various *physiological methods* are widely used to study the functions of the analyzers (determination of perception threshold, functions of adaptation).

So, ***adverse conditions***, which facilitate logoneurosis, are:

- *physically weakened children*;
- *age features of brain activity*; large hemispheres of the brain are mainly formed by the 5th year of life, by the same age functional asymmetry is formed in the brain. Language function is ontogenetically the most differentiated, especially fragile. Moreover, its slower maturation in a case of boys compared with girls caused greater instability of their nervous system;
- *accelerated development of speech* (3-4 years old), when the child’s communicative, cognitive and regulatory functions are developed rapidly under the influence of communication with adults. Many children during this period are characterized by a repetition of syllables and words (iterations), which has a physiological nature;

- *hidden mental imbalance of a child*, increased reactivity as a result of not quite normal relationships with others;
- *a conflict between the peculiarities of the environment* and the degree of its awareness;
- *lack of positive emotional contacts between adults and children*. There is emotional tension, which is often externally accompanied by stuttering;
- *insufficient development of motility, sense of rhythm, facial expressions and articulatory movements*;
- *disorders of sensory sphere of the person and disorders of perceptions*.

*There are anatomical and physiological causes of logoneurosis*. They are: physical diseases with encephalitic consequences; injuries – such as intrauterine, natural, often with asphyxia, concussion; organic disorders of the brain, which can damage the mechanisms of the subcortex, regulatory movements; exhaustion or fatigue of the nervous system as a result of intoxication and other diseases that weaken the central speech apparatus: measles, typhoid, rickets, worms, especially whooping cough, diseases of internal secretion, metabolism; diseases of the nose, pharynx and larynx; imperfection of the sound apparatus in cases of dyslalia, dysarthria and speech delay.

*We distinguish mental and social causes of logoneurosis*: short-term, one-time mental trauma (fear, stress); long-term (longitudinal) mental trauma, which means improper upbringing in the family: spoilage, imperative upbringing, unequal upbringing, upbringing of “the exemplary” child; chronic conflict experiences, long-term negative emotions in the form of persistent mental stress or unresolved, constantly fixed conflict situations and situations of cognitive dissonance (internal conflict); acute severe mental trauma, strong, sudden shocks that cause acute reactions of affect: a state of horror, excessive joy; incorrect speech formation in childhood: speech on the breath, rapid speech, speech disorders, rapid nervous speech of parents; overloading young children with language material; age-inappropriate complication of language material and thinking (abstract concepts, complex phrase construction); polyglossia: simultaneous mastery of different languages at the early age, which can cause stuttering, usually in any one language; imitating another stuttering person.

There are two forms of such mental induction: passive one – the child involuntarily begins to stutter; the active form – a child copies the language and stutters; retraining of left-handedness. Constant reminders, requirements can disrupt the higher nervous activity of the child and bring him/her to a neurotic and psychopathic state with the onset of stuttering; wrong attitude to the child from the side of a teacher: excessive severity, inability to adjust the student to a positive perception of themselves. All these may also be a trigger for the emergence of logoneurosis.

The speech therapist should be primarily interested in when stuttering occurs, the first signs of it. How outwardly was it expressed? What are the possible reasons for it? As it developed, what features of the manifestations attracted the attention of parents: whether there are concomitant motor disorders (convulsions, tapping, shaking his head, etc.) or speech defects (extra words, sounds, pronunciation of certain sounds and words on the breath, etc.)? How does the child manifest himself/herself and whether it depends on the situation or the people around the child, on the different types of activities? How does a child speak alone (for example, with his/her toys)? What are the periods of deterioration and improvement of the language? How does the child relate to his/her language deficiency (notices, does not notice, is indifferent, worried, ashamed, hides, afraid to speak, etc.)? Did the parents ask for help: where, when, what was recommended, what were the results?

After clarifying the information about the child, describing the history of the peculiarities of the development of stuttering processes, the examination of non-speech processes that directly affect the child’s speech activity, is carried out. The speech therapist organized a research of the child’s sociability, motor skills, impressive and expressive speech, abilities to play, educational, industrial activities, personal characteristics of children. A distinction is made between primary (during the first month of the child’s stay in the language environment of a preschool institution

or in the first two weeks of staying in a sanatorium for children who stutter, at the school speech therapy center), and providing a dynamic study of persons who stutter in the process of corrective and educational activities.

To study speech of children speech therapist used different pictures, books with poems, fairy tales, which are used, toys, which were selected (dolls, cars, animal figurines, building material).

The specific tasks of the speech examination are to determine:

- a place of occurrence and a form of speech spasms;
- the frequency of their findings and those peculiarities to be stored, speech capabilities;
- concomitant speech disorders, in particular, movement disorders;
- the attitude of the person who stutters towards his/her speech defect;
- the presence of psychological peculiarities.

The place of occurrence of convulsions (respiratory, vocal, articulation, mixed ones) and their forms (clonic, tonic, mixed ones) are determined aurally or visually. The frequency of convulsions of a person who stutters is of a particular interest to a speech therapist. It allows the doctor to judge about those parts of the language that should be preserved, and therefore, it will directly depend on how correctly and successfully the first language lessons with the child will begin. The study of the level of fluency begins with the identification of the dependence of paroxysms of logoneurosis on different degrees of its linguistic independence. In a conversation with the patient, the speech therapist asks about his/her parents, friends, interests, etc. Thus, the peculiarities of the child's speech behavior and speech convulsions are revealed. The child is invited to write a story or to describe the content of the picture, retell a familiar fairy tale; speech therapist reads a story and offers to retell it, etc. Then a speech therapist tests the state of reflected and connected language by repeating or co-pronouncing simple and complex phrases.

### **Conclusions**

The ability of a child with logoneurosis to present speech freely depends not only on varying degrees of independence, but also on his/her readiness. So, the speech therapist should trace the features of the appearance of speech spasms depending on whether the child utters a complex or simple phrases, individual words or sounds. On the material of retelling the texts, it is recorded in which cases speech convulsions take a place: only at the beginning of the story, at the beginning of phrases, by use of individual words or sounds. It is being investigated whether speech convulsions do not depend on the level of speech volume. For this purpose, the examinee is asked to speak quietly, loudly, in a whisper.

The influence of different degrees of rhythmicity on the speech of a person who stutters can be tested in such a way: a child with a diagnosis of "logoneurosis" tells about details which are drawn on the pictures, conveys the meaning of a fairy tale, which is rhythmic prose, and recites a poem. All these techniques will be studied in detail in further our articles.

### **Literature**

- Brodsky B.S., Oquendo M., Ellis S.P., Haas G.L., Malone K.M., Mann J.J. The relationship of childhood abuse to impulsivity and suicidal behavior in adults with major depression. *The American Journal of Psychiatry*. 2001. Vol. 158(11). P. 1871–1877. DOI: 10.1176/appi.ajp.158.11.1871.
- Chan, J.W.M., Ng, C.K. & Chan, Y.H. (2003). Short term outcome and risk factors for adverse clinical outcomes in adults with severe acute respiratory syndrome (SARS). *Thorax*. 2003. Vol. 58. P. 686–89.
- Chenguang, S., Zhaoqin, W., Fang, Z., Yang, Y., Jinxiu, Li, Jing, Y., Fuxiang, W., Delin, Li, Minghui, Y., Li, X., Jinli, W., Haixia, X., Yan, Y., Jiuxin, Qu., Ling, Q., Li, Ch., Zhixiang, Xu, Ling, P., Yanjie, Li, Haixia, Zh., Feng, Ch., Kun, H., Yujing, J., Dongjing, Liu, Zheng, Zh., Yingxia, Liu & Lei, Liu. Treatment of 5 Critically Ill Patients With COVID-19 With Convalescent Plasma. *JAMA-Journal of the American Medical Association*. 2020. Vol. 323(16). P. 1582–1589. DOI: 10.1001/jama.2020.4783.

- Chen, N., Zhou, M. & Dong, X. Epidemiological and clinical characteristics of 99 cases of 2019 novel coronavirus pneumonia in Wuhan, China: a descriptive study. *The Lancet*. 2020. Vol. 395. P. 507–13. DOI: 10/1016/S0140-6736(20)30211-7.
- Choi, K.W., Chau, T.N., Tsang, O., Tso, E., Chiu, M.C., Tong, W.L., Lee, Po O., Ng, Tak K., Wai, Fu Ng, Lee, Kam Ch., Lam, W., Yu, Wai Ch., Lai, Jak Y. & Sik T. Outcomes and prognostic factors in 267 patients with severe acute respiratory syndrome in Hong Kong. *Ann Intern Med*. 2003. Vol. 139. P. 715–23. DOI: 10.7326/0003-4819-139-9-200311040-00005.
- Corbitt E.M., Malone K.M., Haas G.L., Mann J.J. Suicidal behavior in patients with major depression and comorbid personality disorders. *Journal of affective disorders*. 1996. Vol. 39(1). P. 61–72. DOI: 10.1016/0165-0327(96)00023-7.
- de Wit, E., van Doremalen, N., Falzarano, D. & Munster, Vincent J. SARS and MERS: recent insights into emerging coronaviruses. *Nature reviews microbiology*. 2016. Vol. 14(8). P. 523–534. DOI: 10.1038/nrmicro.2016.81.
- Edwards, F., Lee, H. & Esposito, M. Risk of being killed by police use of force in the United States by age, race-ethnicity, and sex. *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America*. 2019. Vol. 116 (34). P. 16793–16798. DOI: 10.1073/pnas.1821204116.
- Epstein, R., Blake, J.J. & González, T. Girlhood interrupted: the erasure of black girls' childhood. Washington, DC: Georgetown Law Center on Poverty and Inequality. 2017. URL: <https://www.law.georgetown.edu/poverty-inequality-center/wp-content/uploads/sites/14/2017/08/girlhood-interrupted.pdf.tab>.
- Gorbalenya, A.E., Baker, S.C. & Baric, R.S. Severe acute respiratory syndrome-related coronavirus: the species and its viruses – a statement of the Coronavirus Study Group. *BioRxiv*. Published online Feb 11. 2020. DOI: 10.1101/2020.02.07.937862.
- Grunebaum M.F., Oquendo M.A., Burke A.K., Ellis S.P., Echavarria G., Brodsky B.S., Malone K.M., Mann J.J. Clinical impact of a 2-week psychotropic medication washout in unipolar depressed inpatients. *Journal of affective disorders*. 2003. Vol. 75(3). P. 291–296. DOI: 10.1016/s0165-0327(02)00168-4.
- Huang Yung-yu, Oquendo M.A., Friedman Jill M.H., Greenhill L.L., Brodsky B., Malone K.M., Khait V., Mann J.J. Substance abuse disorder and major depression are associated with the human 5-HT1B receptor gene (HTR1B) G861C polymorphism. *International Journal of Neuropsychopharmacology*. 2003. Vol. 28(1). P. 163–169. DOI: 10.1038/sj.npp.1300000.
- Onufrieva L., Ivashkevych Ed. The development of learner's autonomy by the way of the formation of social intelligence. *Збірник наукових праць "Проблеми сучасної психології"*. Кам'янець-Подільський, 2021. Вип. 51. С. 9–32. URL: <https://doi.org/10.32626/2227-6246.2021-51.9-32>.
- Hardeman Rachel R., Medina Eduardo M., Kozhimannil Katy B. Structural Racism and Supporting Black Lives – The Role of Health Professionals. *New England Journal of Medicine*. 2016. Vol. 375(22). P. 2113–2115. DOI: 10.1056/NEJMp1609535.
- Hayden F.G., Farrar J., Peiris J.S. Towards improving clinical management of Middle East respiratory syndrome coronavirus infection. *Lancet Infect Dis*. 2014. Vol. 14(7). P. 544–546. Doi: 10.1016/S1473-3099(14)70793-5.
- Khwaja A. KDIGO clinical practice guidelines for acute kidney injury. *Nephron Clin Pract*. 2012. Vol. 120. P. 179–84.
- Kimball, A., Hatfield, Kelly M., Arons, M., James, A., Taylor, J., Spicer, K., Bardossy, Ana C., Oakley, Lisa P., Tanwar, S. & Chisty, Z. Asymptomatic and Presymptomatic SARS-CoV-2 Infections in Residents of a Long-Term Care Skilled Nursing Facility – King County, Washington, March 2020. *MMWR-Morbidity and Mortality weekly report*. 2020. Vol. 69(13). P. 377–381. DOI: 10.15585/mmwr.mm6913e1.

- Lane, H. Clifford, Marston, Hilary D. & Fauci, Anthony S. Conducting clinical trials in outbreak settings: Points to consider. *Clinical trials*. 2016. Vol. 13 (1). P. 92–95. DOI: 10.1177/1740774515618198.
- Lin Ch.-Hua, Chen F.-Chua Chan H.-Yu, Hsu Ch.-Chi. Time to Rehospitalization in Patients With Schizophrenia Receiving Long-Acting Injectable Antipsychotics or Oral Antipsychotics. *International Journal of Neuropsychopharmacology*. 2019. Vol. 22(9). P. 541–547. DOI: org/10.1093/ijnp/pyz035.
- Mykhalchuk Nataliia, Pelekh Yurii, Kharchenko Yevhen, Ivashkevych Eduard, Ivashkevych Ernest, Prymachok Lyudmyla, Hupavtseva Nataliia, Zukow Walery. The empirical research of the professional reliability of 550 doctors during the COVID-19 pandemic in Ukraine (March-June, 2020). *Balneo Research Journal*.2020.368. September, 2020. Vol. 11(3). P. 393–404. DOI: <http://dx.doi.org/10.12680/balne>.
- Onufrieva L., Chaikovska O., Kobets O., Pavelkiv R., Melnychuk T. (2020). Social Intelligence as a Factor of Volunteer Activities by Future Medical Workers. *Journal of History Culture and Art Research*. 2020. Vol. 9(1). P. 84–95. URL: <http://dx.doi.org/10.7596/taksad.v9i1.2536>.
- Villar J., Blanco J., del Campo R. Spanish Initiative for Epidemiology, Stratification & Therapies for ARDS (SIESTA) Network. Assessment of PaO<sub>2</sub>/FiO<sub>2</sub> for stratification of patients with moderate and severe acute respiratory distress syndrome. *BMJ Open*. 2015. Vol. 5(3). URL: <http://10.1136/bmjopen-2014-006812>.

#### References

- Brodsky, B.S. , Oquendo, M., Ellis, S.P., Haas, G.L., Malone, K.M. & Mann, J.J. (2001). The relationship of childhood abuse to impulsivity and suicidal behavior in adults with major depression. *The American Journal of Psychiatry*, 158(11), 1871–1877. DOI: 10.1176/appi.ajp.158.11.1871.
- Chan, J.W.M., Ng, C.K. & Chan, Y.H. (2003). Short term outcome and risk factors for adverse clinical outcomes in adults with severe acute respiratory syndrome (SARS). *Thorax*, 58, 686–89.
- Chenguang, S., Zhaoqin, W., Fang, Z., Yang, Y., Jinxiu, Li, Jing, Y., Fuxiang, W., Delin, Li, Minghui, Y., Li, X., Jinli, W., Haixia, X., Yan, Y., Jiuxin, Qu., Ling, Q., Li, Ch., Zhixiang, Xu, Ling, P., Yanjie, Li, Haixia, Zh., Feng, Ch., Kun, H., Yujing, J., Dongjing, Liu, Zheng, Zh., Yingxia, Liu & Lei, Liu (2020). Treatment of 5 Critically Ill Patients With COVID-19 With Convalescent Plasma. *JAMA-Journal of the American Medical Association*, 323 (16), 1582–1589. DOI: 10.1001/jama.2020.4783.
- Chen, N., Zhou, M. & Dong, X. (2020). Epidemiological and clinical characteristics of 99 cases of 2019 novel coronavirus pneumonia in Wuhan, China: a descriptive study. *The Lancet*, 395, 507–13. DOI: 10/1016/S0140-6736(20)30211-7.
- Choi, K.W., Chau, T.N., Tsang, O., Tso, E., Chiu, M.C., Tong, W.L., Lee, Po O., Ng, Tak K., Wai, Fu Ng, Lee, Kam Ch., Lam, W., Yu, Wai Ch., Lai, Jak Y. & Sik T. (2003). Outcomes and prognostic factors in 267 patients with severe acute respiratory syndrome in Hong Kong. *Ann Intern Med*, 139, 715–23. DOI: 10.7326/0003-4819-139-9-200311040-00005.
- Corbitt, E.M., Malone, K.M., Haas, G.L. & Mann, J.J. (1996). Suicidal behavior in patients with major depression and comorbid personality disorders. *Journal of affective disorders*, 39(1), 61–72. DOI: 10.1016/0165-0327(96)00023-7.
- de Wit, E., van Doremalen, N., Falzarano, D. & Munster, Vincent J. (2016). SARS and MERS: recent insights into emerging coronaviruses. *Nature reviews microbiology*, 14 (8), 523–534. DOI: 10.1038/nrmicro.2016.81.
- Edwards, F., Lee, H. & Esposito, M. (2019). Risk of being killed by police use of force in the United States by age, race-ethnicity, and sex. *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America*, 116 (34), 16793–16798. DOI: 10.1073/pnas.1821204116.

- Epstein, R., Blake, J.J. & González, T. (2017). *Girlhood interrupted: the erasure of black girls' childhood*. Washington, DC: Georgetown Law Center on Poverty and Inequality. URL: <https://www.law.georgetown.edu/poverty-inequality-center/wp-content/uploads/sites/14/2017/08/girlhood-interrupted.pdf.tab>.
- Gorbalenya, A.E., Baker, S.C. & Baric, R.S. (2020). Severe acute respiratory syndrome-related coronavirus: the species and its viruses – a statement of the Coronavirus Study Group. *BioRxiv*. Published online Feb 11. DOI: 10.1101/2020.02.07.937862.
- Grunebaum, M.F., Oquendo, M.A., Burke, A.K., Ellis, S.P., Echavarría, G., Brodsky, B.S., Malone, K.M. & Mann, J.J. (2003). Clinical impact of a 2-week psychotropic medication washout in unipolar depressed inpatients. *Journal of affective disorders*, 75(3), 291–296. DOI: 10.1016/s0165-0327(02)00168-4.
- Huang, Yung-yu, Oquendo, M.A., Friedman, Jill M.H., Greenhill, L.L., Brodsky, B., Malone, K.M., Khait, V. & Mann, J.J. (2003). Substance abuse disorder and major depression are associated with the human 5-HT1B receptor gene (HTR1B) G861C polymorphism. *International Journal of Neuropsychopharmacology*, 28(1), 163–169. DOI: 10.1038/sj.npp.1300000.
- Hayden, F.G., Farrar, J. & Peiris, J.S. (2014). Towards improving clinical management of Middle East respiratory syndrome coronavirus infection. *Lancet Infect Dis.*, 14(7), 544–546. Retrieved from [http://10.1016/S1473-3099\(14\)70793-5](http://10.1016/S1473-3099(14)70793-5).
- Khwaja, A. (2012). KDIGO clinical practice guidelines for acute kidney injury. *Nephron Clin Pract*, 120, 179–84.
- Kimball, A., Hatfield, Kelly M., Arons, M., James, A., Taylor, J., Spicer, K., Bardossy, Ana C., Oakley, Lisa P., Tanwar, S. & Chisty, Z. (2020). Asymptomatic and Presymptomatic SARS-CoV-2 Infections in Residents of a Long-Term Care Skilled Nursing Facility – King County, Washington, March 2020. *MMWR-Morbidity and Mortality weekly report*, 69(13), 377–381. DOI: 10.15585/mmwr.mm6913e1.
- Lane, H. Clifford, Marston, Hilary D. & Fauci, Anthony S. (2016). Conducting clinical trials in outbreak settings: Points to consider. *Clinical trials*, 13 (1), 92–95. DOI: 10.1177/1740774515618198.
- Lin, Ch.-Hua, Chen, F.-Chua, Chan, H.-Yu & Hsu, Ch.-Chi (2019). Time to Rehospitalization in Patients With Schizophrenia Receiving Long-Acting Injectable Antipsychotics or Oral Antipsychotics. *International Journal of Neuropsychopharmacology*, 22(9), 541–547. DOI: [org/10.1093/ijnp/pyz035](https://doi.org/10.1093/ijnp/pyz035).
- Mykhalchuk, N., Pelekh, Yu., Kharchenko, Ye., Ivashkevych, Ed., Ivashkevych, Er., Prymachok, L., Hupavtseva, N. & Zukow, W. (2020). The empirical research of the professional reliability of 550 doctors during the COVID-19 pandemic in Ukraine (March-June, 2020). *Balneo Research Journal*. 368, 11(3), September 2020, 393–404. Retrieved from <http://dx.doi.org/10.12680/balne>.
- Onufriieva, L., Chaikovska, O., Kobets, O., Pavelkiv, R. & Melnychuk, T. (2020). Social Intelligence as a Factor of Volunteer Activities by Future Medical Workers. *Journal of History Culture and Art Research*, 9(1), 84–95. Retrieved from <http://dx.doi.org/10.7596/taksad.v9i1.2536>.
- Onufriieva, L. & Ivashkevych, Ed. (2021). The development of learner's autonomy by the way of the formation of social intelligence. *Zbirnyk naukovykh prats «Problemy suchasnoi psykholohii» – Collection of scientific issues “Problems of modern Psychology”*, 51, 9–32. Retrieved from <https://doi.org/10.32626/2227-6246.2021-51.9-32>
- Villar, J., Blanco, J. & del Campo, R. (2015). Spanish Initiative for Epidemiology, Stratification & Therapies for ARDS (SIESTA) Network. Assessment of PaO/FiO for stratification of patients with moderate and severe acute respiratory distress syndrome. *BMJ Open*, 5(3). Retrieved from <https://doi.org/10.1136/bmjopen-2014-006812>.

**Психологічні особливості проведення обстеження дітей з діагнозом “логоневроз”, ускладненого розладами відчуттів та сприйняття.**

**Мета** дослідження – дослідити психологічні особливості обстеження дітей з діагнозом «логоневроз», ускладненого розладами відчуттів та сприйняття.

**Методи дослідження.** Методами дослідження були метод спостереження та метод емпіричного дослідження хворих. Місцем організації емпіричного етапу нашого дослідження стала психіатрична лікарня № 1 м. Києва. За допомогою клініко-патопсихологічних та анамнестичних методів було обстежено 86 дітей віком 3-12 років (середній вік  $8 \pm 0,5$  року) з логоневрозом в анамнезі.

**Результати дослідження.** Доведено, до несприятливих умов, які призводять до логоневрозу відносяться: фізична ослаблена дітей; вікові особливості діяльності мозку; прискорений розвиток мовлення (3-4 роки), коли його комунікативна, пізнавальна і регулююча функції швидко розвиваються під впливом спілкування з дорослими; прихована психічна неврівноваженість дитини, підвищена реактивність в результаті не зовсім нормальних відносин з оточуючими; конфлікт між особливостями середовища і ступенем його усвідомлення; недостатність позитивних емоційних контактів між дорослими і дитиною; недостатній розвиток моторики, відчуття ритму, міміко-артикуляторних рухів; розлади відчуттів та сприйняття.

**Висновки.** Показано, що здатність дитини з логоневрозом до вільної презентації мовлення залежить не тільки від різного ступеня її самостійності, але й від її підготовленості до усного мовлення. Так, логопеду слід простежити за особливостями появи мовленнєвих судорог залежно від того, чи вимовляє дитина складну або просту фразу, окремі слова або звуки. На матеріалі переказу тексту логопедом фіксується, в яких випадках виникають мовленнєві судороги: тільки на початку розповіді, на початку фраз, на окремих словах або звуках. Також має з'ясуватися, чи не залежать мовленнєві судороги від рівня гучності мови. З цією метою пропонується респондентові говорити тихо, голосно, пошепки.

**Ключові слова:** логоневроз, розлади відчуттів, розлади сприйняття, вікові особливості мозкової діяльності, мовленнєві судороги, гучність мовлення.

**2. Напишіть наукову статтю на обрану Вами тему з Вашого наукового дослідження.**

**3. Напишіть тези на наукову конференцію на тему з Вашого наукового дослідження.**

**4. Проаналізуйте схему рецензії наукової статті.**

**ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ  
«ПСИХОЛІНГВІСТИКА»,  
«ПСИХОЛІНГВІСТИКА»,  
«PSYCHOLINGUISTICS»**

Періодичний збірник наукових праць видається  
ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний  
педагогічний університет імені Григорія  
Сковороди»,  
м. Переяслав-Хмельницький, Україна  
Головний редактор: проф. Калмикова Л.О.

## **ВІДГУК РЕЦЕНЗЕНТА НА СТАТТЮ**

**П  
Шифр**

**1. Чи наявний у статті психолінгвістичний предмет дослідження?**

2. *Оригінальність та актуальність статті*
3. *Відповідність назви та анотації (1800 знаків) змісту статті*
4. *Ступінь наукової новизни дослідження (що доведено, отримано, встановлено, визначено, запропоновано вперше; що вдосконалено, набуло подальшого розвитку тощо)*
5. *Цінність отриманих результатів для подальшого розвитку теорії та практики психолінгвістичної наукової галузі*
6. *Доречність і коректність використання психолінгвістичних методів і методик, що розкривають зміст дослідження та його статистичні дані*
7. *Доречність представленого в статті ілюстративного матеріалу (таблиць, рисунків, діаграм, гістограм тощо), якість їх оформлення*
8. *Повнота представленості теоретичного й експериментального матеріалу; релевантність отриманих результатів досліджуванним реаліям*
9. *Представленість у статті результатів аналізу досліджень, опублікованих у вітчизняних наукових журналах і збірниках наукових праць психолінгвістичного профілю*
10. *Представленість у статті результатів аналізу досліджень, опублікованих у зарубіжних наукових журналах і збірниках наукових праць психолінгвістичного профілю*
11. *Наявність у статті результатів аналізу вітчизняних класичних і сучасних досліджень, опублікованих у психолінгвістичних монографічних та дисертаційних виданнях*
12. *Наявність у статті результатів аналізу зарубіжних класичних і сучасних досліджень, опублікованих у психолінгвістичних монографічних та дисертаційних виданнях*
13. *Відповідність висновків меті та завданням дослідження, їх обґрунтованість і переконливість*
14. *Достатність/недостатність використаних літературних джерел (навчальних посібників не повинно бути в списку літератури) та їх відповідність змісту статті*
15. *Чи вказані у списку літератури праці науковців, які згадані в змісті статті?*

16. Якість цитування у статті й оформлення списку Літератури (за ДСТУ 2015) та References (за стилем APA)

17. Відповідність статті встановленому Редакцією обсягу (не менше 0,5 др. арк. – не менше 12 стор. (не менше 21600-22000 знаків) – без анотацій та списку використаних джерел)

18. Правильність і коректність оформлення статті (науковий стиль, прийнята термінологія, чіткість формулювання, зрозумілість для сприйняття, чіткість, логічність, послідовність викладу матеріалу, аргументованість тощо)

	<b>ОЦІНКА ЯКОСТІ СТАТТІ</b> <b>(Залиште лише те, що необхідно)</b>		<b>РЕКОМЕНДАЦІЇ РЕЦЕНЗЕНТА</b> <b>(Залиште тільки те, що необхідно)</b>
	Відповідає галузевому профілю Збірника		Рекомендується до друку в поданому автором варіанті
	Стаття оригінальна, має наукову новизну		Рекомендується до друку після внесення автором змін з урахуванням зауважень і пропозицій рецензента
	Стаття оригінальна; удосконалює, доповнює, збагачує висвітлену в ній наукову проблематику		Необхідні додаткове рецензування й призначення ще одного рецензента після доопрацювання статті автором з урахуванням зауважень і пропозицій, висловлених попереднім рецензентом
	Не відповідає галузевому профілю Журнала		Відхилити

### ДИСКУСІЙНІ ПИТАННЯ, АКТУАЛІЗОВАНІ РЕЦЕНЗЕНТОМ

5. Напишіть рецензію даної наукової статті, проаналізуйте Вашу рецензію з урахуванням запропонованої нами еталонної відповіді.

Наукова стаття.

Psycholinguistics of communication and discourse

UDC 81' 373

Construction-Based Approach to Reader's Comprehension of Emotive Meaning in Extratextual Communication

Конструкційна схема як основа читацького розуміння емотивного значення в зовнішньо-текстовій комунікації

#### ABSTRACT

*Objective.* The purpose of the article is to establish the emotive meaning of paralinguistic components as construction schemas brought to light by a reader's comprehension in the system

of extratextual communication. The article's specific objectives are twofold: a) first, to extract definite expressions, incorporated into a meaningful textual communicative context of contemporary British fiction, including the most frequent paralinguistic lexical units voice (n) and say (v); b) second, to study emotive meaning of paralinguistic components as the union of the form (types of construction schemas as paralinguistic expressions involving parts of speech) and meaning (types of emotive meaning of paralinguistic components) in the embedded communicative contexts.

**Material and Methods** In this paper we highlighted the role of human voice characteristics – paralinguistic components – which are the part of nonverbal communication influencing reader's emotive meaning in “London fields” by M. Amis; “Possession” by A. Byatt; “Incidents in Rue Laugier” by A. Brookner; “Affinity” by S. Waters; “Original Bliss” by A. L. Kennedy; “Black dogs” by I. McEwan. Under the scope of cognitive grammar methodology, we used the following methods: discourse analysis, textual analysis, conceptual semantic description, classification, quantitative analysis.

**Results.** The article considers the types of emotive meaning of paralinguistic components attached to certain construction schemas in reader's comprehension: voice acoustic characteristics (loudness, sound, pitch) (V+Adv), non-acoustic description of emotions (V+Adv, VP), metaphorical meaning (Adj+N, N+V), voice acoustic characteristics and description of emotion, indefinite characteristics of voice. Non-acoustic description of emotions and metaphorical meaning are the most productive types of emotive meaning of paralinguistic components transferring mostly negative emotions.

**Conclusions.** The reader's comprehension of the emotive meaning of paralinguistic components in contemporary British fiction is recognized in R. W. Langacker's construction schemas, which are form-meaning pairings. These construction schemas are grammatical schemas comprising parts of speech ligaments as patterns filled with definite words – paralinguistic components conveying emotive meaning and its types in extratextual communication.

**Keywords:** comprehension, emotive meaning of paralanguage, construction, fictional text, nonverbal communication, extratextual communication

## Introduction

The psycholinguistic approach of discourse and communication argues that emotive meaning of paralinguistic components becomes apparent on the level of extratextual communication (real author → real reader) catching mental models of emotive meaning as construction schemas that arose reader's comprehension (Bal, 1997; Booth, 2005; Nünning & Neumann, 2008; Phelan, 2005). The model of the extratextual communication endorses that the real author and the real reader, both situated “outside the narrative matter” (Chatman, 1980: 151), are “crucial to it in the principal practical sense” (ibid. cit.), and that the reader is a vital concept for the comprehension of emotive meaning of paralinguistic components (Nünning, 1989).

In recent years, scholars increasingly recognized that the study of contemporary British fiction converges with research in psycholinguistics, cognitive linguistics, cognitive poetics, cognitive psychology, and cognitive grammar, even in some cases contributing to the latter. This is most obvious regarding emotions and associated with nonverbal communication components expressing them. In keeping with this, Hogan, in his pivotal book on emotions, “*What literature teaches us about emotion*” (Hogan, 2011), argues for a wide range of ways in which the study of fiction may advance affective science – the study of emotive meaning in particular. Identification of emotions and affect from vocal behaviour has become a popular area of research. Studies in this area examine the extent to which readers can infer an author's emotions in fiction (Hall & Knapp, 2013: 194). The traditional view in psychology is that verbal language communicates ‘cognitive’ meaning, whereas components of nonverbal communication, including paralanguage, communicate ‘affective’ meaning: anger, sarcasm, surprise, emphasis, excitement (Crystal,

1975: 165). In contemporary British fiction, paralinguistic vocal expressions display emotive meaning and differ widely in style and verbal content.

In psycholinguistic discourse processing, comprehension of emotive meaning arises out of both information provided by language experience (e.g., lexical units in fictional text) and information brought to the experience by the reader (e.g., background knowledge). However, more important than these separable components is the meshing between them, which gives rise to a mental representation of the described situation, termed as a mental model, or a construction schema (Johnson-Laird, 1983; Wan, 2019; Bell, 2020). Following Langacker's cognitive grammar, we claim that the emotive meaning of paralinguistic presupposes an elaborate *conceptual substrate*, including such matters at issue as background knowledge and apprehension of the physical, social, and linguistic context – contemporary British fiction. Furthermore, described voice qualities as expression impose a particular *construal*, reflecting just one of the countless ways of conceiving and portraying the situation in question. These construals exemplify the diverse array of mental *constructions* (e. g., part of speech combinations called expressions) that help us deal with the world we live in and talk about (Langacker, 2013: 4).

Psycholinguistics giving the rise to cognitive poetics, defines the particular position of fiction: it is grounded in some of the most substantial forms, structures and processes of human cognition and experience, enabling readers and writers to interact in these unique artistic ways. Writers have the task of converting the facts the world provides – people, places, and objects – into these experiences that, at the same time, will suggest meanings (Gavins & Steen, 2003: 2). Paralinguistic components describing voice qualities are increasingly important, especially in contributing to emotive meaning (Hall & Knapp, 2013: 185). Thus, the narrative of contemporary British fiction, which reveals moods, feelings, emotions, or experiences of the emotive meaning of paralinguistic, seems equally clear for extracting and decoding emotive meaning by a reader in conformity with constructions of cognitive grammar.

A reader's comprehension of the emotive meaning of paralinguistic components "is the centre of the considerable density of meaning in texts" (Oatley, 2003). Contemporary British fiction involves lexical units, i.e., words *voice* (n) and *say* (v) to set forth the constructions of cognitive grammar that convey this meaning by referring to paralinguistic. Thus, our intention is to reveal reader's comprehension through the emotive meaning of paralinguistic components of word phrases describing voice qualities in the form of these constructions. The research objectives are twofold: firstly, to ground the possibility of making constructions under the view of cognitive grammar, and secondly, to explicate unambiguous expressions of the emotive meaning of paralinguistic components from contemporary British fiction on account of interpretative procedure of cognitive poetics.

Demonstration of the expressive emotional meaning and its comprehension is determined both by continuous cognitive mechanisms and the rules generated by the sociocultural codes, such as language and normative expectations (Scherer, 2003). Expressive configurations of paralinguistic are a part of a socially shared communicative code available in fictional texts. These configurations convey an emotional meaning through paralinguistic components within definite grammatical forms called constructions or construction schemas in cognitive grammar.

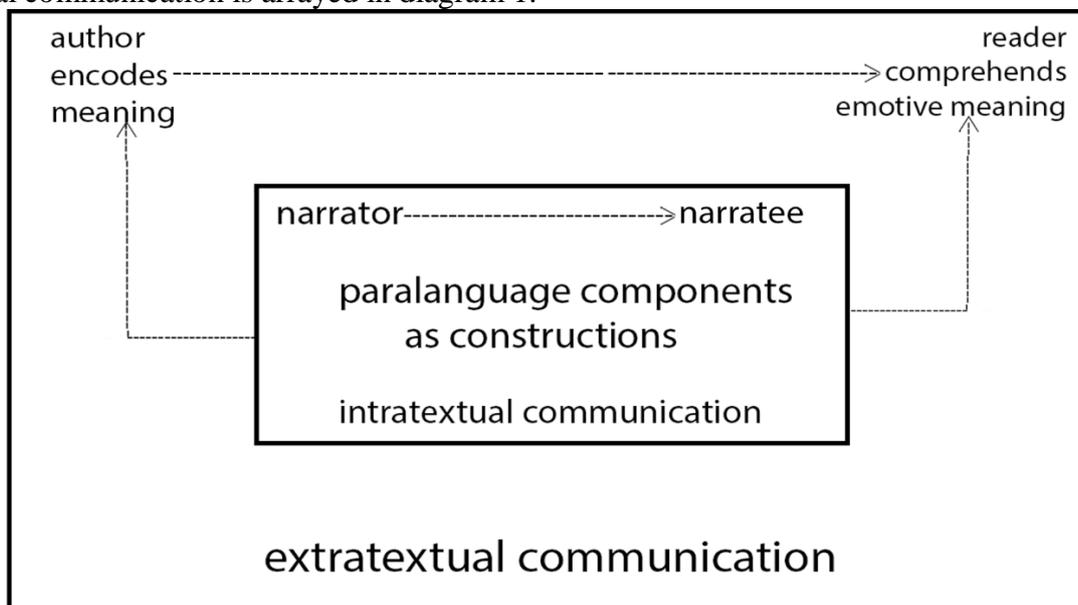
### **Theoretical linguistic background**

#### **Paralinguistic components as emotive meaning at the level of extratextual communication**

The place of paralinguistic components in extratextual communication is defined by setting the fictional texts as a specific form of communication, the significance of nonverbal (paralinguistic components) and real reader's comprehension of emotive meaning.

"From a communicative viewpoint, fictional text is regarded as an interaction between an author and the readers through the medium of a text" (Nünning, 2008: 25). The difference between verbally transmitted messages in everyday communication and literary communication via literary texts emanates from the specific essence of fictional narratives which mount

communicative processes. Narratologists have made a fair distinction between extratextual literary communication on the one hand (a real author and a real reader), and intratextual communication on the other (an implied author/narrator and an implied reader/narratee) (Bal, 1997; Booth, 2005). The comprehension of emotive meaning of paralinguistic components inside extratextual communication is arrayed in diagram 1.



**Diagram 1.** The reader’s comprehension of emotive meaning of paralinguistic components in fictional text

A writer encodes the meaning of nonverbal communication components as liner succession. In fictional text paralanguage components function at the level of intratextual communication. A reader perceiving lexical units, comprehends emotive meaning of paralanguage in terms of construction schemas which are also tied to the types of the emotive meaning.

There are “components” in fiction, and these are not just cognitive processes; instead, they are “emotional and nonverbal” (Cobley, 2001: 241). Emotive meaning is the comprehension of feelings through the use of language, specifically through lexical and grammatical constructions that clearly describe emotional states or attitudes, which may be positive or negative (Reddy, 1997). Emotive meaning of paralinguistic components bears upon a cognitive construct (construction schema) “heard” in fictional texture through material signs – lexical units denoting voice description and expressing emotions (Reddy, 1999).

Nonverbal communication associated with human verbal behaviour is by far the most diverse category; it ranges from aspects of stress, pitch, rhythm, tone to nonvocal gestures, movement, and interpersonal spatial positioning, accessed by the vision and other senses (Birdwhistell, 1952; Efron, 1972; Kendon, 1997). Coding of nonverbal communication signs in fiction as written language becomes an intricate and often ambiguous task (Poyatos, 1993: 125). “The intellectual and multisensory world imagined by the writer is reduced to the morphologically-syntactical representation through many words which in the written text” (Poyatos, 1983: 290). The reader has to reverse the process, transforming the visual signs – the *components of nonverbal communication as written words* – “by mentally bringing them back to life and turning the written words into intimate imagined sensations of optical, auditive, tactile, olfactory, kinesthetic, and dermal experiences” (ibid. cit.: p. 292).

Poyatos (1977) proves the importance of nonverbal communication components in fiction and how they contribute to an effective relationship between the text, the writer, and the reader. Korte (1997: 241) argues that in fiction body language or nonverbal communication components are an “important signifying system which can contribute in many ways to the reader’s comprehension of the meaning and effects of a literary text”. The readers understand body language in fiction based on the reader’s knowledge about non-verbal behaviour in real life.

Several studies have suggested that the auditory modality may be especially vital for communicating emotions, considering the presentation of emotive meaning from facial and auditory components (Scherer, 2000; Poyatos, 1997). Words denoting paralinguistic components in fiction modify meaning to convey feeling and emotion, or express the emotive meaning of paralinguistic components (Johar, 2016; Ruth-Hirrel & Wilcox, 2018). Here, among a wide range of nonverbal communication components in fiction, we take into account paralinguistic ones – they are the words referring to “nonverbal voice qualities including the description of timbre, resonance, intensity or volume, tempo, pitch (level, intervals, range), intonation range” (Poyatos, 1993: 6). Unless they qualify the expressions, these voice qualities have no referential meaning (ibid. cit.: 139). Descriptions of paralinguistic components in fictional texts “intend to have a referential, an expressive, an appellative, and a phatic function” (Poyatos, 1997: 116-117). Combining words in varying sequences allows “describing the emotive meaning of paralinguistic components in different ways, evoking its most delicate nuances” (Poyatos, 2008: 270).

Following the idea of Poyatos that nonverbal voice qualities “cannot be broken into discrete units because it is a continuum formed by gradual elements whose meaning is given by the whole contour” (Poyatos, 1993), we apply the notion of construction schema proposed by Langacker, positing grammatical principles, a template representing in schematic form the form-meaning pairing it embodies.

### **Emotive meaning of paralinguistic components as construction schemas in cognitive grammar**

A construal in cognitive grammar is defined as either “an expression (of any size) or a schema abstracted from expressions to capture the commonality” (Langacker, 1985; 1987; 1988; Divjak et al., 2019). The basic idea in cognitive linguistics called construal is that the “same situation or event can be linguistically encoded in ways that reflect different possibilities for mentally construing the world” (Herman, 2007a: 251). Structurally, expressions consist of “complex assemblies of symbolic elements, in considerable measure arranged in hierarchies of component and composite structures” (Langacker, 2001: 156). Construction schemas are thus directly analogous to the expressions they characterize apart from their level of particularity.

This happens because grammar (or syntax) does not constitute an autonomous formal level of representation. Instead “grammar is symbolic, consisting in the conventional symbolization of semantic structure” (Langacker, 1987: 2). “Lexicon, morphology, and syntax form a continuum (unity) of symbolic structures, which differ along with various parameters but can be divided into separate elements only arbitrarily” (ibid. cit.: 3). Cognitive grammar equates semantic structure with conceptual structure (Jackendoff, 1983). Cognitive grammar diverges from standard assumptions in two fundamental respects in (i) its claim that grammar is symbolic in nature; and (ii) its attentiveness on constructions (rather than “rules”) as the primary objects of description (Langacker, 1987; 1990; 1991; 1999).

In this framework, grammatical patterns are constructions, or constructional schemas, i.e., “schematic symbolic assemblies” (Langacker, 1987; 1988; 2000). A constructional schema displays, in a schematic way, how simpler expressions combine to form a more complex expression. Therefore, “it can function as a template guiding the formation of new expressions and categorizing the relevant facets of existing expressions” (Langacker, 2009: 5). A constructional schema “reflects the commonality observable across a set of complex expressions; hence its organization mirrors the complexity of the expressions it schematizes” (Langacker, 1991: 3). For example, the phrase *low voice* represents a specific symbolic assembly, i.e., an expression. This expression directs to a constructional schema describing a general syntactic pattern for combining adjectives with nouns. An expression’s composite meaning is not just a pile of component meanings but an integrated structure where elements relate to one another in specific ways. “These structural relationships are spelt out by correspondences, categorizations, and profiling at the semantic pole of symbolic assemblies. When arranged in other

configurations, the same component elements give rise to other meanings” (Langacker, 2008: 168).

We support the view that speech community can entrench psychologically specific cognitive schemas and constructions that are conventionalized in a speech society and constitute established linguistic units. “Every construction – whether lexical or grammatical – is characterized as an assembly of symbolic structures and needs a *context* for its realization” (Langacker, 2009: 1-2).

This understanding under the context is a function of both the lexeme’s abstracted meaning and the current discourse situation or contemporary British fiction to which it is applied; it is never the same on any two occasions since the current discourse situation is never exactly the same. Naturally, this is also true of complex expressions, prevalent or novel. Lakoff and Johnson argue that meaning is subjective, “it is a matter of imagination and constructing coherence” (1980: 227).

Grounding is a primary means of specifying how the content of an expression is to be integrated into the current discourse situation and connected to the conceptual structure already in place. It establishes a reference in the discourse context (Langacker, 1998). This study goes beyond the current discourse situation by considering contemporary British fiction as a textual communicative context. It is especially effective while shifting away from an exclusive focus on language forms to a focus on emotive meaning and paralinguistic use in communicative contexts. For this purpose, we refer to the cognitive poetics approach to interpret emotive meaning construction schemas.

### **Fiction as the context in cognitive poetics**

Psycholinguistics bridges the findings of cognitive grammar as construction schemas and cognitive poetics as contemporary British fiction context for the emotive meaning of paralinguistic components. Cognitive linguists have proposed many independently exciting ideas that may be fruitfully applied to the study of fiction and other kinds of literature, as demonstrated by Stockwell (2002) and Freeman (2014). Generally, cognitive linguistics offers an approach to fiction by examining its cognitive underpinnings and is based on the results of cognitive science regarding humans’ cognitive abilities for mental representation and processing (Ungerer & Schmid, 1996).

Among cognitive theories of emotions, the theory of Oatley and Johnson-Laird (1987) offers something to writers and readers because it explains the movement from emotions as sometimes formless to potentially meaningful when they become subjects for inquiry, reflection, and conversation with others.

Lazarus (1991: 39) contended that emotion always occurs with meaning. It has particular importance about fiction from a cognitive perspective. Lazarus regarded the relationship of cognition to emotion as existing in a constant flow of experience. Subsequently, he claimed that “emotions, cognition, and motivations are permanently fused in nature and only theoretically separable” (ibid. cit.: 3). However, in contrast to other flow experiences, one can discriminate between its structure and content. The structure is universal and takes the form of the flow experience. At the same time, “the content is related to the particular work of art and the particular approach of each viewer” (Funch, 1997).

Herman (2007b: 247) suggests paying attention to the “characters’ cognitive and emotional states and processes as they act and communicate in the story world”. They must be construed as integral to the core events of the narrative, not as optional or “unuseful” elements that can be safely omitted. Emotions are, thus, the part of essential aspects of the story, such as plot, character, setting, and point of view (Robinson, 2005: 107; Miall, 2006: 53). By selecting and establishing a hierarchy among the given information, emotions *ipso facto* shape a reader’s comprehension of the text. Again, it is a cognitive capacity for imagining particular conditions or causally entrained sequences of situations and events that are not being and have not been directly experienced (Hogan, 2003; Oatley, 2004). Several studies have found that microlevel

starts with single words, which are the beginning of later aesthetic experiences with larger pieces of text, and that the word recognition process is a crucial element of any theory of prose reception, comprehension, and interpretation (Schrott & Jacobs, 2011; Jacobs & Kinder, 2015). In line with Werth (1999: 17) we agree that “uses of language presuppose occurrence in a context of situation, and on top of that they also presuppose the existence of a conceptual domain of understanding, jointly constructed by the writer and the reader.” Construction schemas as expressions conveying the emotive meaning of paralinguistic means are textual cues that “induce readers to draw noteworthy kinds of inferences about the contents and dispositions of the mind” (Butte, 2004; Herman, 2007a; Palmer, 2004).

Consequently, contemporary British fiction provides components of nonverbal communication for reassessing the experience of emotion through the emotive meaning of paralinguistic components. In other words, the emotive meaning of paralinguistic components can show how the writers and the readers indirectly view emotions, cognition, and the relationship between them and how they structure these views through “voices in the text”. Comprehension through extratextual communication is thus considered as a dynamic process where the emotive meaning of paralinguistic components is constantly being negotiated.

### Methods

To make an inquiry into emotive meaning of paralinguistic components we have chosen the following contemporary British fiction as textual contexts: “London fields” by M. Amis; “Possession” by A. Byatt; “Incidents in Rue Laugier” by A. Brookner; “Affinity” by S. Waters; “Original Bliss” by A. L. Kennedy; “Black dogs” by I. McEwan. These fictional texts written in XX<sup>th</sup> century share rich description of emotion by virtue of paralinguistic components. Under this research 527 construction schemas were assigned.

A detailed view of how any linguistic structure relates to interactive language use has been central to cognitive grammar from the very outset. The appropriate methodology for this study rests on cognitive grammar developed in many pieces of research by Langacker (1985; 1987; 1988). Thus, the examination of reader’s comprehension of emotive meaning of paralinguistic components in contemporary British fiction focuses on the actual means as used in a text to construct meaning by referring to paralinguistic via linguistic (expressions), cognitive (construction schemas), and semantic (emotive meaning) code.

To accomplish the aim of the present study we exploited the method of discourse analysis (to arrange fictional texts as contexts); textual analysis (to extract lexical units denoting paralinguistic components of nonverbal communication); conceptual semantic description (to explicate the emotive meaning of paralinguistic components); textual interpretation (to construct the concept of a fictional text); classification (to label construction schemas and types of emotive meaning); quantitative analysis (to present the quantity of types of meaning and construction schemas).

To examine the reader’s comprehension of the emotive meaning of paralinguistic components in extratextual communication, we start with describing particular construction schemas, characterized in cognitive grammar as assemblies of symbolic structures, i.e., form-meaning pairings. To describe construction schemas in contemporary British fiction, we have specified: (i) the noun *voice* and the verb *to say (said)*, which refer to paralinguistic components in fiction; (ii) fictional contexts with a noun *voice* and the verb *to say (said)* which reveal voice specifications; (iii) the expressions containing the noun *voice* and the verb *to say (said)* bearing emotive meaning of paralinguistic components; (iv) the types and quantity of constructional schemas comprising parts of speech; (v) the types of emotive meaning of paralinguistic components and their quantity.

The method of conceptual semantic description is a significant source of insight into our mental world and its construction. Grammatical meanings prove “especially revealing” in this respect (Langacker, 2013: 4). Meaning relates to a mental representation, namely a lexical concept, conventionally associated with a form. Hence, the linguistic units constitute a

construction that comprises a conventional linking of form and meaning. Syntactic constructions or expressions have more schematic meaning associated with them (e. g. V+N) and are called construction schemas. For instance, each adjective ascribes a property to the modified noun (Langacker, 2009). Such construction schemas are not lexically filled but “represent a grammatical schema that can be instantiated with particular words due to the context” (Evans, 2007: 42-43). Accordingly, cognitive grammar is referred to as “the usage-based model of grammar” (ibid. cit.: 21). So, construction schemas need definite context for their realization. Specifications of fiction as context are defined by the cognitive poetics approach, which “considers fiction as a specific form of everyday human experience including emotion and especially cognition grounded in our general cognitive capacities for perceiving and understanding the world” (Gavins & Steen, 2003).

A constructional schema invoked for producing or comprehension an expression participates in a categorizing relationship with that expression. If the latter fully conforms to the schema’s specifications so that it fully instantiates the schema, “the relationship is one of elaboration: [SCHEMA] —> [EXPRESSION]”. If there is some conflict in their specifications, “the relationship is one of extension: [SCHEMA] --->[EXPRESSION]” (Langacker, 2008: 170).

The study of paralinguistic components of emotive meaning also envisages the method of both wording and textual interpretation. While interpreting, we are engaged in the elaborate, highly sophisticated processes of conceptual construction, drawing on many and varied resources. Among these are lexical meanings and compositional patterns, as traditionally recognized. The constructional schemas evident in contemporary British fiction are connected to types of emotional meaning, and reliant on the interpretation of general and contextual knowledge.

### Results and discussion

Expressiveness in real life, and therefore in that other reality we individually imagine during the reading of, for instance, contemporary British fiction, depends greatly on vocal components of nonverbal communication; and not only those of a learned cultural repertoire common to a social group or rather universal, but “on the most intimately aspects of those acoustic behaviors that may become a sensible reality” (Poyatos, 2002: 105-107). Being a kind of reproduction or “mirror” of reality, contributing to a reader’s comprehension, the vocal components of nonverbal communication expressed by the characters in the contemporary British fiction were analyzed in terms of emotive meaning of paralinguistic components. As far as fiction context is concerned, the function of a reference to paralanguage has not been examined as a real-life reference: for example, the function of paralanguage as illustrators of verbal statements (Poyatos, 1993). Instead, we have explicated the emotive meaning of paralinguistic components at the level of extratextual communication in keeping with the notion that construction schemas are a cognitive construct.

We have chosen the most frequent verb *say* (*said*) and noun *voice* from the wide range of words describing paralanguage in fictional texts. The selected expressions containing words *voice* (*n*) and *say* (*v*) found in contemporary British fiction texts define the following voice specifications to explicate the emotive meaning of paralinguistic means through acoustic characteristics: loudness (1) (*say in a whisper*), sound (2) (*voice dipping into an octave below the norm*), pitch (3) (*say in the melodiously pure tones*) non-acoustic emotional changes of voice (4) (*in a distantly scornful voice*). The construction schemas mainly comprise adverbial and attributive specifications of *say* (*v*) and verbs presenting the sound quality of *voice* (*n*) in the following contexts:

(1) *She had come to the table to write, her head was very near my own, and her voice when she spoke was little more than a whisper* (Waters, 2000: 113).

(2) *Gluk’s voice was unmistakable, dipping now and then into an octave below the norm and holding that constant dry rumble beneath the rhythm of the words, his melody. ‘Mrs Brindle. I am right?’ his face waited, appraising* (Kennedy, 1997: 166).

(3) ... and Sally would render a perfect, miniature adult grimace, a beautifully timed wince-cum-shrug, and say in the melodiously pure tones of a voice still new to grammatical constructions, 'Mummy and Daddy! What silly billies they are being again!' (McEwan, 1992: 15-16).

(4) "It was that or Maid Marian," she remarked as they swung its glass door, her voice distantly scornful (Byatt, 1991: 44).

Despite the definition of voice specification mentioned earlier, separating pure voice qualities and emotions is challenging. Therefore, different voice specifications intend to express the emotive meaning of paralinguistic means. Further research has shown that metaphorical expressions indirectly reveal the emotive meaning of paralinguistic means (5, 6, 7, 8).

(5) 'Look.' Her voice stopped him absolutely until he could execute a turn to face back at her (Kennedy, 1997: 115).

(6) 'This is very good,' she whispered – her voice was like a finger, stroking. 'This will draw me to you', thorough the dark (Waters, 2000: 299).

(7) Her voice had a thick woolen quality... (Byatt, 1991: 113)

(8) The voice was now heartbroken. 'I think she's going to get engaged, by the way'. (Brookner, 1995: 215)

The described voice may not belong to a person (9).

(9) The city is finally finding its voice, like the thud of a sullen heart, saying, 'No . . . No . . . No . . . It can't stop'. (Amis, 1991: 426)

The following construction schemas revealed the commonality of adjective + noun (Adj+N), noun+verb (N+V), and verb phrases (VP) occurrences, including noun *voice*; and verb+adverb (V+adv) occurrences, including verb *say* (*said*). As the result of the research, the set of expressions corresponds to each construction schema:

(1) Adj+N: *low voice, dull voice, fallen voice, flat voice, harsh voice, muffled voice, quiet voice, high-edged voice, lowered voice, shaking voice, trembling voice, hesitant voice, deliberately blurred voice, ordinary and familiar voice, slightly effeminate voice, old voice, rich warm voice, luvvy-duvvy voice, electronically deep voice, rhymeless voice, elderly-authoritative voice, jarring voice, snarling voice, embarrassed voice, apologetic voice, terse voice, the most frightening voice, distantly scornful voice, frigid voice, Sloane voice*.

(2) N+V: *the voice becoming deeper, richer, the voice changed, the voice deepened by half an octave, the voice deepening an octave below, the voice shook a little, the voice shook low and solid against the ribs, the voice sounded loud, the voice was little more than a whisper, the voice whispered to smb., the voice fuzzed and crackled round, the voice seemed to be tainted with steel, voice lacked warmth, the voice seemed to be peculiar, the voice was like a finger, stroking, the voice was still just normal, the voice turned to stone, voice acquired a jeering note, the voice became a hideous mockery, the voice cried, rippling with enthusiasm, the voice sounded weird, the voice sounded tiny, surprised, the voice was choking with shock, the voice sounded eager, the voice sounded thin and vaguely petulant, the voice broke, the voice coming rough*.

(3) VP: *not to change the voice, to deepen the voice, to have a clear ring of the voice, to make the voice shimmer, to raise smb's voice, to soften the voice, to speak in a low, hushed voice, to scream with half-amplified voice, to speak in smb's ordinary voice, voice like cloudy glass, the voice of a poet voice of thick wooden quality, a small wicked note, to know smth from the voice, to try to make the voice hard, to have the growl in the voice, to keep smb's voice gentle, to listen to smb's voice with mild pleasure, to ask in the meekest voice, to lower the voice in surprise and a kind of reproach; to say smth like to be angry, to say with quiet off-handedness, to say smth smiling, to say smth with absolute lack of irony, to say smth with some apprehension, to say smth in a stunned voice*.

(4) V+Adv: *to say aloud, to say harshly, to say in a loud Welsh voice, to say quietly, to say smoothly, to say deliberately promptly, to say in a normal voice, to say quietly, to say quite evenly, to say reflectively strongly, to say slowly, to say with some difficulty, to say*

experimentally, to say instinctively, gently, sweetly, to say calmly, to say coldly, to say emphatically, to say firmly, to say softly, to say softly enough, to say neutrally, to say awkwardly, to say eventually, to say pleasantly, to say cheerfully, to say coldly, to say musing, to say brightly, passionately, to say palely.

The list of these expressions is not fixed and can be supplemented according to a particular text. They are the common construction schemas related to their frequency. The voice specifications are the following types of the meaning with reference to construction schemas: *voice acoustic characteristics (loudness, sound, pitch)(V+Adv)*, *non-acoustic description of emotions (V+Adv, VP)*, *metaphorical meaning (Adj+N, N+V)*, *voice acoustic characteristics and description of emotion*, *indefinite characteristics of voice*. Each type of emotive meaning presupposes the existence of certain construction scheme. Types of expressed emotions are defined as positive or negative ones (see Table 1).

**Table 1.** Types of emotive meaning of paralinguistic components as construction schemas

Types of emotive meaning of paralinguistic components	Types of expressed emotion	
	<i>Positive emotions 34 %</i>	<i>Negative emotions 66%</i>
<i>Voice acoustic characteristics (15%) V+Adv (63%)</i>		
<i>loudness</i>	<i>... and Mr. Hither <u>bent to whisper</u> with a lady who was seated at the table (Waters – “Affinity”, p. 142).</i>	<i>Then her features gave another, stranger kind of shift, <u>and she spoke, in a whisper.</u> (Waters – “Affinity”, p. 102)</i>
<i>sound</i>	<i>Perfectly well? Would I only listen to <u>the sound of my own voice?</u> (Waters – “Affinity”, p. 237) <i>At least Kovacks’ voice <u>sounded normal</u> when he kept it quiet and low. (Kennedy – “Original Bliss”, p. 74)</i></i>	<i>“Wobbly toilet,” Keith said to her in a <u>gurgling voice.</u> (Amis – “London fields”, p. 50)</i>
<i>pitch</i>	<i>‘As close as can be.’ ... <u>he pitched his voice low and thick...</u> (Amis – “London fields”, p. 33) <i>Maternal relish <u>deepened her voice</u> (Brookner – “Incidents in Rue Laugier”, p. 33). ‘Hello?’ <u>His voice sounded higher than usual</u> (Brookner – “Incidents in Rue Laugier”, p. 87).</i></i>	<i>“Miss World!” he said in a <u>quavering voice</u> (Amis – “London fields”, p. 47)</i>
<i>Non-acoustic description of emotion (37%)</i>	<i>...He would laugh, apologise, and <u>say half-seriously, carefully scripted,</u> there (Byatt –</i>	<i>“Yes, hello?” <u>The voice was guilty and defiant.</u> (Amis – “London fields”, p. 41)</i>

V+Adv (38%)

VP (34%)

Metaphorical  
meaning (36%)

Adj+N (33%)

N+V (35%)

“Possession”, p. 440).

*‘Please ask him to come up,’ she said carelessly, and also knew, from the tone of her voice, that she was behaving out of character... (Brookner – “Incidents in Rue Laugier”, p. 250)*

*‘Here come the women,’ she said, without excitement (Waters – “Affinity”, p. 34)*

*Miss Glover, in one of her few interventions, said warmly that... (Byatt – “Possession”, 51)*

*Her voice gave him the seven digits with a shiver. (Amis – “London fields”, p. 33)*

*“I should say powerful rather than clever,” he said... (Waters – “Affinity”, p. 145).*

*His voice knew the circularizing tones of charity... (Amis, – “London fields”, p. 92)*

*Nicola handed him a paper tissue for his gouged thumb and said in a puzzled voice... (Amis – “London fields”, p. 49)*

*You don’t recall being encouraged to say anything indelicate... (Waters – “Affinity”, p. 157)*

*“Take him,” said Hope in a tranced voice (Amis – “London fields”, p. 50).*

*But now the hysterical lilt in her voice... (Amis – “London fields”, p. 85)*

*That small voice might be doing no more than wasting his valuable time (Amis – “London fields”, p. 39).*

*“Shall I get a bottle of wine?” and Val said, disagreeably and truthfully... (Byatt – “Possession”, p. 44)*

*I negotiate with Janit and her infuriating voice (Amis – “London fields”, p. 77).*

*.... in an effort to be away from the man with the voice that was wires pulling over its skin (Kennedy – “Original bliss”, p. 18).*

*The American voice stopped talking Kennedy – “Original bliss”, p. 18).*

Acoustic  
characteristics  
description

emotion (18%)

VP (71%)

+ *On the soundtrack her voice remained virginally clear, with its foreignness, its meticulous difficulty. (Amis – “London fields”, p. 92)*

*... and the lack of hesitation, the unanswerably clear ring of his voice... (Amis, – “London fields”, p. 100).*

*Nicola’s voice was everything he had hoped it would be: direct, uncomplicatedly friendly, low with charged warmth — and sane (Amis – “London fields”, p. 101).*

*She came up to him and asked, in her husky and theatrical voice... (Amis, 1991, p. 34)*

*“She wrote a series of poems about the dolls”, said Maud, in a kind of dreadful whisper (Byatt – “Possession”, p. 113)*

*‘Yes, really.’ His voice sounded thin and vaguely petulant (Kennedy – “Original bliss”, p. 243).*

Indefinite  
characteristic

of *.... said the voice, which was — which was what? (Amis – “London fields”, p. 73)*

*voice* (4%)  
*VP* (83%)

*I have a small light space to say – oh what?* (Byatt – “Possession”, p. 235)  
*He had been quite unable to imagine how he would say...* (Byatt – “Possession”, p. 321)

---

Presentation of negative emotions comes out on top in contemporary British fiction. Indirect description of emotions and metaphorical meaning are the most numberless types of emotive meaning of paralinguistic components. Besides, each type of meaning is coupled with domineering construction schema to convey distinct emotional meaning.

Emotive meaning of paralinguistic components has a considerable implication in contemporary British fiction – it influences a reader’s reception and comprehension. Being significant components of nonverbal communication in textual fiction, paralinguistic components appeal to the reader’s attention and provide their appropriate interpretation.

### Conclusions

As the result of the present research, we have determined that in terms of psycholinguistics a reader’s comprehension of emotive meaning in extratextual communication involves certain construction schemas.

Using conceptual semantic description, we displayed that in contemporary British fiction the emotive meaning of paralinguistic components is primarily a matter of *construal*, and dimensions of *construal* such as construction schemas and fictional context are critical to both semantics and grammar influencing a reader’s comprehension. The study proved that particular kinds of construction schemas occur with multiple expressions, each of which, in conjunction with the structure, presents a conventional linguistic pattern conveying the emotive meaning of paralinguistic components. Words describing the same concept – paralanguage as voice qualities – need different construction schemas to create the types of emotive meaning expressions. Noun *voice* is mostly a part of adjective + noun, noun+verb, and verb phrases construction schemas, while verb *say* (*said*) is comprised only in verb+adverb construction schema. The types of emotive meaning of paralinguistic components attached to certain construction schemas: voice acoustic characteristics (loudness, sound, pitch) (V+Adv), non-acoustic description of emotions (V+Adv, VP), metaphorical meaning (Adj+N, N+V), voice acoustic characteristics and description of emotion, indefinite characteristics of voice. Non-acoustic description of emotions and metaphorical meaning are the most affective types of emotive meaning of paralinguistic components conveying mostly negative emotions.

Appeal to paralinguistic components in fiction is always emotive – there are no expressions for the sake of purely acoustic voice characteristics. Such voice specifications as loudness, sound, pitch are emotional voice changes. Metaphorical meaning and direct description of emotions are preferred to in contemporary British fiction. Fictional context in terms of cognitive poetics connects cognitive grammar constructions and experience through writer-and-reader consciousness. Thus, interplay of psychology, cognition, paralanguage, and emotion is central to the reader’s comprehension of the emotive meaning of paralinguistic components at the level of extratextual communication.

### Cited Literature

- Amis, M. (1991). *London Fields*. London: Penguin Books.
- Bell, W. (2020). ‘The new messiah of the battlefields’: The body as discursive strategy in Dalton Trumbo’s *Johnny got his gun*. *Nordic Journal of English Studies*, 19 (5), 47-63.  
<http://doi.org/10.35360/njes.615>
- Bal, M. (1997) *Narratology* / translated by Christine van Boheemen. Toronto: University of Toronto Press.

- Birdwhistell, R. L. (1952). *Introduction to kinesics: An annotation system for analysis of body motion and gesture*. Louisville: University of Kentucky.
- Booth, W. C. (2005). Resurrection of the Implied Author. Why Bother? In J. Phelan, P. Rabinowitz (Eds.), *A companion to narrative theory* (pp. 75-88). Malden, MA: Wiley-Blackwell.
- Brookner, A. (1995). *Incidents in Rue Laugier*. London: Penguin Books.
- Butte, G. (2004). *I know that you know that I know: narrating subjects from Moll Flanders to Marnie*. Columbus: Ohio State University Press.
- Byatt, A. S. (1991). *Possession: A Romance*. London: Vintage.
- Chatman, S. (1980). *Story and discourse. Narrative structure in fiction and film*. Ithaca/London: Cornell University Press.
- Cobley, P. (2001). *Narrative*. London & New York: Routledge.
- Crystal, D. (1975). Paralinguistics. In Benthall, J., & Polhemus, T. (Eds.), *The body as a medium of expression* (pp. 162-74). Harmondsworth: Penguin Books.
- Divjak D., Milin P., & Medimorec S. (2019). Construal in language: A visual-world approach to the effects of linguistic alternations on event perception and conception. *Cognitive linguistics*. 31 (1). 37-72. <http://doi.org/10.1515/cog-2018-0103>
- Efron, D. (1972). *Gesture and environment*. The Hague: Mouton.
- Evans, V. (2007). *A glossary of cognitive linguistics*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Freeman, H. M. (2014). Cognitive poetics. In Burke, M. (Ed.), *Routledge handbook of stylistics* (pp. 313-328). New York: Routledge.
- Funch, B. S. (1997). *The psychology of art appreciation*. Copenhagen: Museum Tusulanum Press.
- Gavins, J., & Steen, G. (2003). *Cognitive poetics in practice*. London: Routledge. <http://dx.doi.org/10.4324/9780203417737>
- Hall, J. A., & Knapp, M. L. (2013). *Nonverbal communication: Handbooks of communication science*. V. 2. Berlin & Boston: Walter de Gruyter.
- Herman, D. (2007a). *The Cambridge companion to narrative*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Herman, D. (2007b). Cognition, emotion, and consciousness. In D. Herman, (Ed.), *The Cambridge companion to narrative* (pp. 245-59). Cambridge: Cambridge University Press.
- Hogan, P. C. (2003). *Cognitive science, literature, and the arts: A guide for humanists*. New York: Routledge.
- Hogan, P. C. (2011). *What literature teaches us about emotions (Studies in emotions and social interaction)*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Jackendoff, R. S. (1983). *Semantics and cognition*. Cambridge, MA: The MIT Press.
- Jacobs, A. M., & Kinder, A. (2015). Worte als Worte erfahren: Wie erarbeitet das Gehirn Gedichte [Experiencing words as words: How the brain constructs poems]. In Pompe, A. (Ed.), *Kind und Gedicht* (pp. 57-76). [Child and poem]. Berlin: Rombach [in German].
- Johnson-Laird, P. N. (1983). *Mental models. Towards a cognitive science of language, inference and consciousness*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Johar, S. (2016). *Emotion, affect and personality in speech. The Bias of language and paralanguage*. New Delhi: Springer.
- Kendon, A. (1997). Gesture. *Annual Review of Anthropology*, 26, 109-128. <http://dx.doi.org/10.1146/annurev.anthro.26.1.109>
- Kennedy, A. L. (1997). *Original Bliss*. London: Vintage.
- Korte, B. (1997). *Body language in literature*. Toronto: University of Toronto Press.
- Lakoff, G., & Johnson, M. (1980). *Metaphors we live by*. Chicago: University of Chicago Press.
- Langacker, R. W. (1985). Observations and speculations on subjectivity. In J. Haiman, (Ed.), *Iconicity in syntax* (pp. 109-150). Amsterdam: John Benjamins. <http://dx.doi.org/10.1075/tsl.6>

- Langacker, R. W. (1987). *Foundations of cognitive grammar*. Vol. 1. Stanford: Stanford University Press.
- Langacker, R. W. (1988). A Usage-based model. In Rudzka-Ostyn, B. (Ed.), *Topics in Cognitive Linguistics* (pp. 127-161). Amsterdam: John Benjamins. <http://dx.doi.org/10.1075/sl.15.1.08kir>.
- Langacker, R. W. (1990). *Concept, image, and symbol: The cognitive basis of grammar*. Berlin & New York: Mouton de Gruyter.
- Langacker, R. W. (1991). *Foundations of cognitive grammar. Descriptive application*. Vol. 2. Stanford: Stanford University Press.
- Langacker, R. W. (1998). Indeterminacy in semantics and grammar. In J. L. C. Honrubia, (Ed.), *Estudios de Lingüística Cognitiva II* (pp. 649-672). Alicante: Universidad de Alicante.
- Langacker, R. W. (1999). *Grammar and conceptualization*. Berlin & New York: Mouton de Gruyter. <http://dx.doi.org/10.1515/9783110800524>.
- Langacker, R. W. (2000). A dynamic usage-based model. In M. Barlow, & S. Kemmer (Eds.), *Usage-based models of language* (pp. 1-63). Stanford: CSLI Publications.
- Langacker, R. W. (2001). Discourse in cognitive grammar. *Cognitive Linguistics*, 12(2), 143-188. <http://dx.doi.org/10.1515/cogl.12.2.143>.
- Langacker, R. W. (2008). *Cognitive grammar: A basic introduction*. Oxford: Oxford University Press.
- Langacker, R. W. (2009). *Investigations in cognitive grammar*. Berlin & New York: Mouton de Gruyter. <http://dx.doi.org/10.1515/9783110214369>
- Langacker, R. W. (2013). *Essentials of cognitive grammar*. Oxford: Oxford University Press.
- Lazarus, R. S. (1991). *Emotion and adaptation*. New York: Oxford University Press.
- McEwan, I. (1992). *Black Dogs*. London: Jonathan Cape.
- Miall, D. S. (2006). *Literary reading: Empirical and theoretical studies*. New York: Peter Lang.
- Neumann, B. & Nünning A. (2008). *An introduction to the study of narrative fiction*. Stuttgart: Klett.
- Nünning, A. (1989). *Grundzüge eines kommunikationstheoretischen Modells der erzählerischen Vermittlung. Die Funktion der Erzählinstanz in den Romanen George Eliots* [Fundamentals of a communication-theoretical model of narrative mediation. The function of the narrator in the novels]. Trier: WVT [in German].
- Oatley, K. (2003). Writing and reading. The future of cognitive poetics. In Gavins, J. & Steen, G. (Eds.), *Cognitive poetics in practice* (pp. 161-172). London & New York: Routledge.
- Oatley, K. (2004). *Emotions: A brief history*. Oxford: Blackwell.
- Oatley, K., & Johnson-Laird, P. N. (1987). Towards a cognitive theory of emotions. *Cognition and Emotion*, vol. 1, 29-50.
- Palmer, A. (2004). *Fictional minds*. Lincoln: University of Nebraska Press.
- Phelan, J. (2005). *Living to tell about it. A rhetoric and ethics of character narration*. Ithaca/London: Cornell University Press.
- Poyatos, F. (1977). Forms and Functions of Nonverbal Communication in the Novel: A New Perspective of the Author-Character-Reader Relationship. *Semiotica*, 21(3/4), 295-337.
- Poyatos, F. (1983). *New perspectives in nonverbal communication: Studies in cultural anthropology, social psychology, linguistics, literature and semiotics*. Oxford: Pergamon Press.
- Poyatos, F. (1993). *Paralanguage. A linguistic and interdisciplinary approach to interactive speech and sound*. Amsterdam: John Benjamins.
- Poyatos, F. (1997). *Nonverbal communication and translation: New perspectives and challenges in literature, interpretation, and the media*. Amsterdam: John Benjamins.
- Poyatos, F. (2002). *Nonverbal communication across disciplines. Narrative literature, theater, cinema, translation*. Vol. 3. Amsterdam: John Benjamins. <http://dx.doi.org/10.1075/gest.6.2.11fey>.

- Poyatos, F. (2008). *Textual translation and live translation: The total experience of nonverbal communication in literature, theater and cinema*. Amsterdam: John Benjamins.
- Reddy, W. M. (1999). Emotional liberty: politics and history in the anthropology of emotions. *Cultural Anthropology*, 14, 256-288.
- Reddy, W. M. (1997). Against constructionism: the historical ethnography of emotions. *Current Anthropology*, 38, 327-351.
- Robinson, J. (2005). *Deeper than Reason: Emotion and its role in literature, music, and art*. Oxford: Clarendon Press.
- Ruth-Hirrel, L., & Wilcox, S. (2018). Speech-gesture constructions in cognitive grammar: The case of beats and points. *Cognitive Linguistics*, 29 (3), 453-493. <https://doi.org/10.1515/cog-2017-0116>
- Scherer, K. R. (2000). A cross-cultural investigation of emotion inferences from voice and speech: Implications for speech technology. In *Proceedings of international conference on speech-language processing (ICSLP)* (pp. 379-382). China: Beijing.
- Scherer, K. R. (2003). Vocal communication of emotion: A review of research paradigms. *Speech Communication*, 40, 227-256. [http://dx.doi.org/10.1016/S0167-6393\(02\)00084-5](http://dx.doi.org/10.1016/S0167-6393(02)00084-5)
- Schrott, R., & Jacobs, A.M. (2011). *Gehirn und Gedicht: Wie wir unsere Wirklichkeiten konstruieren* [Brain and poetry: How we construct our realities]. Munich: Hanser. [in German].
- Stockwell, P. (2002). *Cognitive poetics: an introduction*. London & New York: Routledge.
- Ungerer, F., & Schmid, H-J. (2006). *An introduction to cognitive linguistics*. London: Longman.
- Wan, X. (2019). Body as resource of narrative communication: an intersection of corporeal narratology with rhetorical narratology. *A Journal of Literary Studies and Linguistics*, 9, 144-158.
- Waters, S. (2000). *Affinity*. London: Virago Press.
- Werth, P. (1999). *Text worlds: Representing conceptual space in discourse*. London: Longman.

## **АНОТАЦІЯ**

**Метою** статті є виявлення емотивного значення паралінгвістичних компонентів як конструкційних схем, що впливають на розуміння читачами сучасної британської художньої літератури. Конкретні цілі статті охоплюють: а) по-перше, виокремлення певних виразів, включених в змістовний текстовий комунікативний контекст сучасної британської художньої літератури, актуалізованих найпоширенішими паралінгвістичними лексичними одиницями *voice (n)* і *say (v)*; б) по-друге, дослідження емотивного значення паралінгвістичних компонентів як поєднання форми (види конструкційних схем як паралінгвістичних виразів, представлених частинами мови) та значення (типи емотивного значення паралінгвістичних компонентів) у комунікативних контекстах – художніх текстах.

**Матеріал і методи.** У цій праці висвітлено роль характеристик людського голосу – паралінгвістичних компонентів, які є частиною невербальної комунікації та впливають на розуміння емотивного значення читачем в романах М. Еміса, А. Байєт, А. Брукнер, С. Уотерс, А. Л. Кеннеді, І. Мак'юена. У межах методології когнітивної граматики було використано такі методи: дискурсного аналізу, аналізу тексту, концептуального семантичного опису, класифікації, кількісного аналізу.

**Результати.** Проведене дослідження розкриває розуміння читачем емотивного значення паралінгвістичних компонентів як певних конструкційних схем. Типи емотивного значення охоплюють акустичні характеристики голосу (голосність, звук, висота) (*V+Adv*), неакустичний опис емоцій (*V+Adv, VP*), метафоричне значення (*Adj+N, N+V*), акустичні характеристики голосу та опис емоцій, невизначені характеристики голосу. Неакустичний опис емоцій та метафоричне значення є найпродуктивнішими видами емотивного значення паралінгвістичних компонентів, які передають переважно негативні емоції.

**Висновок.** Результати свідчать про те, що розуміння читачем емотивного значення паралінгвістичних компонентів у сучасній британській художній літературі існує у конструкційних схемах Р. В. Лангакера, які є парами «форма-значення». Ці конструкційні схеми є граматичними схемами, що містять зв'язки частин мови як шаблони, наповнені певними словами – паралінгвістичними компонентами, які передають емоційне значення. Крім того, емоційне значення та його види сприяють продукуванню художнього тексту та значно впливають на його розуміння читачем у зовнішньо-текстовій комунікації.

**Ключові слова:** розуміння, емотивне значення парамови, конструкційна сема, художній текст, невербальне спілкування, зовнішньо-текстова комунікація

**Еталонна рецензія.**

*Journal of «PSYCHOLINGUISTICS»*

Hryhorii Skovoroda University in Pereiaslav,  
Kyiv region, Ukraine  
Editor-in-Chief: prof. Kalmykova L.O.

**ARTICLE REVIEW 1282**

**Construction-Based Approach to Reader's Comprehension of Emotive Meaning in Extratextual Communication**

**Конструкційна схема як основа читацького розуміння емотивного значення в зовнішньо-текстовій комунікації**

EVALUATION CRITERIA		REVIEWER'S COMMENTS
1.	Is there a <b>psycholinguistic subject</b> of research in the article? Scientific match/dismatch of the presented article to the journal profile (psycholinguistics)	No
2.	Relevance of the considered problem for psycholinguistic science, and in particular its branches ( <i>reviewer`s opinion</i> )	It is not relevant
3.	Scientific novelty of research ( <i>reviewer`s opinion</i> )	There is not a scientific novelty of the theory proposed in this research
4.	The value of the research results highlighted in the article for psycholinguistic science (theory and/or practice). If so, what is the particular value of the results? ( <i>reviewer's point of view</i> ).	It is no value
5.	Has the relevance of the research described convincingly and argumentatively in the article?	No. It can't be described because there is no relevance of the research
6.	Has the purpose of the article been formulated? The correctness of its wording.	No, it is not correct
7.	Does the article state information about compliance with ethical standards in the preparation and implementation of research (the information about <b>informed consent</b> from potential participants of the experiment to take part in the research, sources of funding or their absence, and on availability/absence of potential conflict of interest (financial or non-financial). Does the article state	No

	information about the ethical review of the research and its approval by the <b>Committee for Ethics of Research</b> ?	
8.	Has the article research <b>concept</b> been presented? How appropriately, clearly and informative is it being described?	No
9.	Has the <b>purpose</b> of the study been formulated? If so, does the stated goal correspond to the psycholinguistic subject matter?	Yes, but it doesn't deal with Psycholinguistics at all
10.	Has the scientific novelty of the research been formulated in the article? If so, how convincing is it?	No
11.	Have the <b>methods</b> of research been selected appropriately and described fully?	No
12.	Have the <b>results</b> of the research been presented sufficient enough according to the presented concept? Is the essence of the study understandable?	No
13.	Has the author's empirical data been posted in one of the <b>international repositories</b> (e.g. <a href="#">Mendeley Data Search</a> , <a href="#">Elsevier Data Search</a> , <a href="#">Harvard Dataverse</a> , <a href="#">Google Dataset Search</a> , <a href="#">Microsoft Research Open Data</a> , <a href="#">Zenodo</a> , <a href="#">Social Science Research Network (SSRN)</a> , <a href="#">CogPrints</a> , etc.)?	No
14.	Does the author of the article describe the value of the obtained <b>results</b> of research for the further development of the theory and practice of psycholinguistic science? If so, how convincingly it's been described?	No
15.	Does the article include <b>discussion questions (Discussions)</b> related to the covered issues of empirical research? Have the results of the research been compared with similar (close, related) scientific research available in domestic and foreign psycholinguistic and psychological science?	No
16.	Do the <b>conclusions</b> presented in the article reveal the purpose and objectives of the study? Are they reasonable and convincing enough?	No
17.	Does the article present the results of the research analysis published over the past 5 years in international peer-reviewed psycholinguistic journals, indexed by Web of Science, Scopus?	No
18.	Does the article present <b>illustrative material</b> (models, tables, figures, diagrams, etc.)? If so, are the characteristics of the object under study fully reproduced in the illustrative material?	No
19.	Have the <b>literature sources</b> been used enough to reveal the problem of research? Do the literature sources correspond to the profile of the Journal? Do they reveal the studied problem?	No
20.	Have the works of scientists mentioned in the content of the article been listed in the bibliography?	Yes
21.	Does the title of the article correspond to the content of the study?	No

22.	Does the content of the <b>annotation</b> (in English, Ukrainian and Russian) correspond to the content of the article? Is the content identical in all annotations? Have the annotation been appropriately <b>structured</b> (purpose, methods/procedure of research, results, conclusions)?	Yes
23.	Do the <b>keywords</b> correspond to the journal profile and to the scientific problem considered in the article?	In some a way

### Reviewer's opinion

**(Attention! The reviewer's point of view is of a recommendational nature. The article is also reviewed by the editor-in-chief, executive secretary and appointed editors)**

	<b>ARTICLE QUALITY EVALUATION</b> (Highlight with a color only what is relevant please)		<b>RECOMMENDATION OF THE REVIEWER</b> (Highlight with a color only what is relevant please)
	(1). Corresponds to the scientific profile of the journal (Psycholinguistics). (2). The results of empirical research have scientific novelty and are valuable for psycholinguistic science (theory and practice).		Recommended for issuing in the current version  Recommended for publication provided the article would be revised and amended in accordance with the comments of the Reviewer
	The article is promising. It traces a scientific idea for psycholinguistic science.		<b>The article needs significant refinement (given the existing useful and/or promising scientific idea for psycholinguistic science). It is necessary a reiteration of review procedure by previous reviewers and an appointment of another (new) one.</b>
	Does not correspond to the scientific profile of the Journal (Psycholinguistics).		Reject

### DISCUSSIONABLE ISSUES RAISED BY THE REVIEWER

The title of the article “Construction-Based Approach to Reader's Comprehension of Emotive Meaning in Extratextual Communication” is certainly interesting, it is due our attention. However, unfortunately, most of the issues having been actualized in the article hadn't been disclosed. This situation does not give us the possibility to recommend this article in this form for publication in a journal of such a high level.

In some a way, the problem of this article is the reader's understanding of emotional meaning in Extratextual Communication. We did not understand at all what exactly the author meant when he/she spoke about Extratextual Communication. “Extratextual” and “intratextual” communication is shown by the author of the article in Fig. 1. As a rule, in psychological literature the term “Extratextual communication” means communication outside the text, that is a real communicative process. This is natural process of communication between two or more people, media communication, etc. When the author of the article says about the analysis of the

emotional meaning, having been displayed in the lexical units that are given in the text (p. 11: «(1) Adj+N: *low voice, dull voice, fallen voice, flat voice, harsh voice, muffled voice, quiet voice, high-edged voice, lowered voice, shaking voice, trembling voice, hesitant voice, deliberately blurred voice, ordinary and familiar voice, slightly effeminate voice, old voice, rich warm voice, luvvy-duvvy voice, electronically deep voice, rhymeless voice, elderly-authoritative voice, jarring voice, snarling voice, embarrassed voice, apologetic voice, terse voice, the most frightening voice, distantly scornful voice, frigid voice, Sloane voice.*

(2) N+V: *the voice becoming deeper, richer, the voice changed, the voice deepened by half an octave, the voice deepening an octave below, the voice shook a little, the voice shook low and solid against the ribs, the voice sounded loud, the voice was little more than a whisper, the voice whispered to smb., the voice fuzzed and crackled round, the voice seemed to be tainted with steel, voice lacked warmth, the voice seemed to be peculiar, the voice was like a finger, stroking, the voice was still just normal, the voice turned to stone, voice acquired a jeering note, the voice became a hideous mockery, the voice cried, rippling with enthusiasm, the voice sounded weird, the voice sounded tiny, surprised, the voice was choking with shock, the voice sounded eager, the voice sounded thin and vaguely petulant, the voice broke, the voice coming rough.*

(3) VP: *not to change the voice, to deepen the voice, to have a clear ring of the voice, to make the voice shimmer, to raise smb's voice, to soften the voice, to speak in a low, hushed voice, to scream with half-amplified voice, to speak in smb's ordinary voice, voice like cloudy glass, the voice of a poet voice of thick wooden quality, a small wicked note, to know smth from the voice, to try to make the voice hard, to have the growl in the voice, to keep smb's voice gentle, to listen to smb's voice with mild pleasure, to ask in the meekest voice, to lower the voice in surprise and a kind of reproach; to say smth like to be angry, to say with quiet off-handedness, to say smth smiling, to say smth with absolute lack of irony, to say smth with some apprehension, to say smth in a stunned voice.*

(4) V+Adv: *to say aloud, to say harshly, to say in a loud Welsh voice, to say quietly, to say smoothly, to say deliberately promptly, to say in a normal voice, to say quietly, to say quite evenly, to say reflectively strongly, to say slowly, to say with some difficulty, to say experimentally, to say instinctively, gently, sweetly, to say calmly, to say coldly, to say emphatically, to say firmly, to say softly, to say softly enough, to say neutrally, to say awkwardly, to say eventually, to say pleasantly, to say cheerfully, to say coldly, to say musing, to say brightly, passionately, to say palely.*

The list of these expressions is not fixed and can be supplemented according to a particular text. They are the common construction schemas related to their frequency. The voice specifications are the following types of the meaning with reference to construction schemas: *voice acoustic characteristics (loudness, sound, pitch)(V+Adv), non-acoustic description of emotions (V+Adv, VP), metaphorical meaning (Adj+N, N+V), voice acoustic characteristics and description of emotion, indefinite characteristics of voice.* Each type of emotive meaning presupposes the existence of certain construction scheme. Types of expressed emotions are defined as positive or negative ones», this means a purely linguistic analysis of lexical units, their meaning, which, at the same time, does not provide opportunities to assess «*voice acoustic characteristics (loudness, sound, pitch) (V+Adv), non-acoustic description of emotions (V+Adv, VP), metaphorical meaning (Adj+N, N+V), voice acoustic characteristics and description of emotion, indefinite characteristics of voice*». Such a characteristics of emotions, which is presented by the author, is, in our opinion, in some a case outdated view of this problem, which is analyzed only in the paradigm of Cognitive Grammar, and mainly in the researches of R.W. Langacker. But, in our opinion, this is a rather limited point of view. In a great degree it resembles a behaviorist stimulus → response scheme. The paradigm of Psycholinguistics, on the contrary, provides much more opportunities for understanding textual information. Also,

understanding in Psycholinguistics usually is in another level – the semantic level of the presentation of the textual material.

In Psycholinguistics it is not so important with the help of which Grammar structures or Parts of Speech the author created the text. It is important what emotions and meaning were explicated in the text structures. It is also important the reader's understanding of this emotion. From the point of view of Psycholinguistics, even silence sometimes contains more meanings than the use of verbs or adjectives, or the combination of parts of speech into Grammar structures. Again, let's look at the example on p. 10 («*This is very good,* *she whispered – her voice was like a finger, stroking.* *'This will draw me to you', thorough the dark* (Waters, 2000: 299).»). According to the context, the heroine of the novel perceived the information presented to her in a positive way, despite the fact that it was expressed “in a whisper”. The author of the novel emphasizes this meaning, saying: «*her voice was like a finger, stroking*». And then continues: «*'This will draw me to you'*». And in this context, in our opinion, the phrase «*was like a finger, stroking*» is much more meaningful, emotional than «*she whispered*».

Again, if we are talking about understanding, these characteristics: «loudness (1) (*say in a whisper*), sound (2) (*voice dipping into an octave below the norm*), pitch (3) (*say in the melodiously pure tones*) non-acoustic emotional changes of voice (4) (*in a distantly scornful voice*)», specified on p. 10 of the article, have lost any meaning. Why did the author of the article decide that if the author of the novel says: «*voice dipping into an octave below the norm*», then the reader should understand this expression in such a way? From the perspective of Psycholinguistics, “one can understand without knowing, and one can also understand by departing from the textual reality, which we call “metareading competence”. It is also clear that this level of understanding is not developed for each person, not all people are able to read the text and understand it on a meta-level. This is the “level of elevation”, the “level of exaltation” above the text. This is quite difficult for each reader, but such understanding also takes place. It cannot be ignored, and, moreover, such understanding should be sought, especially when it comes to the understanding of fiction. However, the author of the article focuses, unfortunately, only on the elementary level of understanding, such as: «*[SCHEMA] —> [EXPRESSION]*”. *If there is some conflict in their specifications, “the relationship is one of extension: [SCHEMA] -->[EXPRESSION]*” (Langacker, 2008: 170)», citing this author, and the entire article is based primarily on his thoughts and concepts.

It is also unacceptable that the author of the article does not analyze the concept of “understanding” at all. We mean “understanding” in the psycholinguistic paradigm. Psycholinguistic methods of empirical research were not described, so the research itself was also missing. It is not clear: understanding by whom? Who were the respondents? How did you involve them into the research? How old were the respondents? How many of them participated in the experiment? Where is the description of the empirical material? What psychodiagnostic methods were used? Where is the description of the obtained empirical results (we mean the results on understanding!!!)? Where is the mathematical and statistical analysis of the research results? Where are statistically justified conclusions actualized by empirical data? So, when all these elements will be explicated in the article, then we can say that everything is done at the right level, and the article can be recommended for issuing in the current version.

However, to be honest, according to the prosodic component of speech in textual material, such as «*voice acoustic characteristics (loudness, sound, pitch) (V+Adv), non-acoustic description of emotions (V+Adv, VP), metaphorical meaning (Adj+N, N+V), voice acoustic characteristics and description of emotion, indefinite characteristics of voice*», we have strong doubts that this article can be brought to its logical conclusion and will be concluded in the psycholinguistic paradigm.

The article needs some editorial corrections. Thus, Cognitive Grammar, Cognitive Linguistics, Cognitive Poetics are usually written with capital letters.

We would also like to make a remark about the literature. Literature is rather monotonous, one-sided. References in the text refer to some authors (for example, the researches of Langacker, R.W. are mentioned 12 times, Poyatos, F. – 6 times in the list of references). There is no need for this. It would be better if the author of the article made a reference to contemporary psycholinguistic researches, which, in our opinion, would help him/her to realize what understanding was, especially when it came to novels. By the way, this choice of literary sources did not allow the author of the article to go beyond Cognitive Grammar and “to rise” to the level of Psycholinguistics.

### Для редакції

Тема статті «Construction-Based Approach to Reader’s Comprehension of Emotive Meaning in Extratextual Communication» є, безперечно, цікавою, такою, що заслуговує на належну увагу. Проте, на жаль, більшість питань, актуалізованих у статті, є не розкритими, що не дає нам права на рекомендацію даної публікації в такому вигляді до друку в журналі такого рівню.

Зокрема, проблемою даної статті є читацьке розуміння емотивного значення в зовнішньо-текстовій комунікації. Ми зовсім не зрозуміли, що саме автор мав на увазі, коли говорить щодо зовнішньо-текстової комунікації. “Extratextual” and “intratextual” communication наведено автором статті на рис. 1. Як правило, в психологічній літературі під терміном “Extratextual communication” мається на увазі комунікація поза тексту, тобто реальний комунікативний процес. Це й спілкування між двома та більше людьми, і медійна комунікація та ін. Коли йдеться щодо аналізу емотивного значення, закладеного в лексичних одиницях, які наведено в тексті (с. 11: «(1) Adj+N: *low voice, dull voice, fallen voice, flat voice, harsh voice, muffled voice, quiet voice, high-edged voice, lowered voice, shaking voice, trembling voice, hesitant voice, deliberately blurred voice, ordinary and familiar voice, slightly effeminate voice, old voice, rich warm voice, luvvy-duvvy voice, electronically deep voice, rhymeless voice, elderly-authoritative voice, jarring voice, snarling voice, embarrassed voice, apologetic voice, terse voice, the most frightening voice, distantly scornful voice, frigid voice, Sloane voice.*

(2) N+V: *the voice becoming deeper, richer, the voice changed, the voice deepened by half an octave, the voice deepening an octave below, the voice shook a little, the voice shook low and solid against the ribs, the voice sounded loud, the voice was little more than a whisper, the voice whispered to smb., the voice fuzzed and crackled round, the voice seemed to be tainted with steel, voice lacked warmth, the voice seemed to be peculiar, the voice was like a finger, stroking, the voice was still just normal, the voice turned to stone, voice acquired a jeering note, the voice became a hideous mockery, the voice cried, rippling with enthusiasm, the voice sounded weird, the voice sounded tiny, surprised, the voice was choking with shock, the voice sounded eager, the voice sounded thin and vaguely petulant, the voice broke, the voice coming rough.*

(3) VP: *not to change the voice, to deepen the voice, to have a clear ring of the voice, to make the voice shimmer, to raise smb’s voice, to soften the voice, to speak in a low, hushed voice, to scream with half-amplified voice, to speak in smb’s ordinary voice, voice like cloudy glass, the voice of a poet voice of thick wooden quality, a small wicked note, to know smth from the voice, to try to make the voice hard, to have the growl in the voice, to keep smb’s voice gentle, to listen to smb’s voice with mild pleasure, to ask in the meekest voice, to lower the voice in surprise and a kind of reproach; to say smth like to be angry, to say with quiet off-handedness, to say smth smiling, to say smth with absolute lack of irony, to say smth with some apprehension, to say smth in a stunned voice.*

(4) V+Adv: *to say aloud, to say harshly, to say in a loud Welsh voice, to say quietly, to say smoothly, to say deliberately promptly, to say in a normal voice, to say quietly, to say quite evenly, to say reflectively strongly, to say slowly, to say with some difficulty, to say experimentally, to say instinctively, gently, sweetly, to say calmly, to say coldly, to say emphatically, to say firmly, to say softly, to say softly enough, to say neutrally, to say awkwardly, to say eventually, to say pleasantly, to say cheerfully, to say coldly, to say musing, to say brightly, passionately, to say palely.*

The list of these expressions is not fixed and can be supplemented according to a particular text. They are the common construction schemas related to their frequency. The voice specifications are the following types of the meaning with reference to construction schemas: *voice acoustic characteristics (loudness, sound, pitch)(V+Adv), non-acoustic description of emotions (V+Adv, VP), metaphorical meaning (Adj+N, N+V), voice acoustic characteristics and description of emotion, indefinite characteristics of voice.* Each type of emotive meaning presupposes the existence of certain construction scheme. Types of expressed emotions are defined as positive or negative ones», то мається на увазі суто лінгвістичний аналіз лексичних одиниць, їхнє значення, яке, разом з тим, не дає можливостей оцінити «*voice acoustic characteristics (loudness, sound, pitch) (V+Adv), non-acoustic description of emotions (V+Adv, VP), metaphorical meaning (Adj+N, N+V), voice acoustic characteristics and description of emotion, indefinite characteristics of voice*». Така характеристика емоцій, яка представлена автором, – це, на нашу думку, застарілий погляд на дану проблему, яка аналізується лише в парадигмі Cognitive Grammar, і на роботі лише R.W. Langacker спирається автор. Але, на нашу думку, це – досить вузький погляд. Він скоріше нагадує біхевіористську схему стимул → реакція. Парадигма психолінгвістики, навпроти, дає набагато більше можливостей для розуміння текстової інформації. Також розуміння в психолінгвістиці виходить, як правило, на інший – смисловий рівень презентації текстового матеріалу.

В психолінгвістиці не настільки важливо, за допомогою яких граматичних структур чи частин мови автор створив текст. Важливою є емоція і сенс, закладений в текстову структуру. Важливим є розуміння цієї емоції читачем. З точки зору психолінгвістики навіть мовчання інколи вмщує в себе більше сенсу, ніж використання дієслів чи то прикметників, або поєднання частин мови у граматичні структури. Знову ж таки, візьмемо, зокрема, приклад, наведений на с. 10 («*This is very good, 'she whispered – her voice was like a finger, stroking. 'This will draw me to you', thorough the dark (Waters, 2000: 299).*»). За контекстом героїня твору сприйняла подану їй інформацію в позитивному ключі, незважаючи на те, що вона була висловлена «in a *whisper*». Автор підкреслює даний сенс, говорячи «*her voice was like a finger, stroking*». І потім продовжує: «*This will draw me to you*». І в цьому контексті, на наш погляд, саме фраза «*was like a finger, stroking*» є більшою мірою смисловою, емотивною, ніж «*she whispered*».

Знову ж таки, якщо йдеться щодо розуміння, то такі characteristics: «loudness (1) (*say in a whisper*), sound (2) (*voice dipping into an octave below the norm*), pitch (3) (*say in the melodiously pure tones*) non-acoustic emotional changes of voice (4) (*in a distantly scornful voice*)», вказані на с. 10 статті, втрачають будь-якого сенсу. Чому автор статті вирішив, що якщо в творі написано «*voice dipping into an octave below the norm*», то читач має саме так і зрозуміти цей вислів? З точки зору психолінгвістики «можна не знаючи розуміти, а також можна розуміти, відходячи від текстової реальності, що ми називасмо «метачитацькою компетентністю». Зрозуміло, що такий рівень розуміння не є притаманним всім, не всі люди здатні читати текст і розуміти його на метарівневі. Це – «рівень піднесення», «рівень підняття» над текстом. Це – досить складно для кожного читача, але таке розуміння також має місце. Його не можна ігнорувати, а, більше того, до такого розуміння й слід прагнути, особливо коли йдеться щодо розуміння художньої літератури. Проте, автор статті орієнтується, на жаль, лише на елементарний рівень розуміння, а саме: «*[SCHEMA] → [EXPRESSION]*». *If there is some conflict in their specifications, "the relationship is one of*

*extension: [SCHEMA] --->[EXPRESSION]*” (Langacker, 2008: 170)», посилаючись на вказаного автора, і вся стаття базується переважно на його думках і концепціях.

Неприпустимим є також і те, що в статті зовсім не проаналізовано поняття «розуміння». Ми маємо на увазі «розуміння» в психолінгвістичній парадигмі. Не описано психолінгвістичні методи емпіричного дослідження, тому їй відсутнім є й саме по собі дослідження. Не зрозуміло: розуміння ким? Хто були респонденти? Звідки Ви їх залучили до дослідження? Якого віку були респонденти? Скільки їх брало участь в експерименті? Де опис емпіричного матеріалу? Які психодіагностичні методики використано? Де опис отриманих емпіричних результатів (маємо на увазі результати щодо розуміння!!!)? Де математико-статистичний аналіз результатів дослідження? Де підтверджені емпіричними даними статистично виважені висновки? Отже, коли ці всі елементи будуть експліковані в статті, тоді ми зможемо сказати, що все виконано на належному рівневі, і статтю можна рекомендувати до друку.

Проте, чесно кажучи, щодо просодичного компоненту мовлення в текстовому матеріалі, а саме «*voice acoustic characteristics (loudness, sound, pitch) (V+Adv), non-acoustic description of emotions (V+Adv, VP), metaphorical meaning (Adj+N, N+V), voice acoustic characteristics and description of emotion, indefinite characteristics of voice*», ми маємо великий сумнів, що ця стаття може бути доведена до логічного кінця і завершена з урахуванням психолінгвістичної парадигми.

Стаття потребує незначних редакційних виправлень. Так, Cognitive Grammar, Cognitive Linguistics, Cognitive Poetics прийнято писати з великих літер.

Також хочемо зробити зауваження щодо літератури. Література є досить-таки одноманітною, однобічною. Посилання в тексті стосуються окремих авторів (наприклад, в списку літератури праці Langacker, R. W. згадуються 12 разів, Royatos, F. – 6 разів). В цьому немає потреби. Краще б автор зробив би посилання на сучасні психолінгвістичні дослідження, що, на нашу думку, фаси літувало би його до усвідомлення того, що є розумінням, особливо коли мова йде щодо літературних творів. До речі, такий вибір літературних джерел і не дав авторові статті змогу вийти за межі Cognitive Grammar і піднятися на рівень психолінгвістики.

## **ТЕМА 8: Особливості написання вступу до наукового дослідження. Правила написання і видання монографій, розділів до колективних монографій, підручників та навчальних посібників (2 год.)**

**1. Актуальність теми:** Багатьом науковцям сьогодні мало опублікувати результати своєї праці лише у вигляді невеликих за обсягом статей. У цьому випадку найбільш підходящим варіантом є видання монографії/наукового посібника. Монографія - це «Наукове або науково-популярне видання, що містить повне і всебічне дослідження однієї (виділено МН) проблеми або теми і належить одному або декільком авторам». В *енциклопедії* читаємо: «Монографія (від моно ... і ... графія), наукова праця, в якій з найбільшою повнотою досліджується певна тема. У Монографії узагальнюється і аналізується література з даного питання, висуваються нові гіпотези і рішення, які сприятимуть розвитку науки. Монографія зазвичай супроводжується великими бібліографічними списками, примітками і т. д.»

Таким чином, монографія, це не написана одним автором робота, а дослідження, присвячене одній темі. Тому монографії поділяють на індивідуальні і колективні. У науковому співтоваристві прийнята думка, що все-таки, більше п'яти співавторів залучати не рекомендується. Сьогодні в Інтернеті можна знайти велику кількість пропозицій щодо участі у виданні колективних монографій. Наскільки такі монографії можуть вважатися дійсно серйозною науковою працею питання звичайно спірне. Якщо говорити про рекомендований обсяг монографій, то в цьому відношенні не існує ніяких нормативних

актів. Знову ж в науковому співтоваристві поширена думка про те, що монографія повинна бути не менше 5 авторських аркушів (1 авторський аркуш - 40 000 знаків з пробілами). Якщо врахувати, що в середньому одна сторінка, набрана 14 кеглем шрифтом Times New Roman з інтервалом 1,5 становить 1 800 знаків з пробілами, то 5 авторських аркушів складе приблизно 110 сторінок тексту, набраного на комп'ютері, або 200 000 знаків з пробілами.

Солідною вважається монографія обсягом 10-15 авторських аркушів.

## **2. Навчальні цілі:**

**Мати уявлення:** щодо особливостей написання вступу до наукового дослідження; правил написання і видання монографій, розділів до колективних монографій, підручників та навчальних посібників.

**Знати:** основні особливості написання вступу до наукового дослідження; правила написання і видання монографій, розділів до колективних монографій, підручників та навчальних посібників.

**Уміти:** характеризувати основні особливості написання вступу до наукового дослідження; правила написання і видання монографій, розділів до колективних монографій, підручників та навчальних посібників; вміти написати та презентувати вступ до наукового дослідження; монографію, розділ до колективної монографії, підручник та навчальний посібник.

**Знати:** основні етапи підготовки наукової публікації.

**Уміти:** підготувати наукову публікацію; написати наукову рецензію на статтю.

### **Здобувач освіти:**

опрацьовує відповідний лекційний теоретичний матеріал  
оформляє у вигляді текстового файлу та надсилає на перевірку викладачеві через систему MOODL або на електронну адресу викладача відповіді на контрольні запитання до теми

Структура виконаного практичного завдання має включати:

- № практичної роботи, тема, П.І.Б. виконавця;
- Завдання: умова, виконане завдання.

### **Загальні вимоги до оформлення:**

Матеріали оформляються у редакторі MS Word

Весь текст повинен мати 14 розмір шрифту;

Тип шрифту Arial;

Поля сторінки – всі по 2,5 см;

Інтервал – одинарний;

Абзацний відступ – 1см;

Структурні елементи мають бути виділені жирним текстом.

Основний текст вирівнюється по ширині сторінки, назви структурних елементів – по центру.

Максимальна кількість балів, що отримує здобувач освіти за виконання практичного завдання – 4 бали.

### 3. Рекомендовані інформаційні ресурси:

1. Психологія і технологія наукової творчості та апробація результатів наукових досліджень (2023). [https://elib.tsatu.edu.ua/dep/mtf/ophv\\_16/page9.html](https://elib.tsatu.edu.ua/dep/mtf/ophv_16/page9.html)
2. Кирилюк, Ф.М., Конверський, А.Є. & Білик, В.Ф. (2023). Підготовка наукової статті. <http://politics.ellib.org.ua/pages-2303.html>
3. Ключові етапи підготовки наукової статті: від вибору теми до публікації (2023). <https://soer-publ.com.ua/uk/blog/klyuchovi-etapi-pidgotovki-naukovoyi-statti-vid-viboru-temi-do-publikatsiyi/>
4. Деякі правила написання і видання монографій та наукових посібників (2023). <https://www.inter-nauka.com/ua/magazine/monograph-submit/rules/>
5. English as a Second Language. Part I : Підручник для студентів вищих навчальних закладів / Наталія Олександрівна Михальчук, Наталія Євгенівна Антоненко, Юлія Валеріївна Байло, Світозара Анатоліївна Бігунова, Марина Сергіївна Богачик, Наталія Григорівна Бойко, Ірина Володимирівна Перішко. – РДГУ, 2018. – 184 с. (Протокол вченої ради РДГУ № 7 від 29.06.2017 р.)
6. Михальчук, Н.О. (2018). Професійна рефлексія майбутніх психологів як передумова їх особистісного зростання. Колективна монографія. В монографії: Життєдіяльність та життєтворчість особистості в особливих умовах. Упорядник: О.А. Кривопишина, Н.О. Терентьєва; за наук. ред. М.М. Козяра. Львів: Львівський державний університет безпеки життєдіяльності. 527 с. С. 28–60.
7. Михальчук, Н.О. & Івашкевич, Е.Е. (2019). Психологічні механізми здійснення перекладацької діяльності в парадигмі професійного становлення майбутнього перекладача. Особистість у контексті морального та професійного зростання: колективна монографія. За редакцією Р.В.Павелківа, Н.В.Корчакової. Київ: «Центр учбової літератури». С. 156–171.
8. Михальчук, Н., Коваль, І. & Яцюрик, А. (2020). Розвиток особистості старшокласників у аксіологічно наповненій читацькій діяльності. Актуальні проблеми психології розвитку і самоствердження особистості у навчальному середовищі. Колективна монографія. За редакцією Н.Михальчук, Л.Онуфрієвої. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня Рута». 212 с. С. 60–143.
9. Михальчук, Н.О. & Набочук, О.Ю. (2021). Психологія літературної творчості старшокласників. Філософія освітнього простору: психологічний вимір. Колективна монографія. За редакцією Р.В.Павелківа, Н.В.Корчакової. Київ: Видавництво «Центр учбової літератури». 400 с. С. 216–341.
10. Михальчук Н.О., Бігунова С.А., Верьовкіна О.Є., Ветрова І.М., Касаткіна-Кубишкіна О.В., Кіндрат Н.П., Курята Ю.В., Фрідріх А.В. & Бігунов Д.О. (2021). English Language Teaching Methodology (Year I). Підручник для студентів закладів вищої освіти. Під загальною редакцією Н.О.Михальчук. Рівне: РДГУ, 2021. 348 с.
11. Михальчук Н., Харченко Є. & Главінська Е. (2022). Психологічні механізми використання діалогічних моделей у навчанні студентів говорінню іноземною мовою. Філософія освітнього простору вищої школи: психологічний та психолінгвістичний дискурс. Колективна монографія. За ред. Н.В.Корчакової. Київ: Вид-во «Центр учбової літератури». С. 286–362.
12. Mykhalchuk Nataliia, Kharchenko Yevhen, Ivashkevych Eduard, Ivashkevych Ernest & Nabochuk Alexander (2023). Types of military stress of combatants in the situation of war in Ukraine. *Actual problems of education and science in the conditions of war: collective monograph / Compiled by V. Shpak; Chairman of the Editorial Board S. Tabachnikov. Sherman Oaks California: GS Publishing Services, 2023. 236 p. Pp.104–121.*

**4. Понятійний апарат:** наукове дослідження; вступ до наукового дослідження; монографія; розділ до колективної монографії; підручник; навчальний посібник.

**5. Перелік теоретичних питань за темою:**

1. Основні особливості написання вступу до наукового дослідження.
2. Особливості роботи здобувача вищої освіти із науковими монографіями, підручниками та навчальними посібниками.
3. Правила написання і видання монографій, розділів до колективних монографій.
4. Правила написання підручників та навчальних посібників.
5. Написання назви монографії (підручника, навчального, навчально-методичного посібника). Структура монографії (підручника, навчального, навчально-методичного посібника). Загальні положення щодо підготовки та видання монографії (підручника, навчального, навчально-методичного посібника). Правила оформлення монографії (підручника, навчального, навчально-методичного посібника).
6. Наукове редагування монографії (підручника, навчального, навчально-методичного посібника). Правила рецензування монографії (підручника, навчального, навчально-методичного посібника).
7. Здатність здійснювати науково-педагогічну діяльність у вищій освіті як викладач психології. Використання наукових монографій, підручників та навчальних посібників в освітньому процесі у вищій школі, вміння організовувати і здійснювати освітній процес у сфері психології, здійснювати його наукове, навчально-методичне та нормативне забезпечення, застосовувати ефективні методики викладання навчальних дисциплін.

**6. Практичні завдання до теми**

**1. Охарактеризуйте основні особливості написання вступу до наукового дослідження.**

**2. Прочитайте вступ до дисертаційної роботи. Напишіть вступ зі своєї теми дослідження.**

**ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ РОЗВИТКУ МИСЛЕННЯ ПІДЛІТКІВ У ДІАЛОГІЧНІЙ ВЗАЄМОДІЇ**

**Актуальність дослідження.** Інтеграція України в Європейське та світове освітнє співтовариство передбачає формування гармонійної, конкурентоспроможної особистості. Останнє сприяє досягненню високого рівня розвитку в економічній, соціальній та культурній сферах нашої країни, її конкурентоздатності у глобальному просторі.

У державних документах, зокрема Указі Президента України “Про Національну доктрину розвитку освіти України у XXI столітті” від 17 квітня 2002 року, Законі України “Про освіту” зі змінами від 11 червня 2008 року, Державній програмі “Вчитель” від 28 березня 2002 року, постанові Президії Національної Академії педагогічних наук України “Про Національну програму виховання дітей та учнівської молоді в Україні” від 01 липня 2004 року, значна увага приділяється підготовці національно свідомих і творчих спеціалістів, здатних розв’язувати різноманітні задачі та проблеми, оригінально діяти в нестандартних ситуаціях, нестереотипно мислити та приймати самостійні, креативні рішення. У цих документах також наголошується, що головною метою системи освіти в Україні є створення умов для розумового розвитку кожної особистості.

В науковій літературі неодноразово наголошується, що ефективна взаємодія суб’єктів педагогічної комунікації має стимулювати розвиток мислення партнерів по спілкуванню. Разом з тим, зазначає В.Г. Кремень, проблемі розвитку мислення школярів у діалогічній взаємодії, зокрема у підлітковому віці, приділено неприпустимо мало уваги.

Тому проблема, яка піднімається в даному дисертаційному дослідженні, є вельми актуальною.

Проблемі розвитку мислення школярів приділяли увагу вітчизняні та зарубіжні вчені – Дж. Гілфорд, М.Т. Дригус, К. Дункер, Л.В. Засекіна, О. Зельц, З.С. Карпенко, В.В. Клименко, Г.С. Костюк, С.Д. Максименко, Ю.І. Машбиць, О.Я. Митник, В.О. Моляко, І.Д. Пасічник, Ж. Піаже, О.Я. Савченко, М.В. Савчин, І.М. Семенов, М.Л. Смульсон, Т.М. Третьяк, Г. Уоллес, Дж. Флейвел, Ю.М. Швалб, Т.Д. Щербан та ін. Оскільки мислення, зазвичай, розгортається як процес вирішення проблем і розв'язання людиною задач, у психології чимало робіт присвячено саме експериментальному вивченню процесів розв'язання задач, головним чином проблемного, творчого характеру (Г.О. Балл, А.Б. Коваленко, Г.С. Костюк, В.О. Моляко, Л.Е. Орбан-Лембрик, Т.М. Титаренко та ін.). Тому більшість емпіричних досліджень, спрямованих на вивчення особливостей розвитку мислення школярів, проведено на матеріалі дисциплін фізико-математичного циклу. На жаль, у психологічній літературі не приділено належної уваги розвиткові мислення учнів на уроках гуманітарного циклу, в тому числі – й на уроках зарубіжної літератури. В.О. Моляко неодноразово наголошував на тому, що, описуючи творчі процеси, слід звертатися до літературного матеріалу, зокрема поезії, оскільки остання є найбільш прийнятним підґрунтям для здійснення різноманітних досліджень, пов'язаних із вивченням творчого сприймання та мислення особистості.

Окремий інтерес також становить проблема розвитку мислення підлітків у діалогічній взаємодії. В.О. Медінцев зазначає, що фундаментальні категорії психологічної науки, зокрема такі, як “мислення”, “дія”, “відносини”, “взаємодія”, принципово діалогічні відповідно до положень діалогічної філософії, з чого випливає, що все різноманіття форм психічної активності (як константних, так і ситуативних) виявляє себе в різноманітті діалогічних форм. Але, на жаль, проблема впливу особливостей діалогічної взаємодії підлітків між собою та з творами художньої літератури на розвиток їх мислення до цього часу залишається поза увагою дослідників.

Відсутність психологічних досліджень з даної проблеми і зумовила вибір теми дисертаційного дослідження – “Психологічні чинники розвитку мислення підлітків у діалогічній взаємодії”.

**Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.** Тему дисертаційного дослідження затверджено на засіданні Вченої ради Рівненського державного гуманітарного університету (протокол № 3 від 2 листопада 2006 року) та узгоджена в Міжвідомчій раді з координації наукових досліджень з педагогічних та психологічних наук в Україні (протокол № 6 від 29 вересня 2009 року). Дисертаційне дослідження є складовою комплексної теми кафедри загальної психології та психодіагностики Рівненського державного гуманітарного університету “Феноменологія морального розвитку особистості: детермінація, механізми, генезис” (державний реєстраційний номер 0106U000636). Роль здобувача в розробці цієї теми полягає в дослідженні особливостей розвитку мислення підлітків з позиції раціогуманістичної психології.

**Мета дослідження:** теоретично обґрунтувати та емпірично дослідити психологічні чинники розвитку мислення школярів у діалогічній взаємодії на уроках зарубіжної літератури.

Відповідно до сформульованої мети визначено такі завдання дослідження:

1) здійснити теоретичний аналіз наукових досліджень у вітчизняній та зарубіжній літературі щодо проблем розвитку мислення в підлітковому віці, діалогічної взаємодії

- учнів упродовж навчання в цілому та на уроках зарубіжної літератури зокрема;
- 2) на підставі теоретичного вивчення проблеми сконструювати концептуальну модель розвитку мислення підлітків у діалогічній взаємодії;
  - 3) емпірично дослідити рівні розвитку логічного і творчого мислення та мисленнєвих операцій підлітків;
  - 4) розробити та апробувати систему психолого-педагогічного забезпечення розвитку мислення підлітків під час діалогічної взаємодії на уроках зарубіжної літератури;
  - 5) з урахуванням отриманих у формувальному експерименті результатів сформулювати психологічні чинники розвитку мислення підлітків у діалогічній взаємодії.

**Об'єкт дослідження:** розвиток мислення підлітків.

**Предмет дослідження:** психологічні чинники розвитку мислення підлітків у діалогічній взаємодії упродовж навчання зарубіжної літератури.

**Теоретико-методологічними засадами дослідження** є культурно-історична теорія Л.С. Виготського, теорія навчання і розвитку особистості у генетичній психології С.Д. Максименка. У дослідженні також використані концепції розвитку мислення упродовж навчання (М.Т. Дригус, Н.І. Жигайло, Л.В. Засєкіна, Л.О. Калмикова, І.Д. Пасічник, М.Л. Смульсон, Т.М. Третьак та ін.), теорії розвитку мислення як процесу вирішення проблем та розв'язання задач (Г.О. Балл, О. Зельц, А.Б. Коваленко, Ю.І. Машбиць, В.О. Моляко, Ю.М. Швалб та ін.), положення про сутність діалогу та організацію ефективної діалогічної взаємодії школярів між собою та з літературним твором (Я.Ф. Андрєєва, В.В. Андрієвська, Г.О. Балл, А.Г. Волинець, Г.В. Дьяконов, Л.О. Калмикова, В.В. Клименко, Н.О. Михальчук, О.Я. Митник, С.О. Мусатов, М.В. Папуча, Н.М. Семенів, Н.В. Чепелева та ін.).

**Методи дослідження.** Для вирішення сформульованих у дослідженні завдань було застосовано такі методи:

*теоретичні* – аналіз, синтез, порівняння, узагальнення, систематизація наукових досліджень із проблеми розвитку мислення та діалогічної взаємодії учнів підліткового віку;

*емпіричні* – експеримент, спостереження, бесіда, дискусія, тестування: тест структури інтелекту Р. Амтхауера (для визначення рівня розвитку вербальних та невербальних компонентів мислення); тест “Пошук проблеми” (модифікація тестів Роршаха і ТАТ – для вивчення рівня розвитку уяви, цілісності сприйняття та здатності до самостійної побудови сюжетно-проблемної ситуації); тест “Легкість асоціювання” (для виявлення ступеня продуктивності у процесі знаходження протилежних значень); тест “Нестандартне застосування предмета” (для виявлення рівня розвитку гнучкості мислення, вміння бачити предмет у системі нових зв'язків, уміння формулювати оригінальні рішення в проблемній ситуації); тест “Множинність угруповування” (для визначення здатності до продуктивної класифікації); тест “Кола” (модифікація тесту Торренса, для визначення образної гнучкості та оригінальності мислення); тест гнучкості мисленнєвих дій А. С. Лачинса, модифікований О. М. Гарнець, Ю. З. Гільбухом (для оцінки гнучкості мислення); методика “Рівень розвитку мисленнєвих операцій” Г. І. Липкіної (для виявлення ступеня сформованості мисленнєвих операцій);

*математичні* методи обробки емпіричних даних – кореляційний та факторний аналіз із використанням комп'ютерного пакету статистичних програм SPSS 10.0. (для визначення взаємозв'язку мисленнєвих операцій, логічних та творчих компонентів мислення підлітків).

**Надійність і вірогідність** результатів дослідження забезпечено методологічним обґрунтуванням вихідних положень, відповідністю методів дослідження його меті та завданням, поєднанням якісного і кількісного аналізу емпіричних даних.

**Наукова новизна дослідження** полягає в тому, що *вперше* розглянуто шляхи розвитку мислення підлітків у діалогічно організованому навчальному процесі на уроках зарубіжної літератури в загальноосвітньому навчальному закладі; сконструйовано концептуальну модель розвитку мислення підлітків під час діалогічної взаємодії на уроках зарубіжної літератури; конкретизовано види діалогічної взаємодії (координативна, субординативна, особистісно-рефлексивна) з урахуванням переважаючої діади взаємодії, функцій, аспектів спілкування, видів комунікативних здібностей та діалогу; виявлено три типи співвідношення логічного та творчого мислення підлітків (раціональний, креативний, гармонійний); сформульовано психологічні чинники розвитку мислення підлітків у діалогічній взаємодії на уроках зарубіжної літератури;

*удосконалено* метод рефлексогри, спрямований на розвиток мислення підлітків у діалогічній взаємодії;

*подальшого розвитку* набули психологічні знання про особливості мислення осіб підліткового віку, а також шляхи розвитку мислення школярів через моделювання рефлексивного середовища, культурної зорієнтованості, комунікативної акомодатії, інтеракціонізму, трансіндивідуального дискурсу.

**Практичне значення дослідження** полягає у розробці та апробації психолого-педагогічного забезпечення розвитку логічного та творчого мислення школярів, їхніх мисленнєвих операцій на уроках зарубіжної літератури шляхом організації діалогічної взаємодії підлітків. Результати дослідження можуть використовуватися для ознайомлення педагогів з теоретичними засадами створення діалогічної взаємодії та розвитку в учнів продуктивних мисленнєвих дій на основі виконання останніми спеціальних навчальних завдань; в лекційних курсах з вікової та педагогічної психології, загальної психології, психології інтелекту, у процесі професійної підготовки і підвищення кваліфікації шкільних психологів.

Результати дослідження впроваджено у практику роботи загальноосвітніх шкіл м. Рівного: № 1 (довідка № 297 від 07.12.2011р.); № 5 (довідка № 502 від 20.12.2011р.); № 15 (довідка № 869-1 від 23.11.2011р.); “Центр Надії” (довідка № 407 від 27.12.2011р.).

**Апробація результатів дослідження.** Результати дисертаційного дослідження доповідалися та обговорювалися на *міжнародних науково-практичних форумах*: “Психологія 21 століття. Актуальні проблеми і тенденції розвитку” (Москва, 2007); “Проблеми психології спілкування” (Рівне, 2007); “Наука, освіта, суспільство очима молодих” (Рівне, 2008, 2009); “Dni Nauki, 2008: Europejskie Kolegium Polskich I Ukrainskich Uniwersytetow” (Lublin, 2008); “Освіта, наука та самореалізація молоді” (Рівне, 2009); *всеукраїнських науково-практичних конференцій*: “Психосоціальний розвиток особистості: формування життєвих перспектив” (Рівне, 2007); “Інформаційні технології в професійній діяльності” (Рівне, 2008); “Психологічна допомога особистості: сучасний стан та перспективи розвитку” (Рівне, 2008); щорічних звітних наукових конференцій Рівненського державного гуманітарного університету (1994 – 2013 роки).

**Публікації.** Основні теоретичні положення та результати дослідження відображено у 9 наукових публікаціях, із них – 6 статей у фахових наукових виданнях, що включені до переліку фахових у галузі психології, 3 – тези виступів на наукових конференціях.

**Структура та обсяг дисертації.** Дисертаційна робота складається зі вступу, двох розділів, висновків, списку використаних джерел, що налічує 256 найменувань, у тому числі – 22 іноземною мовою, 14 додатків. Основний текст викладено на 173 сторінках. Робота містить 7 таблиць, 1 рисунок.

**3. Опишіть правила написання і видання монографій, розділів до колективних монографій.**

**4. Прочитайте та проаналізуйте розділ до колективної монографії.**

### **TYPES OF MILITARY STRESS OF COMBATANTS IN THE SITUATION OF WAR IN UKRAINE**

Nowadays a large number of people have become witnesses or participants in the events of war on the territory of Ukraine. Unfortunately, these events do not pass without a trace both for the physical and mental health of the person. More and more psychologists throughout Ukraine meet combatants among their clients. Given the fact that such events are taking a place on the territory of Ukraine for the first time, even if we mean the period of time of all the years of independence, they are unusual, atypical, beyond the usual limits and characteristics.

Also, nowadays each person can only have so called indirect idea of the true scale of the negative consequences of the war. The only thing that can be emphasized with absolute certainty it is that none of the known natural disasters and man-made disasters can be compared to this war in terms of the degree of extremity and its psychological, absolutely negative consequences.

The main psycho-traumatic impact of war is the rather long stay of servicemen in the special conditions of specific stress, which leaves its negative imprint on the combatants. Long-term exposure to combat operations, as well as their psycho-traumatic nature, emotional and physical overstrain can, in a great degree, contribute to changes in the combatant's mental activity. These pathological changes lead to a decrease in his/her effectiveness as a combat unit, they also affect his/her life activities already in peaceful conditions, leading to severe mental disorders, including post-traumatic stress disorders.

Currently, it is necessary to distinguish various concepts related to the psychological and physical stress of the combatant who is under a great influence of psycho-traumatic effects of military operations, which are taking a place on the territory of Ukraine, having begun from the 24<sup>th</sup> of February, 2022. We classified these concepts in such a way: stress, specific stress of the combatant, mental trauma, post-traumatic stress disorder.

Stress (from English – stress, tension, pressure) is an emotional state and physiological changes in the body that can be understood as a response to stimuli unusual for a person in stressful circumstances. Scientists<sup>1</sup> proposed the following definition: stress is a non-specific (that is, the same to different stimuli) reaction of the body to any demand, having been placed on it.

The doctrine of stress was developed by different scientists. Central positions in the concept of stress, proposed by scientists<sup>2</sup>, are the homeostatic model of self-preservation of the organism and the mobilization of physical and mental resources as the reaction to the stressor's

---

<sup>1</sup> Corbitt, E.M., Malone, K.M., Haas, G.L. & Mann, J.J. (1996). Suicidal behavior in patients with major depression and comorbid personality disorders. *Journal of affective disorders*, 39 (1): 61-72. DOI: 10.1016/0165-0327(96)00023-7.

<sup>2</sup> Malone, K.M., Ellis, S.P., Currier, D. & Mann, J.J. (2006). Platelet 5-HT<sub>2A</sub> receptor subresponsivity and lethality of attempted suicide in depressed in-patients. *The International Journal of Neuropsychopharmacology*, 10 (3): 335-343. DOI: 10.1017/s1461145706006997.

factor. That is, scientists<sup>3</sup> divided the factors having been influenced on the body into specific and non-specific stereotypical effects of stress domain, which manifest themselves in the form of a general syndrome of somatic adaptation. This syndrome goes through three stages in its development: 1) the anxiety reaction; 2) a stage of resistance; 3) a stage of exhaustion. Also, scientists proposed the concept of adaptive energy, which has been mobilized through the adaptive restructuring of the body's homeostatic mechanisms. Its exhaustion, according to scientists, is irreversible and leads to aging and even, in some cases, to the death of the organism.

The mental manifestations of the general syndrome of the adaptation of the individual we've called "the emotional stress". It is so called affective experiences that accompany stress and lead to adverse changes in the human body. It is the emotional apparatus that is, for the first time, to be included into the sphere of stress reactions under the influence of some extreme factors. So, stress is a state, due to the involvement of different emotions into the structure of any purposeful behavioral act. As a result, vegetative functional systems and their specific endocrine support, which regulates behavioral reactions, are, in a great degree, activated. In this case, when the impossibility of achieving some vital results to overcome a stressful situation is actualized, a state of tension arises, which, in the combination with primary hormonal changes in the internal environment of the body causes a violation of its homeostasis. That is, under some certain circumstances, instead of mobilizing the body to overcome difficulties stress can cause serious disorders<sup>4</sup>.

Because of the repeated repetition or with a long duration of affective reactions in the connection with long-term life difficulties, emotional state of the person can take a stable, definite and stationary form. In these cases, even when the situation is adopted by the person or normalized, the constant emotional excitement has not been weakening. Moreover, it constantly activates the basic central formations of the autonomic nervous system of the individual, and through them there was taken a place the state of destabilizes and the activity of internal organs and systems of the person<sup>5</sup>. If some general and specific links in the body are weak, then they become the main ones in the formation of this or that disease. Primary disorders, that take a place during emotional stress in various structures of neurophysiological regulation of the brain, lead to different changes in the normal functioning of the cardiovascular system, gastrointestinal tract, changes in the blood pressure, blood coagulation system, and lead to immune system disorders<sup>6</sup>.

We should also note, that emotional stress is usually social in its origin, and different people's resistance to it is also different. Stress reactions to psychosocial difficulties are not so much a consequence of the latter as an integrative response to their cognitive assessment and emotional arousal.

In turn, initially noting some non-specific response of the body to the influence of harmful factors, which is manifested in displaying the symptoms of the general adaptation syndrome of the person, the concept of stress is now applied to something else. Also, we've to emphasize, that in critical situations on stress there is even a kind of genre tradition of starting a review of studies listing such completely disparate phenomena, as the reaction to the influence of cold and criticism, hyperventilation of the lungs in different conditions of forced breathing and the joy of

---

<sup>3</sup> Oquendo, M.A., Malone, K.M., Ellis, S.P., Sackeim, H.A. & Mann, J.J. (1999). Inadequacy of antidepressant treatment for patients with major depression who are at risk for suicidal behavior. *American Journal of Psychiatry*, 156 (2): 190-194. DOI: 10.1176/ajp.156.2.190.

<sup>4</sup> Mann, J.J., McBride, P.A., Malone, K.M., DeMeo, M. & Keilp, J. (1995). Blunted serotonergic responsivity in depressed inpatients. *International Journal of Neuropsychopharmacology*, 13 (1): 53-64. DOI: 10.1016/0893-133X(95)00016-7.

<sup>5</sup> Placidi, G.P., Oquendo, M.A., Malone, K.M., Brodsky, B., Ellis, S.P. & Mann, J.J. (2001). Anxiety in major depression: relationship to suicide attempts. *American Journal of Psychiatry*, 157 (10): 1614-1618. DOI: 10.1176/appi.ajp.157.10.1614.

<sup>6</sup> Grunebaum, M.F., Oquendo, M.A., Burke, A.K., Ellis, S.P., Echarria, G., Brodsky, B.S., Malone, K.M. & Mann, J.J. (2003). Clinical impact of a 2-week psychotropic medication washout in unipolar depressed inpatients. *Journal of affective disorders*, 75 (3): 291-296. DOI: 10.1016/s0165-0327(02)00168-4.

success, fatigue and humiliation. According to our observations, many considering stress factors are similar like everything that happens to a person, if he/she is not staying in the bed. Also, we observed, that even in the state of complete relaxation a sleeping combatant feels a certain stress, and he/she equates the absence of stress with the death. If we add to this that stress reactions are inherent to all living things, including plants, then this concept together with its simple derivatives (stressor, micro- and macro-stressor factors, positive and negative stressors) becomes the center of an almost cosmological system, which becomes, as we think, the basic, leading stimulus of life affirmation, creation and the person's development, the basis factor of all aspects of human life. In such a way, a stressor factor acts as a foundation for personal philosophical and ethical constructions of the psyche of the individual.

In our psychological researches on stress and stress factors, our persistent attempts are made to somehow limit the claims of this concept, subordinating it to traditional psychological problems and terminology. For this purpose, we'd introduce the concept of *Psychologically-somatic stress*, which, unlike the physiological highly stereotyped stress reaction to danger, is a reaction having been mediated by threat assessment and protective processes and circumstances. According to the results of our research, the essence of a stressful situation is the high loss of control, that is the lack of an adequate response to the given situation, when the consequences of failure have the aim to be respond, to be significant for the individual. Also, we believe, that stress should be called a special type of emetogenic situations, such as we've to use this term in relation to situations that are repeated or are chronic in their nature, and in this case the adaptation disorders may appear quickly. We also define mental stress as a state in which a person finds himself/herself in the real conditions that prevent his/her self-actualization and self-realization.

Therefore, the main direction in the Developmental Psychology is displayed in the structure of the concept of stress. This concept is the denial of the lack of addressability of situations that generate stress. That is why, not some or any influences of the environment causes stress, but only that one, which are evaluated as threatening, fear, which disrupts adaptation, control and prevents self-actualization of the combatant.

Based on these facts, we can tell, that a small and short-term stress can affect a person without significant consequences, while a long and significant one puts the combatants' physiological and psychological functions out of balance, negatively affects the combatants' health, work capacity, work efficiency and relationships with others (in this case it is called distress).

In general, 95 militaries were participated in our research. The place of organizing this stage of the experiment was the Main Military Clinical Hospital (the Center), Kyiv, Ukraine. They were in the age 24-45 years old. At this stage all respondents were included into one experimental group. These militaries were sent for inpatient treatment by the military commissariats of Kyiv to resolve the issue of fitness for military service. All soldiers have been served in the army in the military zone of Ukraine in the south-east of Ukraine (Donetsk, Lugansk and Kherson regions). They all were included by us into experimental group, which was formed by the help of method of randomization. This stage of the experiment was organized in February–May, 2023.

We have followed the main ethical standards of providing the empirical research (we've obtained the informed consent of potential participants in the experiment to voluntarily participation in the research). Ethical principles were followed in the process of conducting the empirical research: the principle of voluntary consent; the principle of minimizing risks for participants; the principle of confidentiality; the principle of informing participants about the content of the research; the principle of mandatory documentation of the stages and the results of the research; the principle of reliability of methodical instruments of the research having been conducted; the principle of validity of research data processing.

According to combatants we distinguish the following *types of military stress*:

- **Chronic constant (or prolonged) stress.** It is determined by a constant (or prolonged) serious load on a person and causes increased neuropsychological and physiological tension of the body.

This **Chronic constant (or prolonged) stress** is shown on Fig. 1.



Fig. 1. **Chronic constant (or prolonged) stress**

- **Acute situational stress** is caused by a certain event or phenomenon, as a result of which a person loses his/her mental balance.

**Acute situational stress** is demonstrated by us on Fig. 2.



Fig. 2. **Acute situational stress**

- **Constant physiological stress.** It is associated with physical overloads of the body and the influence of various harmful environmental factors on it (uncomfortable temperature, high noise level, etc.).

On Fig. 3 we showed the image of combatant with Constant physiological stress.



Fig. 3. **Constant physiological stress**

- **Psychological stress** is a consequence of:
  - **violation of the psychological stability** of the person (for example, affected self-esteem, negative reasons of war, etc.);
  - **psychological overload** of the person (increased responsibility, large amount of war destroyed activity, etc.).

A subtype of Psychological stress is **Emotional stress**, that occurs when there is a threat, danger or fear.

**Psychological stress** is displayed by us on Fig. 4.

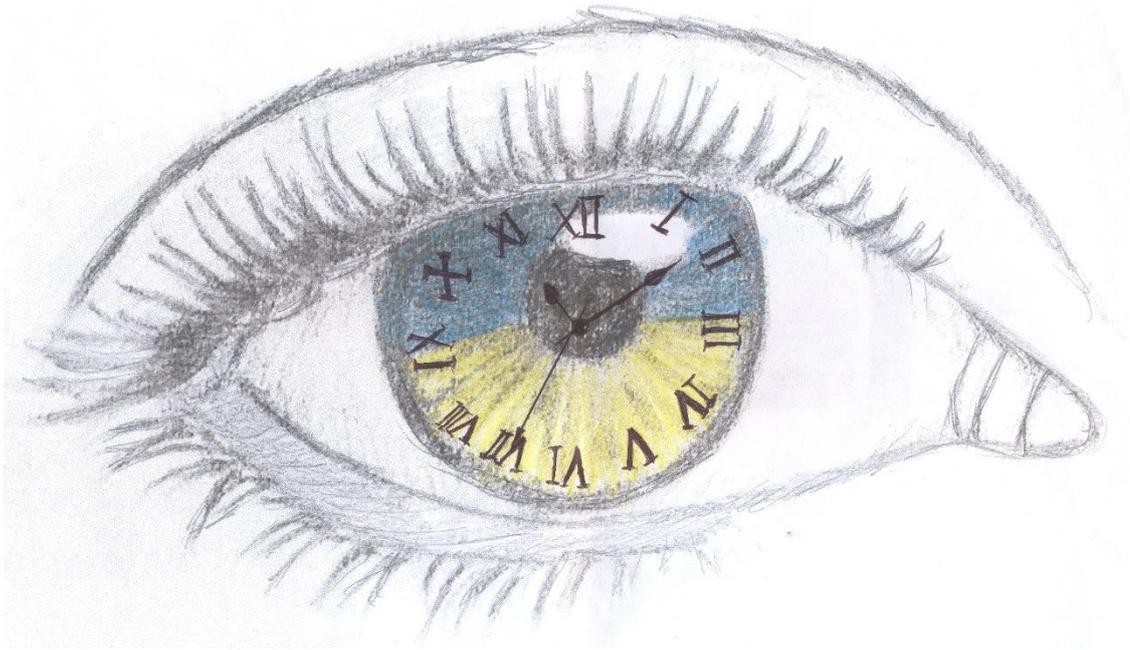


Fig. 4. **Psychological stress**

- **Informative stress**, which is determined by information overload or information vacuum.

The image of **Informative stress** is on Fig. 5.



Fig. 5. **Informative stress**

We proved, that the names of cluster emotions of the lexical-semantic field “fear” of combatants because of the events of War on the territory of Ukraine acted as a kind of core elements, turning it into high ordered collection of conceptually related synonymous groups of lexemes. Among them, the main synonymous series stands out, which forms the basis of the logical structure of the nominative space, since it most adequately reflects its main conceptual category. The lexeme “fear” is generic in relation to other synonymous units, a stylistically

neutral unit that is used to define emotions of fear in various parts of the language, reflects the most generalized meaning and is characterized as the most frequent in use in texts compared to other units close in their meaning.

For the first group of combatants with **Chronic constant (or prolonged) stress** it is *fear* that leads the main synonymous series, having been formed on the basis of such stylistically neutral nominal tokens, as: *fear (fear: dread, apprehension, anxiety), fright, trepidation, fearsomeness, fearfulness, consternation, awe, horror, terror, dismay, alarm, panic, foreboding, unease, uneasiness, phobia, agoraphobia, claustrophobia, hydrophobia, jolt, tremor, frisson, hysteria, misgiving, misdoubt, chill, wobble*. The results of factor analysis of obtained data are shown in Table 1.

Table 1

**Factor weight of stylistically neutral nominal tokens of lexical unit *fear* of combatants with Chronic constant (or prolonged) stress**

№	The name of stylistically neutral nominal tokens of lexical unit <i>fear</i>	Factor weight	№	The name of stylistically neutral nominal tokens of lexical unit <i>fear</i>	Factor weight
1	<i>fear</i>	0,97	16	<i>foreboding</i>	0,67
2	<i>dread</i>	0,95	17	<i>unease</i>	0,65
3	<i>apprehension</i>	0,93	18	<i>uneasiness</i>	0,64
4	<i>anxiety</i>	0,91	19	<i>phobia</i>	0,62
5	<i>fright</i>	0,90	20	<i>agoraphobia</i>	0,61
6	<i>trepidation</i>	0,87	21	<i>claustrophobia</i>	0,58
7	<i>fearsomeness</i>	0,86	22	<i>hydrophobia</i>	0,55
8	<i>fearfulness</i>	0,85	23	<i>jolt</i>	0,54
9	<i>consternation</i>	0,82	24	<i>tremor</i>	0,53
10	<i>awe</i>	0,80	25	<i>frisson</i>	0,48
11	<i>horror</i>	0,79	26	<i>hysteria</i>	0,47
12	<i>terror</i>	0,76	27	<i>misgiving</i>	0,45
13	<i>dismay</i>	0,75	28	<i>misdoubt</i>	0,44
14	<i>alarm</i>	0,73	29	<i>chill</i>	0,42
15	<i>panic</i>	0,72	30	<i>wobble</i>	0,40

We proved, that for the first group of combatants with **Chronic constant (or prolonged) stress** there were such factors that had caused stress, such as:

- **organizational factors**. These factors may be associated, for example, with the lack of work according to qualifications, poor relations with colleagues, lack of opportunities for professional growth, etc.;

- **non-organizational factors.** These factors include: economic crisis in general, family difficulties, competition on the labor market, long-term job search, etc.;

- **personal factors.** These factors also cause stress. They are: unfulfilled personal needs, inadequate self-esteem, emotional instability, etc.

The dynamics of fear takes a place in **three such stages**, as:

- mobilization;
- disaptation;
- disorganization.

At **the Stage of Mobilization** there is an acceleration and a great increase in the clarity of cognitive processes of combatants, a willingness to recall quickly the necessary information, which has been formed (for example, when preparing combatants to serve in the army, when performing urgent and important activities).

If the stress lasts for a long time, then the internal tension goes into **the Stage of Readaptation**, which is characterized by a decrease in the quality of serving in the Ukrainian army, a loss of clarity in the transmission of information, the inaccuracy of decisions having been made, and a large number of mistakes.

If the state of tension does not weaken, then a **Stage of Disorganization** takes a place, when a combatant's behavior becomes inadequate to the situation and there is a loss of control over someone's own behavior.

Taking into account the dynamics of the development of internal stress during stress management, in many ways fear facilitates the search for options for a competent solution to a stressful situation and contributes to a faster stabilization of the internal state and external behavior of the combatants in these or those situations.

For the second group of combatants with **Acute situational stress** within the main synonymous series, there are series of synonyms headed by secondary synonymous dominant **anxiety**: *angst, trepidation, agitation, qualm, concern, fretfulness, unease, uneasiness, restlessness, suspense, frenzies, heartache, leaden, turmoil* and by synonymous dominant **fright**: *scare, nervousness, timorousness, nerves* (Table 2).

Table 2

**Factor weight of stylistically neutral nominal tokens of lexical unit *fear* of combatants with Acute situational stress**

№	The name of stylistically neutral nominal tokens of lexical unit <i>fear</i>	Factor weight	№	The name of stylistically neutral nominal tokens of lexical unit <i>fear</i>	Factor weight
1	<i>anxiety</i>	0,88	11	<i>suspense</i>	0,69
2	<i>angst</i>	0,86	12	<i>frenzies</i>	0,67
3	<i>trepidation</i>	0,85	18	<i>heartache</i>	0,66
4	<i>agitation</i>	0,82	19	<i>leaden</i>	0,63
5	<i>qualm</i>	0,70	20	<i>turmoil</i>	0,60
6	<i>concern</i>	0,79	21	<i>fright</i>	0,56
7	<i>fretfulness</i>	0,77	22	<i>scare</i>	0,52
8	<i>unease</i>	0,76	23	<i>nervousness</i>	0,46
9	<i>uneasiness</i>	0,74	24	<i>timorousness</i>	0,44

10	<i>restlessness</i>	0,72	25	<i>nerves</i>	0,42
----	---------------------	------	----	---------------	------

So, we underlined two levels of Fear Management. The first one is at the level of Stress organization, the second one is displayed at the level of the Individual organization of the psyche.

At the organizational level, the measures to manage stress are reduced not only to a clear organization of the activity, the development of an objective system of requirements and evaluation of combatants, and the creation of a rational structure of production of their psyche. In many health organizations (mainly in foreign companies and in some Ukrainian health structures), relaxation trainings are organized under the supervision of psychologists, as well as classes on teaching skills to reduce tension and strengthen relations between combatants. Especially many similar programs have been developed in the countries of Western Europe and the USA.

**Fear management** at the level of a person involves individual forms of the activities with combatants, using meditations, self-training, physical exercises, etc. Knowledge of the peculiarities of someone's own psyche is of great importance for Fear management at this level. It is known that, depending on personal characteristics, each combatant's reaction to stress is quite specific. In this case, there are six types of personalities of combatants that react differently to fear:

- **the ambitious type.** This type includes combatants with a strong need to achieve success in any way. They are energetic, mobile, aggressive and business-oriented. The causes of fear for them are overload, high intensity of war activity and interpersonal relations, insufficient by self-understanding. The main symptoms of fear for these combatants are insomnia, high blood pressure, heart problems, excessive smoking;

- **a calm type.** These are carefree and calm combatants, who focused on the past. They are dreamy and inactive. They are characterized by low vulnerability to fear. The cause of fear can be for people or the demands of their professional activity that disrupt the measured course of their lives;

- **conscientious type.** This type includes combatants who are petty, inquisitive, pedantic, dogmatic, stable, conservative and obligatory. They believe in authority and in a great degree obey traditions. For them, the causes of fear are other combatants in their surroundings who violate their plans and stereotypes of their behavior. They have an average degree of vulnerability to fear, but also, they are very sensitive to changes in their usual life activities;

- **a type who does not defend his/her own personality.** These are combatants who cannot stand up for themselves and defend their own rights. They please other people, avoid interpersonal conflicts. Also, they are afraid of problematic relationships with each other. Internal tension has been arising from their interpersonal relationships, and it is a frequent cause of fear for them;

- **a life-loving type.** Combatants who are belonging to this type, are strong, energetic, life-loving, impulsive, loose. They are characterized by a frequent change of interests. The causes of fear are routine feeling and excessive internal tension;

- **the anxious type** is characterized by high vulnerability to fear. Combatants of this type feel anxiety about possible failures, have low self-esteem. The causes of stress for them are responsible feeling and sudden changes in their life.

The effectiveness of coping with fear largely depends on the psychological readiness to resist fear and the ability to manage by the combatant his/her own emotions in rather difficult situations.

We should also note that during the period of combat, the emphasis of fear performs a certain positive function for a combatant, but after the end of the war or some war event it becomes a negative and a rather destructive factor. Combatants with maladjustment reactions

also need medical and psychological assistance, in special cases of Psycho-correction and Psychotherapy.

The magnitude of negative psychological manifestations of specific combatants' fear within Ukrainian society calls for an active study of the psychological problems of combatants and the creation of special centers throughout the country to provide social, psychological and medical assistance to former combatants.

At the current stage of the development of Psychology as a science, an effective study of the psychological consequences of high-intensity stressors on a serviceman (combatants, death of a comrade, injuries, etc.) involves the integration of knowledge having been accumulated in various traditions of Ukrainian Psychology with various foreign concepts and directions in the study of psychological consequences of participation in hostilities.

Therefore, in addition to fear as such a feeling, the psychological consequences of the participation in hostilities are also combatants' stress, mental trauma and post-traumatic stress disorder. Let's describe them.

**Combatants' stress.** A characteristic feature of the combatants' situation is the constant threat to life, under which conditions the combatant has to provide his/her war activities, can act. The demands are placed on the individual exceed its resources. As a result, combatants' stress takes a place.

*The intensity of combatants' stress* has been experienced by servicemen. It depends on the interaction of two main factors:

- strength and duration of impact on the combatant's psyche of the influence of combatants' stressors;

- the characteristics of the serviceman's response to the influence of stress factors.

*Combatants' stressors* are divided into specific and non-specific for the combat situation.

The first one has an increased level of stress and includes:

- a death of loved people, relatives and colleagues;

- situations, which have been threatening throughout our life and physical integrity of the combatant;

- the cases of death of comrades in the service, civilians, for which the serviceman ascribes responsibility to himself/herself;

- injuries, contusions, mutilations;

- terrible pictures of death and human suffering;

- the events as a result of which the honor and dignity of the combatant has been suffered.

The second group of combatants includes stressors characteristic of both the combatants' environment and other types of stressful situations:

- difficult environmental conditions of life;

- long-term performance of strenuous activity;

- high increased responsibility for combatants' actions during war events;

- long-term deprivation of basic biological and social needs;

- sudden and unexpected changes in the conditions of service and life;

- lack of contact with relatives loved people;

- inability to change the conditions of combatants' existence;

- the intense and long interpersonal conflicts;

- the increased level of permanent potential threat to the combatant's life;

- the possibility of being killed, wounded or captured in a war that, in the combatant's opinion, is senseless.

The combatant's mental reaction to the impact of combatant's environmental stressors depends both on their significance for a specific combatant and on the characteristics of his/her compensatory behavior. The significance of the impact on the psyche of a military serviceman of certain combatant stressors in a great degree is determined by his/her individual psychological characteristics and personal features, psychological and professional readiness for combat operations, the nature and the level of combatants' motivation, features of the combatant's

perception of the place and the role of combat operations in the history and perspective of his/her valuable life system.

In turn, the effectiveness of the combatant's compensatory behavior depends on the level of his/her activity. This activity, in its turn, has the aim at counteracting the negative impact of the stress factors of the combatant's environment. The nature of the methods used by him/her to overcome the destabilizing effect of combatant's stressors on the psyche, behavior and a life as a whole. Also, the dominant is the presence of a military serviceman's experience of compensatory behavior in a combatant's environment and its real content.

Among the main characteristics of combatants' activity that affect the intensity of combatants' stress, the following ones are distinguished:

a) the significance of the military operations in which the servicemen participated for the performance of larger-scale of combatants' tasks;

b) the degree of combatants' activity, which is rather specific and differs from the activity of a specific combatant, which is determined, as a rule, by the number of combatants' operations, having been provided, in which the serviceman took a direct role and which were accompanied by a real threat to his/her life;

c) the degree of tension and the nature of the combatants' military operations (at the same time, special importance is attached by us to the combatants' participation in military operations with an opponent, who is significantly superior in strength, in conditions of forced retreat, in the environment in general); d) the number of combatants' casualties in the unit. We mean a military unit, where the combatant served, as well as his/her perception of the expediency and conditioning by the objective conditions of military activity.

Also, the most important factors, to our mind, are: the number of wounds, contusions, injuries, having been sustained by a particular combatant to have a special influence on the level of combatants' stress manifestation in a particular military situation; the circumstances (if there are any) of his/her capture, the duration and conditions of his/her captivity.

Also, along with the listed factors there are some *social, ethnic, religious, family and other circumstances* that further contribute to the intensification of combatants' stress in the situation of war in Ukraine. These factors are:

a) the unpopularity of the war in the country of which the combatant is participating in hostilities, but he/she is not the citizen of this country (in our case we mean Ukraine);

b) belonging of the combatant to a nationality, which is ethnically close to the nationality of the enemy soldiers (especially if the serviceman belongs to a national minority in his/her country; for example, Kazakhs, Belarusians, Uzbeks, Azerbaijanis);

c) gaining insignificant personal experience of combatants' adaptive behavior that the combatant had had in the period of pre-war life;

d) the presence of a military serviceman who had experienced a military stress in the past;

e) the similarity or closeness of the religion of the combatant to the religion of the enemy soldiers (especially if the combatant belongs to a religious minority in his/her country);

e) the membership of a participant in hostilities among female military personnel;

g) a difficult, for various reasons, situation in the combatant's family;

h) a difficult material and rather difficult social situation of servicemen and their relatives in their country.

Depending on the characteristics of the interaction of the above-mentioned factors, *the manifestations of combatants' stress in different military situations* will differ according to:

a) *the intensity of manifestation*: from some states of increased mental tension to states that traumatize the person's psyche;

b) *the prevailing level of manifestation*: physiological, psychophysiological, psychological ones;

c) *the degree of awareness* of his/her condition by the combatant himself/herself;

d) *a predominant manifestation in one or another sphere of the military serviceman's personality*: motivational, emotional, cognitive, volitional, behavioral ones;

- e) *the degree of controllability of combatants' stress manifestations* by the combatant himself/herself;
- f) *the level of the influence on the mental state of other servicemen*;
- g) *a duration of psycho-traumatic manifestations*;
- i) *the influence on the degree of mental mobilization of the combatant*: from hyper- to hypo-mobilization;
- k) *the nature of the impact on the effectiveness of combatant's activity*: from increasing to decreasing effectiveness.

Awareness of the irreversibility of war reduces mental stability and resistance to stress. Fear, anxiety, and a sense of combatants' own vulnerability are compensated by a protective mechanism of aggressive and dissociative behavior. Under combatants' stress, there is an increase in the frequency of alcoholism, narcotization, and cases of discipline violations are becoming more frequent.

We should also note about the intensity of combatants' stress during military operations. Currently, combatants' stress is of low intensity. As a rule, it is effectively overcome by the greatest number of combatants, and at the initial stage of war we can contribute to increasing their combatants' activity. In the future, combatants' stress of low intensity either becomes habitual for participants in hostilities, or turns into combatants' stress of increased intensity.

***Combatants' stress of increased intensity*** significantly complicates the activities of both individual servicemen and military units. At the individual level, combatants' stress of increased intensity manifests itself in some forms, such as:

- a sharp increase or, on the contrary, a decrease in combatants' activity, inadequate to the concrete situation;
- inadequate increase in the emotional arousal in a combatant's real situations or, on the contrary, emotional numbness or even "emotional dullness";
- the appearance of destructive forms of motivation for combatants' activity or, on the contrary, a desire "to get out" of the battle, to preserve one's own life in any way, loss of orientation in any military situation;
- a feeling of the unreality of the content, which happens, in a combatants' situation;
- self-alienation;
- a sharp, uncharacteristic combatant decrease in combatants' discipline, the appearance of violations of moral norms of interpersonal relations, destructive forms of communication with others, depravity of behavior;
- a high level of unreasonable irritability, anger, aggressiveness;
- a sharp increase in anxiety or, on the contrary, unreasonable disregard for danger;
- the inability to overcome the experience of fear: it is the appearance of noticeable withdrawal, depression, apathy, in general loss of interest in life, the emergence of suicidal thoughts;
- a significant increase in mental tension and alertness;
- a decrease in concentration of attention or difficulty in quickly switching it;
- a sharp decrease in psychological stability or, on the contrary, an increase in the rigidity of mental processes;
- the appearance of a tendency to panic moods, etc.

Such manifestations of combatants' stress contribute to a noticeable increase in mistakes and disruptions in the combatants' performance of their different types of activities, its disorganization. Combatants' stress of increased intensity has a negative effect on the flow of physiological processes in the combatant's body, which is expressed as a noticeable deterioration of the state of health, the emergence of new or exacerbation of old diseases, disorders of automatism at the physiological level of the individual.

In the paradigm of military unit, stress of increased intensity of combatants manifests itself not only as a great increase in the number of combatants having been experienced it, but

also in a qualitative change in different socio-psychological situations in military teams. This situation is expressed in such negative phenomena, as:

- a noticeable decrease of the level of cohesion and mutual support of combatants;
- a sharp deterioration of the social and psychological climate and a significant increase in solving the conflicts in the paradigm of military teams;
- a negative attitude among combatants in the situations of solving by them different problems and tasks, having been performed in different ways;
- the formation of social and psychological prerequisites for the spread of panic among combatants in military units, etc.

At the same time, we observed, that a high level of group development of the military unit, the professional and psychological readiness of its members for providing joint operations, and their positive experience of intragroup and intergroup interaction in a military environment can contribute to reducing the destructive impact of stress of increased intensity of combatants.

**5. Опишіть правила написання і видання підручників та навчальних посібників.**

**6. Напишіть та презентуйте монографію, розділ до колективної монографії, підручник та навчальний посібник.**

### **ТЕМА 9: Моделювання та підготовка презентацій до наукових досліджень (2 год.)**

**1. Актуальність теми:** Наукові дослідження потребують аналізу великої кількості наукових публікацій в обраній галузі. Це передбачає наявність вмінь і навичок застосування сучасних інформаційно-пошукових, інформаційно-довідкових і науково-метричних баз мережі Інтернет. Для наочного представлення результатів наукових досліджень перед науковцями постає питання створення якісного (бажано інтерактивного) звітного документа або презентації, що зумовлює необхідність оволодіння навиками роботи з презентаційним програмним забезпеченням, а також набуття майстерності усної наукової дискусії.

#### **2. Навчальні цілі:**

**Мати уявлення:** щодо моделювання та підготовки презентацій до наукових досліджень.

**Знати:** основи моделювання та підготовки презентацій до наукових досліджень.

**Уміти:** характеризувати психологію моделювання та підготовки презентацій до наукових досліджень.

**Знати:** основні етапи підготовки наукової публікації.

**Уміти:** підготувати наукову публікацію; написати наукову рецензію на статтю.

#### **Здобувач освіти:**

опрацьовує відповідний лекційний теоретичний матеріал  
оформляє у вигляді текстового файлу та надсилає на перевірку викладачеві через систему MOODL або на електронну адресу викладача відповіді на контрольні запитання до теми

Структура виконаного практичного завдання має включати:

- № практичної роботи, тема, П.І.Б. виконавця;
- Завдання: умова, виконане завдання.

### **Загальні вимоги до оформлення:**

Матеріали оформляються у редакторі MS Word

Весь текст повинен мати 14 розмір шрифту;

Тип шрифту Arial;

Поля сторінки – всі по 2,5 см;

Інтервал – одинарний;

Абзацний відступ – 1 см;

Структурні елементи мають бути виділені жирним текстом.

Основний текст вирівнюється по ширині сторінки, назви структурних елементів – по центру.

Максимальна кількість балів, що отримує здобувач освіти за виконання практичного завдання – 4 бали.

### **3. Рекомендовані інформаційні ресурси:**

1. Підготовка наукових презентацій (2024). <https://ppt-online.org/224471>

2. Психологія і технологія наукової творчості та апробація результатів наукових досліджень (2023). [https://elib.tsatu.edu.ua/dep/mtf/ophv\\_16/page9.html](https://elib.tsatu.edu.ua/dep/mtf/ophv_16/page9.html)

3. Кирилюк, Ф.М., Конверський, А.Є. & Білик, В.Ф. (2023). Підготовка наукової статті. <http://politics.ellib.org.ua/pages-2303.html>

4. Ключові етапи підготовки наукової статті: від вибору теми до публікації (2023). <https://soer-publ.com.ua/uk/blog/klyuchovi-etapi-pidgotovki-naukovoyi-statti-vid-viboru-temi-do-publikatsiyi/>

5. Деякі правила написання і видання монографій та наукових посібників (2023). <https://www.inter-nauka.com.ua/magazine/monograph-submit/rules/>

**4. Понятійний апарат:** наукове дослідження; основи моделювання наукових досліджень; підготовка презентацій наукових досліджень.

### **5. Перелік теоретичних питань за темою:**

1. Опишіть основи моделювання та підготовки презентацій до наукових досліджень.

2. Охарактеризуйте вміння і навички застосування сучасних інформаційно-пошукових, інформаційно-довідкових і науково-метричних баз мережі Інтернет.

3. Охарактеризуйте питання створення якісного (бажано інтерактивного) звітнього документа або презентації, що зумовлює необхідність оволодіння навиками роботи з презентаційним програмним забезпеченням, а також набуття майстерності усної наукової дискусії.

### **6. Практичні завдання до теми**

**1. Оцініть якість запропонованих Вам презентацій (див.: Додатки А, Б, В).**

**2. Зробіть власну презентацію із Вашої теми наукового дослідження.**

## ПИТАННЯ ДЛЯ ПІДГОТОВКИ ДО ПІДСУМКОВОГО КОНТРОЛЮ

1. Теоретико-методологічні та експериментальні основи науково-дослідної діяльності в психології.
2. Історичні аспекти і фактори, що актуалізують науково-дослідницьку діяльність психологів в психології.
3. Загальні наукові підходи до виконання досліджень у психологічній та соціальній практиці.
4. Теоретичні та емпіричні методи дослідження у психології.
5. Поняття та класифікація методів досліджень у психології.
6. Підготовка наукового дослідження у психології: розробка програми і робочого плану, етапи його реалізації.
7. Цінності та етичні аспекти в процесі емпіричного дослідження у психології.
8. Методи наукового пізнання в психології.
9. Поняття методів досліджень та їх класифікація.
10. Загальнонаукові методи досліджень.
11. Емпіричні методи досліджень у психології.
12. Соціологічні методи досліджень у психології.
13. Метод анкетування в психології.
14. Опитування та його різновиди.
15. Аналіз документів: поняття, види і методика проведення.
16. Метод дослідження одного випадку (ДОВ).
17. Психологічні методи дослідження в психології.
18. Аналіз продуктів діяльності: поняття, сутність.
19. Тестування: поняття, види, методика проведення.
20. Математико-статистичні методи аналізу емпіричних результатів досліджень у психології.
21. Вимірювання як складова частина аналізу емпіричних результатів досліджень у психології.
22. Графічний метод аналізу розподілів.
23. Середні величини та міри варіації ознаки.
24. Кореляційний аналіз.
25. Регресійний аналіз.
26. Перевірка статистичних гіпотез.
27. Методи емпіричних досліджень у психології та підготовка наукової публікації.
28. Наукова стаття — один з основних видів публікацій.
29. Структурні елементи статті.
30. Особливості написання тез і фахової, науково-метричної статті.
31. Приклади наукових статей.
32. Особливості роботи здобувача вищої освіти із науковими монографіями, підручниками та навчальними посібниками.
33. Написання назви монографії (підручника, навчального посібника).
34. Структура монографії (підручника, навчального посібника).
35. Наукове редагування монографії (підручника, навчального посібника).
36. Загальні положення про підготовку та видання монографії (підручника, навчального посібника).

37. Правила оформлення монографії (підручника, навчального посібника).
38. Правила рецензування монографії (підручника, навчального посібника).
39. Правила моделювання та підготовки презентацій до наукових досліджень.
40. Підготовка і проведення презентацій: нюанси, які відрізняють хороший виступ від посереднього.
41. Рекомендації щодо змісту та оформлення мультимедійних презентацій.
42. Методи психології як теоретичний базис методології науки.
43. Предмет, об'єкт, цілі та завдання ОК «Методологія та технологія наукового дослідження з психології».
44. Сутність наукової методології: принципи, історичні етапи розвитку.
45. Наука як сфера людської діяльності і система знань.
46. Психологія як об'єкти теоретико-методологічного аналізу.
47. Теоретико-методологічні основи психології.
48. Методологія психології: принципи, основні підходи.
49. Теоретико-методологічні підходи у психології.
50. Теоретико-методологічні проблеми розуміння, пояснення та інтерпретації у психології.
51. Основні парадигми психології й принципи, у яких вони конкретизуються.
52. Теоретичні та емпіричні проблеми психології.
53. Теорія та її основні компоненти. Формулювання наукових проблем: наукові категорії (терміни і поняття).
54. Операціоналізація теоретичних проблем у психології: типи наукових проблем (реальні, псевдо, риторичні).
55. Психологічні проблеми головних напрямків сучасної психології.
56. Психологічні проблеми в історії психології: основні етапи виникнення і розвитку.
57. Методологія наукового дослідження.
58. Цілі, принципи, методи і рівні наукового дослідження.
59. Структура наукового дослідження: основні етапи наукового дослідження.
60. Методологія розробки програми наукового дослідження.
61. Деонтологічний аналіз наукового дослідження.
62. Методологія наукового дослідження у практичній психології: принципи і методи.
63. Сутнісна специфіка методології психологічних досліджень.
64. Характеристика методів наукового дослідження: класифікація методів психологічного дослідження за етапами наукового дослідження.
65. Основні і допоміжні методи психології.
66. Етичні правила проведення наукових психологічних досліджень.
67. Методологічні та теоретичні проблеми в історії та сучасній практиці психологічної науки.
68. Загальна характеристика методологічних проблем провідних напрямків та шкіл психології.
69. Внесок представників провідних психологічних напрямків та шкіл психології у формування методологічних основ класичної, некласичної та постнекласичної (постмодерної) раціональності.
70. Причини, тенденції виникнення та етапи методологічної кризи психології.
71. Історичні перспективи методологічних пошуків психології.
72. Основні етапи підготовки наукової публікації. Написання наукової рецензії на статтю.

73. Назвіть етапи підготовки наукової публікації.
74. Назвіть етапи написання наукової рецензії на статтю.
75. Особливості написання вступу до наукового дослідження. Правила написання і видання монографій, розділів до колективних монографій, підручників та навчальних посібників.
76. Основні особливості написання вступу до наукового дослідження.
77. Правила написання і видання монографій, розділів до колективних монографій.
78. Правила написання підручників та навчальних посібників.
79. Моделювання та підготовка презентацій до наукових досліджень.
80. Опишіть основи моделювання та підготовки презентацій до наукових досліджень.
81. Охарактеризуйте вміння і навички застосування сучасних інформаційно-пошукових, інформаційно-довідкових і науково-метричних баз мережі Інтернет.
82. Охарактеризуйте питання створення якісного (бажано інтерактивного) звітнього документа або презентації, що зумовлює необхідність оволодіння навиками роботи з презентаційним програмним забезпеченням, а також набуття майстерності усної наукової дискусії.

## СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

### Основна (базова) література

1. Данильян, О. Г. & Дзьобань, О.П. (2023). *Методологія наукових досліджень* : підручник. Київ: КНУ імені Тараса Шавченка. 488 с.
2. Психологія і технологія наукової творчості та апробація результатів наукових досліджень (2025). [https://elib.tsatu.edu.ua/dep/mtf/ophv\\_16/page9.html](https://elib.tsatu.edu.ua/dep/mtf/ophv_16/page9.html)
3. Кирилюк, Ф.М., Конверський, А.Є. & Білик, В.Ф. (2025). Підготовка наукової статті. <http://politics.ellib.org.ua/pages-2303.html>
4. Ключові етапи підготовки наукової статті: від вибору теми до публікації (2023). <https://soer-publ.com.ua/uk/blog/klyuchovi-etapi-pidgotovki-naukovoyi-statti-vid-viboru-temi-do-publikatsiyi/>
5. Деякі правила написання і видання монографій та наукових посібників (2023). <https://www.inter-nauka.com/ua/magazine/monograph-submit/rules/>
6. Підготовка наукових презентацій (2024). <https://ppt-online.org/224471>

### Додаткова література

1. Данильян, О. Г. (2019). *Методологія наукових досліджень* : підручник. Харків: Право. 368 с.
2. Михальчук, Н.О. (2018). Професійна рефлексія майбутніх психологів як передумова їх особистісного зростання. *Колективна монографія*. В монографії: *Життєдіяльність та життєтворчість особистості в особливих умовах*. Упорядник: О.А. Кривопишина, Н.О. Терентьєва; за наук. ред. М.М. Козяра. Львів: Львівський державний університет безпеки життєдіяльності. 527 с. С. 28–60.
3. Михальчук, Н.О. & Івашкевич, Е.Е. (2019). Психологічні механізми здійснення перекладацької діяльності в парадигмі професійного становлення майбутнього перекладача. Особистість у контексті морального та професійного зростання: *колективна монографія*. За редакцією Р.В.Павелківа, Н.В.Корчакової. Київ: «Центр учбової літератури». С. 156–171.

4. Михальчук, Н., Коваль, І. & Яцюрик, А. (2020). Розвиток особистості старшокласників у аксіологічно наповненій читацькій діяльності. Актуальні проблеми психології розвитку і самоствердження особистості у навчальному середовищі. *Колективна монографія*. За редакцією Н.Михальчук, Л.Онуфрієвої. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня Рута». 212 с. С. 60–143.
5. Михальчук, Н.О. & Набочук, О.Ю. (2021). Психологія літературної творчості старшокласників. Філософія освітнього простору: психологічний вимір. *Колективна монографія*. За редакцією Р.В.Павелківа, Н.В.Корчакової. Київ: Видавництво «Центр учбової літератури». 400 с. С. 216–341.
6. Михальчук Н., Харченко Є. & Главінська Е. (2022). Психологічні механізми використання діалогічних моделей у навчанні студентів говорінню іноземною мовою. Філософія освітнього простору вищої школи: психологічний та психолінгвістичний дискурс. *Колективна монографія*. За ред. Н.В.Корчакової. Київ: Вид-во «Центр учбової літератури». С. 286–362.
7. Mykhalchuk Nataliia, Kharchenko Yevhen, Ivashkevych Eduard, Ivashkevych Ernest & Nabochuk Alexander (2023). Types of military stress of combatants in the situation of war in Ukraine. *Actual problems of education and science in the conditions of war: collective monograph / Compiled by V. Shpak; Chairman of the Editorial Board S. Tabachnikov. Sherman Oaks California: GS Publishing Services, 2023. 236 p. Pp.104–121.*
8. Mykhalchuk Nataliia, Kharchenko Yevhen, Ivashkevych Eduard, Ivashkevych Ernest & Nabochuk Alexander (2023). On-line teaching in the process of studying at secondary schools according to contemporary realities and war situation in Ukraine. *Education and science in the period of global crises and conflicts in the 21st century: collective monograph. Compiled by V. Shpak; Chairman of the Editorial Board S. Tabachnikov. Sherman Oaks, California: GS Publishing Services. C. 174–195. 331 p. Available at: DOI: 10.51587/9798-9895-14601-2023-016. [https://drive.google.com/file/d/1Ok5IRXirsO4INGOQ6\\_WKlXr7SRLnpVte/view](https://drive.google.com/file/d/1Ok5IRXirsO4INGOQ6_WKlXr7SRLnpVte/view)*
9. Михальчук Наталія, Івашкевич Ернест, Бігунова Світозара, Бігунов Дмитро, Білоус Тамара, Ніколайчук Галина & Яцюрик Алла (2023). Особливості відтворення розмовної та побутової лексики в перекладах роману Джерома Девіда Селінджера «Над прірвою у житті». *Колективна монографія*. За загальною ред. Михальчук Н.О. Рівне: Рівненський державний гуманітарний університет. 302 с.
10. Mykhalchuk N., Kharchenko Ye., Ivashkevych Ed., Ivashkevych Er. (2024). Theoretical foundations of Learner's Sovereignty in contemporary system of Education in Ukraine. *Education and science in Ukraine in the period of today's global challenges: collective monograph / Compiled by V. Shpak; Chairman of the Editorial Board S. Tabachnikov. Sherman Oaks, California: GS Publishing Services, 2024. 295 p. P. 173–192. [http://nanvou.org.ua/zbirnyky/2mono\\_Akademy\\_2024.pdf](http://nanvou.org.ua/zbirnyky/2mono_Akademy_2024.pdf)*
11. Mykhalchuk, Nataliia, Kharchenko, Yevhen, Ivashkevych, Eduard & Ivashkevych, Ernest (2025). Philosophical and psychological mechanisms of socio-economic rehabilitation of the affected territories of Kyiv region as the result of the accident at the Chernobyl nuclear power plant. *Modern aspects of science and education: collective monograph / Compiled by V. Shpak; Chairman of the Editorial Board S. Tabachnikov. Sherman Oaks, California: GS Publishing Services, 2025. 428 p. C. 324–343. DOI: 10.51587/9798-9917-51926-2025-023*
12. Verovkina, O. Ye., Ivashkevych, E.E. & Mykhalchuk, N. O. (2025). The verbalization of the “Time” and “Space” concepts in the political war discourses of Great Britain and the USA. *Scientific monograph “Innovations in education and science in the context of European integration”. Volume I. Riga, Latvia : “Baltija Publishing”. 562 p. P. 27–54. DOI <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-557-0-2>*  
<http://www.baltijapublishing.lv/omp/index.php/bp/catalog/book/604>
13. Mykhalchuk, N.O. & Ivashkevych, E.Z. (2018). Psycholinguistic features of the development of social intelligence of the teacher. *Psycholinguistics. Психолінгвістика. Психолінгвістика, 23(1), 242–257*. Переяслав-Хмельницький: ФОП Домбровська Я.М.

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.1211618> (ISSN 2415-3397, Index Copernicus, Web of Science)

14. Mykhalchuk, N.O. & Ivashkevych, E.E. (2019). Psycholinguistic Characteristics of Secondary Predication in Determining the Construction of a Peculiar Picture of the World of a Reader. *Psycholinguistics. Психолінгвістика. Психолінгвістика: зб. наук. праць. Серія: Психологія, 25(1)*, 215–231. Переяслав-Хмельницький: ФОП Домбровська Я.М. 444 с. DOI: 10.31470/2309-1797-2019-25-1-215-231 (ISSN 2415-3397, Web of Science, SCOPUS)

15. Mykhalchuk, N. & Bihunova, S. (2019). The verbalization of the concept of “fear” in English and Ukrainian phraseological units. *Cognitive Studies | Études cognitives, 19*, 20–43. Warsaw. <https://doi.org/10.11649/cs.2043>. <https://doi.org/10.11649/cs.2043> (ISSN: 2392-2397, SCOPUS)

16. Mykhalchuk, H.O. & Kryshevych, O. (2019). The peculiarities of the perception and understanding of Sonnets written by W.Shakespeare by the students of the Faculty of Foreign Languages. *Psycholinguistics. Психолінгвістика. Психолінгвістика: зб. наук. праць. Серія: Психологія, 26(1)*, 265–285. Переяслав-Хмельницький: ФОП Домбровська Я.М. 402 с. DOI: 10.31470/2309-1797-2019-26-1-265-285 (ISSN 2415-3397, Web of Science, SCOPUS)

17. Dubovyk, Svitlana H., Mytnyk, Alexander Ya., Mykhalchuk, Nataliia O., Ivashkevych, Ernest, E. & Hupavtseva, Nataliia O. (2020). Preparing Future Teachers for the Development of Students' Emotional Intelligence. *Journal of Intellectual Disability – Diagnosis and Treatment, 8(3)*, 430–436. URL : <https://www.lifescienceglobal.com/journals/journal-of-intellectual-disability-diagnosis-and-treatment/volume-8-number-3/82-abstract/jiddt/4038-abstract-preparing-future-teachers-for-the-development-of-students-emotional-intelligence>. DOI: <https://doi.org/10.6000/2292-2598.2020.08.03.20>. Published: 14 September 2020. SCOPUS

18. Mykhalchuk, Nataliia & Khupavsheva, Natalia (2020). Facilitation of the Understanding of Novels by Senior Pupils as a Problem of Psycholinguistics. *Psycholinguistics. Психолінгвістика. Психолінгвістика: зб. наук. праць. Серія: Психологія, 28(1)*, 214–238. Переяслав-Хмельницький: ФОП Домбровська Я.М. 444 с. DOI: <https://doi.org/10.31470/2309-1797-2020-28-1-214-238> (Web of Science, SCOPUS)

19. Mykhalchuk, Nataliia, Pelekh, Yurii, Kharchenko, Yevhen, Ivashkevych, Eduard, Ivashkevych, Ernest, Prymachok, Lyudmyla, Hupavtseva, Nataliia & Zukow, Walery (2020). The empirical research of the professional reliability of 550 doctors during the COVID-19 pandemic in Ukraine (March-June, 2020). *Balneo Research Journal.2020.368, 11(3), September 2020*, 393–404. DOI: <http://dx.doi.org/10.12680/balneo>. (Web of Science).

20. Mytnyk, Alexandr, Matvienko, Olena, Guraliuk, Andrii, Mykhalchuk, Nataliia & Ivashkevych, Ernest (2021). The development of constructive interaction skill as a component of social success of junior pupil. *Rēzeknes Tehnoloģiju akadēmija. Proceedings of the International Scientific Conference, II*, 387–401. Vilnius (Lithuania). <https://doi.org/10.17770/sie2021vol2.6406>. (Web of Science).

21. Tabachnikov, S., Mishyiev, V., Kharchenko, Ye., Osukhovskaya, E., Mykhalchuk, N., Zdoryk, I., Komplienko, I. & Salden, V. (2021). Early diagnostics of mental and behavioral disorders of children and adolescents who use psychoactive substances. *Психіатрія, психотерапія і клінічна психологія, 12(1)*, 64–76. DOI: 10.34883/PI.2021.12.1.006 SCOPUS

22. Tabachnikov, S., Mishyiev, V., Drevitskaya, O., Kharchenko, Ye., Osukhovskaya, E., Mykhalchuk, N., Salden, V. & Aymedov, C. (2021). Characteristics of Clinical Symptoms in Psychotic Disorders of Combatants. *Психіатрія, психотерапія і клінічна психологія, 12(2)*, 220–230. DOI: 10.34883/PI.2021.12.2.003 SCOPUS

23. Mykhalchuk, Nataliia, Levchuk, Pavlo, Ivashkevych, Ernest, Yasnohurska, Liudmyla & Cherniakova, Olena (2021). Psycholinguistic specifics of understanding by Ukrainian students the principles of nomination of linguocultural models “clothing” in English and Ukrainian. *Psycholinguistics. Психолінгвістика. Психолінгвістика, 29(2)*, 195–237. Переяслав-Хмельницький: ФОП Домбровська Я.М. DOI: <https://doi.org/10.31470/2309-1797-2021-29-2-195-237> (Web of Science, SCOPUS) 240 с.

24. Mykhalchuk, Natalia, Bihunova, Svitozara, Fridrikh, Alla, & Vietrova, Iryna (2021). The cross-cultural understanding of metaphors in the information technology sphere. *Cognitive Studies / Études cognitives*, 2021(21), 24–75. <https://doi.org/10.11649/cs.2475> (SCOPUS).
25. Mykhalchuk, Nataliia, Ivashkevych, Ernest, Nohachevska, Inna, Nabochuk, Alexander & Voitenko, Oksana (2021). Psycholinguistic Mechanisms of Understanding Contemporary Poetry by Future Philologists. *PSYCHOLINGUISTICS*, 30(1), 139–179. <https://doi.org/10.31470/2309-1797-2021-30-1-139-179>. Retrieved from <https://psycholing-journal.com/index.php/journal/article/view/1205> (Web of Science, SCOPUS).
26. Mykhalchuk, Nataliia, Zlyvko, Valeriy, Lukomska, Svitlana, Nabochuk, Alexander & Khrystych, Nina (2022). Psycholinguistic paradigm of the Medical staff – Patients communicative interaction in the conditions of COVID-19 in Ukraine and Scotland. *PSYCHOLINGUISTICS*, 31(1), 92–117. <https://doi.org/10.31470/2309-1797-2022-31-1-92-117>. Retrieved from <https://psycholing-journal.com/index.php/journal/issue/view/43> (Web of Science, SCOPUS).
27. Dubovyk, Svitlana H., Mytnyk, Alexander Ya., Mykhalchuk, Nataliia O, Rashkovska, Ilona V. & Nabochuk, Alexander Yu. (2022). Training teachers to teach social competence to younger pupils. *Astra Salvensis*, 22(1), 457 – 470. <https://astrasalvensis.eu/?mdocs-file=2481> (SCOPUS).
28. Mykhalchuk Nataliia, Pelekh Yurii, Kharchenko Yevhen, Ivashkevych Eduard, Zukow Walery, Ivashkevych Ernest, Yatsjyryk Alla (2023). Suicidal behavior as a result of maladjustment of servicemen to the conditions of military service in Ukraine. *European Journal of Clinical and Experimental Medicine*, 21(1), 90–107. doi: 10.15584/ejcem.2023.1.12 (SCOPUS).
29. Mykhalchuk Nataliia, Levchuk Pavlo, Ivashkevych Ernest & Nabochuk Alexander (2023). Dynamic models of multilingualism on the territory of Western Ukraine. *PSYCHOLINGUISTICS*, 33(2), 114–144. <https://doi.org/10.31470/2309-1797-2023-33-2-114-144>. (Web of Science, SCOPUS).
30. Mykhalchuk, Natalia, Bihunova, Svitozara, Bihunov, Dmytro & Ivashkevych, Ernest (2023). The Semantic Space of Concepts in Modern British Political Discourse. *Cognitive Studies / Études cognitives*, Warsaw, 2023(23), Article 2850, 28–50. DOI: <https://doi.org/10.11649/cs.2850>. <https://journals.ispan.edu.pl/index.php/cs-ec/article/view/cs.2850> (Web of Science, SCOPUS, Emerging Sources Citation Index (Clarivate Analytics) and European Reference Index for the Humanities Plus (ERIH Plus)).
31. Mykhalchuk Nataliia, Plakhtii Anastasiia, Panchenko Olena, Ivashkevych Eduard, Hupavtseva Nataliia & Chebykin Oleksiy (2023). Concept «ENGLAND» and its Subconcepts in the Consciousness of Ukrainian Students. *PSYCHOLINGUISTICS*, 34(2), 6–47. DOI: <https://doi.org/10.31470/2309-1797-2023-34-2-6-47>. (Web of Science, SCOPUS).
32. Mykhalchuk Nataliia, Kharchenko Nataliia, Kalmykov Heorhii, Ivashkevych Ernest, Ivashkevych Eduard, Hupavtseva Nataliia, Mysan Inna (2024). Concept «EDUCATION» and its Subconcepts in the Consciousness of Ukrainian managers. *PSYCHOLINGUISTICS*, 36(1), 154–188. DOI: <https://doi.org/10.31470/2309-1797-2024-36-1-154-188>. (Web of Science, SCOPUS).
33. Drozd, O., Onufriieva, L., Mykhalchuk, N., Ivashkevych, Ed., Kharchenko, Ye. & Ivanova, T. (2025). The Role of Supervision for Psychologists and Psychotherapists in Wartime: Social and Clinical Challenges. *BRAIN. Broad Research in Artificial Intelligence and Neuroscience*. Vol. 16, No. 3(2025). <http://dx.doi.org/10.70594/brain/16.3/27> <https://brain.edusoft.ro/index.php/brain/article/view/1885> (Web of Science).
34. Mykhalchuk, Nataliia & Koval, Iryna (2021). Psychological ways of understanding textual reality of the novel. *Збірник наукових праць "Проблеми сучасної психології"*, 54, 93–115. <https://doi.org/10.32626/2227-6246.2021-54.93-115> (Index Copernicus)

35. Mykhalchuk, Nataliia & Onufriieva, Liana (2022). Psychological characteristics of communicative behavior of a teacher. *Збірник наукових праць "Проблеми сучасної психології"*, 55, 72–91. <https://doi.org/10.32626/2227-6246.2022-55.72-91>
36. Mykhalchuk, Nataliia & Koval, Iryna (2022). Psychological Characteristics of Using Video-Phonograms in Teaching Teenagers Foreign Languages at Secondary Schools. *Збірник наукових праць "Проблеми сучасної психології"*, 56, 108–128. <https://doi.org/10.32626/2227-6246.2022-56.108-128>
37. Mykhalchuk, Nataliia & Khupavtseva, Nataliia (2022). Psychological approaches to the organization of facilitative interaction at the lessons of English. *Психологія: реальність і перспективи* : зб. наук. пр. – Вип. 18. – Рівне: РДГУ, 2022. – С. 108–118. <https://doi.org/10.35619/prapr.v1i18.295>
38. Mykhalchuk, Nataliia & Ivashkevych, Ernest (2022). Innovative pedagogical aspects of use of authenticity of materials in teaching English. *Інноватика у вихованні: зб. наук. пр. Вип. 16*. Рівне: РДГУ. С. 82–94. <https://doi.org/10.35619/iuu.v1i16.492>
39. Mykhalchuk, Nataliia & Rudzevych, Iryna (2022). Psychological components of pedagogical communication. *Збірник наукових праць "Проблеми сучасної психології"*, 57, 70–89. <https://doi.org/10.32626/2227-6246.2022-57.70-89>
40. Mykhalchuk, Nataliia & Kurytsia, Denys (2022). Psychological principles of organizing classroom management at secondary schools. *Збірник наукових праць "Проблеми сучасної психології"*, 58, 115–135. <https://doi.org/10.32626/2227-6246.2022-58.115-135>
41. Mykhalchuk, Nataliia & Koval, Iryna (2023). Psychodiagnostic research of a dialogue in culturally oriented surrounding in the process of school studying. *Збірник наукових праць "Проблеми сучасної психології"*, 59, 96–117. <https://doi.org/10.32626/2227-6246.2023-59.96-117>
42. Михальчук, Н. Івашкевич, Ернест (2023). Особливості експлікації вторинної номінації в парадигмі моделі «одяг». *Актуальні питання гуманітарних наук: міжвузівський збірник наукових праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка* / [редактори-упорядники М. Пантюк, А. Душний, В. Ільницький, І. Зимомря]. Вип. 60. Том 5. Дрогобич: Видавничий дім «Гельветика». С. 53–60. DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/60-5-11> [http://aphn-journal.in.ua/archive/60\\_2023/part\\_5/60-5\\_2023.pdf](http://aphn-journal.in.ua/archive/60_2023/part_5/60-5_2023.pdf)
43. Mykhalchuk, N.O. & Ivashkevych, E.E. (2023). Associative signs in the process of secondary nomination. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: серія «Філологія»*. Вип. 17(85). Острого: Вид-во НаУОА. С. 112–117. DOI: 10.25264/2519-2558-2023-17(85)-112-117
44. Mykhalchuk, N., Ivashkevych, Er., Kvasnetska, N. & Gron, L. (2023). Innovative ways of solving a problem of using mnemonics strategies to improve primary stage pupils' EFL vocabulary learning. *Інноватика у вихованні: зб. наук. пр. Вип. 17*. Ред. Колегія: О.Б. Петренко, Н.Б. Грицай, Т.С. Ціпан та ін. Рівне: РДГУ. С. 79–90. DOI: 10.35619/iuu.v1i17.548
45. Mykhalchuk, Nataliia & Onufriieva, Liana (2023). The development of students' reflection in the paradigm of Socio-cultural approach. *Збірник наукових праць "Проблеми сучасної психології"*, 60, 119–140. <https://doi.org/10.32626/2227-6246.2023-60.119-140>
46. Mykhalchuk, Nataliia & Ivashkevych, Ernest (2023). Psycholinguistic aspects of comprehension of a novel as a definite component of reading. *Психологія: реальність і перспективи: зб. наук. пр. Вип. 20*. Рівне: РДГУ. С. 116–126. DOI: <https://doi.org/10.35619/prapr.v1i20.345>
47. Mykhalchuk, Nataliia & Komarnitska, Liudmyla (2023). The Ways of Development of Students' Creative Thinking by Actualizing their Auditory Differential Sensation. *Збірник наукових праць "Проблеми сучасної психології"*, 61, 74–95. <https://doi.org/10.32626/2227-6246.2023-61.74-95>

48. Mykhalchuk, N., Ivashkevych, Er., Gron, L. & Kvasnetska, N. (2023). Challenges of online studying: the theory and the practice. *Інноватика у вихованні: зб. наук. пр. Вип. 18*. Ред. Колегія: О.Б. Петренко, Н.Б. Грицай, Т.С. Ціпан та ін. Рівне: РДГУ. С. 96–106. <https://doi.org/10.35619/iu.v1i18.561>
49. Mykhalchuk, Nataliia & Onufrieva, Liana (2023). Communicative Tolerance as a Psychological Phenomenon. *Збірник наукових праць "Проблеми сучасної психології"*, 62, 126–147. <https://doi.org/10.32626/2227-6246.2023-62.126-147>
50. Mykhalchuk, Nataliia, Kharchenko, Yevhen, Ivashkevych, Eduard, Ivashkevych, Ernest & Khupavtseva, Nataliia (2023). The influence of post-traumatic stress disorders in combat conditions for combatants in the conditions of war in Ukraine. *Науковий журнал «Health & Education»*. Вип. 4. Рівне: Комунальний заклад вищої освіти «Рівненська медична академія» Рівненської обласної ради. «Видавничий дім «Гельветика». С. 200–209. DOI <https://doi.org/10.32782/health-2023.4.28>
51. Mykhalchuk, Nataliia & Koval, Iryna (2024). Psychological Functions of Socio-Cultural Competence. *Збірник наукових праць "Проблеми сучасної психології"*, 63, 219–241. <https://doi.org/10.32626/2227-6246.2024-63.219-241>
52. Михальчук, Н.О. & Івашкевич, Е.Е. (2024). Лінгвокультуреми англійської мови на позначення одягу, вмотивовані дієсловами. *Актуальні питання гуманітарних наук: міжвузівський збірник наукових праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка* / [редактори-упорядники М. Пантюк, А. Душний, В. Ільницький, І. Зимомря]. – Дрогобич : Видавничий дім «Гельветика», 2024. Вип. 72. Том 4. С. 86–92. DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/72-4-15>. <http://www.aphn-journal.in.ua/72-4-2024>
53. Mykhalchuk, Nataliia, Ivashkevych, Eduard & Chala, Yuliia (2024). The problem of professionally significant experience in Contemporary Psychology. *Психологія: реальність і перспективи: зб. наук. праць*, 22, 69–77. Рівне: РДГУ. [https://doi.org/10.35619/prap\\_rv.v1i22.368](https://doi.org/10.35619/prap_rv.v1i22.368) (*Index Copernicus*).
54. Михальчук, Н.О. & Івашкевич, Е.Е. (2024). Комплімент як екзистенція мовленнєвого етикету: лінгвокраїнознавчий аспект. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: серія «Філологія» / КОГНІТИВНА ЛІНГВІСТИКА ТА ПРАГМАТИКА*. Вип. 21(89). Острого: Вид-во НаУОА. С. 25–30. DOI: 10.25264/2519-2558-2024-21(89)-25-30
55. Mykhalchuk, Nataliia, Ivashkevych, Ernest & Liashenko, Larysa (2024). Main linguistic characteristics of the concept PREDICANIVENESS. *Академічні студії. Серія «Гуманітарні науки»*. Вип. 1. Комунальний заклад вищої освіти «Луцький педагогічний коледж» Волинської обласної ради: Видавничий дім «Гельветика». С. 100–108. DOI <https://doi.org/10.52726/as.humanities/2024.1.16>
56. Mykhalchuk, N., Ivashkevych, Er., Gron, L. & Nikolaichuk, H. (2024). Innovative ways of using video resources in developing students' creative thinking during online education in the conditions of war in Ukraine. *Інноватика у вихованні: зб. наук. пр. Вип. 19. Т. 1*. Ред. Колегія: О.Б. Петренко, Н.Б. Грицай, Т.С. Ціпан та ін. Рівне: РДГУ. С. 59–69. <https://doi.org/10.35619/iu.v1i19.598> (*Index Copernicus*).
57. Mykhalchuk Nataliia, Kharchenko Yevhen & Ivashkevych Eduard (2024). Rehabilitation of combatants with constant physiological stress. *Scientific journal "PHYSICAL CULTURE AND SPORT: SCIENTIFIC PERSPECTIVE"*. Вип. 2(9). С. 58–65. <http://doi.org/10.31891/pcs.2024.2.9> (*Index Copernicus*)
58. Mykhalchuk, Nataliia, Ivashkevych, Ernest & Ivashkevych, Eduard (2024). Psychological principles of formation of linguistic thinking of future translators. *Вісник Міжнародного економіко-гуманітарного університету імені академіка Степана Дем'янчука. Серія: Педагогіка та Психологія. №2/2024*. Приватний вищий навчальний заклад «Міжнародний економіко-гуманітарний університет імені Степана Дем'янчука».

- Видавничий дім «Гельветика». С. 30–36. DOI <https://doi.org/10.32782/3041-2021/2024-2-5>  
<https://journals.megu.rovno.ua/index.php/ped-psyh/issue/view/2>
59. Mykhalchuk, Nataliia & Koval, Iryna (2024). Psychological Peculiarities of Use of Dialogical Forms of Control of Knowledge, Skills and Abilities of Students at the Lessons of the English language. *Збірник наукових праць "Проблеми сучасної психології"*, 64, 201–224. <https://doi.org/10.32626/2227-6246.2024-64.201-224>
60. Mykhalchuk, Nataliia, Kharchenko, Yevhen, Ivashkevych, Eduard & Ivashkevych, Ernest (2025). Psychological and Physiological rehabilitation of post-traumatic stress disorders of combatants in the situation of war in Ukraine. *Науковий журнал «Health & Education»*. Вип. 5. Рівне: Комунальний заклад вищої освіти «Рівненська медична академія» Рівненської обласної ради. «Видавничий дім «Гельветика». С. 140–148. <https://doi.org/10.32782/health-2025.1.21>
61. Михальчук Н.О., Івашкевич Е.Е., Бігунов, Д.О. & Бігунова, С.А. (2025). Мікропрагматичний аналіз концепту БЕЗПЕКА у свідомості американців. *Академічні студії. Серія «Гуманітарні науки»*. Вип. 2 (2025). Комунальний заклад вищої освіти «Луцький педагогічний коледж» Волинської обласної ради: Видавничий дім «Гельветика». С. 63–71. DOI <https://doi.org/10.52726/as.humanities/2025.2.9>  
<http://academystudies.volyn.ua/index.php/humanities/article/view/730>
62. Mykhalchuk, Nataliia, Ivashkevych, Ernest, [Karlova, Tetyana](#) & Bihunov, Dmytro (2025). Argumentative and scientific discourse and their innovative implementation into studying English in high school. *Іноватика у вихованні*, 1(21), 42–53. <https://doi.org/10.35619/iu.v1i21.667>
63. Mykhalchuk, Nataliia, Slavina, Nataliia & Rudzevych, Iryna (2025). Procrastination as the Important Problem in Modern Psychology. *Збірник наукових праць "Проблеми сучасної психології"*, 65, 129–151. <https://doi.org/10.32626/2227-6246.2025-65.129-151>

### Інформаційні ресурси

1. Методологія наукових досліджень (2021). [https://ela.kpi.ua/bitstream/123456789/50667/1/Metodolohiia\\_PhD.pdf](https://ela.kpi.ua/bitstream/123456789/50667/1/Metodolohiia_PhD.pdf)
2. Швець, Ф.Д. (2013). Основи наукових досліджень. <https://ep3.nuwm.edu.ua/4673/1/v44.pdf>
3. Основи наукових досліджень (2018). [https://elartu.tntu.edu.ua/bitstream/lib/24897/1/OND\\_Metodychka-praktychni-zanjattja.pdf](https://elartu.tntu.edu.ua/bitstream/lib/24897/1/OND_Metodychka-praktychni-zanjattja.pdf)
4. Методологія наукових досліджень (2013). <https://core.ac.uk/download/pdf/81587746.pdf>
5. Основи наукових досліджень (2015). <http://eprints.kname.edu.ua/41422/1/2015%20350M%20печ%20МУ%20СР%2С%20ПЗ.pdf>
6. Стадніченко, О.О. & Мацегора, І.Л. Основи наукових досліджень та інформаційна культура студентів (2009). <http://194.44.152.155/elib/local/r/r84.pdf>.
7. Психологічний словник. URL : <http://surl.li/pvya>
8. Психологія в схемах, таблицях, коментарях. URL : <http://surl.li/nhocw>
9. Психологія. Підручники онлайн. URL : <https://pidru4niki.com/psihologiya/>
10. Словник термінів. Психологія. URL : <http://surl.li/qdflw>
11. Prometheus – Найбільша платформа онлайн-курсів в Україні. URL: <https://prometheus.org.ua/>
12. Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського. URL: <http://www.nbuv.gov.ua>